This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

BR
60
C68

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

CORPVS

SCRIPTORVM ECCLESIASTICORVM

LATINORVM

EDITVM CONSILIO ET IMPENSIS

ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE

VINDOBONENSIS

VOL. XXVII

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI OPERA OMNIA

ACCEDVNT

CARMINA EIVS QVAE FERVNTVR ET L. CAECILII QVI INSCRIPTVS EST DE MORTIBVS PERSECVTORVM LIBER

RECENSVERVNT

SAMVEL BRANDT ET GEORGIVS LAVBMANN

PRAGAE F. TEMPSKY. VINDOBONAE F. TEMPSKY LIPSIAE G. FREYTAG.

BIBLIOPOLA ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE VINDOBONENSIS.

MDCCCLXXXXIII.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

OPERA OMNIA

ACCEDVNT

CARMINA EIVS QVAE FERVNTVR

ET

L. CAECILII QVI INSCRIPTVS EST DE MORTIBVS PERSECVTORVM LIBER

RECENSVERVNT

SAMVEL BRANDT ET GEORGIVS LAVBMANN

PARTIS II FASCICVLVS I

LIBRI DE OPIFICIO DEI ET DE IRA DEI
CARMINA FRAGMENTA
VETERA DE LACTANTIO TESTIMONIA

EDIDIT

SAMVEL BRANDT

PRAGAE F. TEMPSKY. VINDOBONAE F. TEMPSKY LIPSIAE G. FREYTAG.

BIBLIOPOLA ACADEMIAE LITTERARVM CAESAREAE VINDOBONENSIS

MDCCCLXXXIII.

281.1
C822
v.27:1

Typis expressit Rudolphus M. Rohrer, Brunae.

VIRIS VENERABILIBVS

GVILELMO HOLLENBERGIO

PRAECEPTORI AMICO

GEORGIO THILONI

AMICO

EDITOR

PROLEGOMENA.

CAPVT I.

DE CODICIBVS LIBRORVM DE OPIFICIO DEI ET DE IRA DEI ET DE FRAGMENTIS PERDITORVM LACTANTII LIBRORVM VETERIBVSQVE DE EO TESTIMONIIS.

Ad librum De opificio dei[1] constituendum codices a me sunt adhibiti hi:

[1] Titulus libri est 'De opificio dei'. Nam etiamsi in codice Bononiensi est 'De opificio diuino', tamen illa forma auctoritate fragmentorum Floriacensium, codicis Taurinensis Epitomae, Parisini 1662, etiam Palatino-Vaticani 161 (cum Montepessulano 241 et Parisino 1664), quo accedunt duo testimonia Hieronymi, satis defenditur; qui loci infra p. 3 collecti sunt. Non minus dubito quin Lactantius scripserit 'De ira dei'. Habent sane duo qui extant antiqui codices Bononiensis et Parisinus 1662 'De ira diuina', sed haec forma, ut ego quidem existimo, in eos inrepsit ex communi archetypo hac quoque in re ut in multis aliis mutato, scilicet ut titulus 'De ira diuina' quam maxime concineret cum inscriptione 'Institutionum Diuinarum', quam a uera 'Diuinarum Institutionum' diuersam in archetypo fuisse subscriptione eiusdem illius Parisini 1662 et inscriptionibus subscriptionibusque Parisini 1663 ostenditur (cf. part. I ad p. 1, 1). Pariter sine dubio in archetypo illo, qui omnes hos tres libros continebat, inscriptio libri De opificio dei ita erat mutata, ut in adiectiuo 'diuini' cum inscriptionibus Institutionum et libri De ira dei consentiret. Sed Lactantium libro inscripsisse 'De ira dei' apparet ex ipsius testimonio Inst. II 17, 5: 'sed seponatur interim nobis hic locus de ira dei disserendi', ubi 'dei' (dī), quod habet Bononiensis, propter primas easdem litteras proximae uocis 'disserendi' in codicibus RHPV intercidit: pariter de ira 22, 1 'haec habui quae de ira dei dicerem' in Bononiensi et Parisino 1662 uox 'dī' proxima 'dicerem' expulsa est, restituta iam in codicibus recentibus; neque enim si argumentum libri spectamus, credibile uidetur Lactantium 'de ira' tantummodo scripsisse. Formam autem 'de ira dei' etiam Hieronymus tribus locis confirmat (cf. ad p. 67, 1), praeterea saeculo XII scriptor epistulae cuiusdam codicem

B Codex Bononiensis 701[1] saeculi VI uel VII, de quo dixi part. I p. XIII ss. LXXI ss. Continetur hoc in codice liber foliis 246ᵘ—269ʳ, inscriptus 'De opificio diuino lib. VIIII'. Quae de manu altera (B^2) et de tertia (B^3) ibid. p. XXV s. exposui, etiam ad hanc partem codicis ualent. Addendum tamen est hoc in libro manum tertiam inseruisse locos nonnullos, quorum quidam haud inscite conficti speciem quandam originis Lactantianae prae se ferant (cf. ad p. 6,

nunc perditum eodem titulo usus rogat (cf. ibid.). — Quibus temporibus duo illi libelli a Lactantio scripti sint et de aliis quaestionibus quae ad eos pertinent, dixi in disputationibus *Ueber das Leben des Lactantius, Sitzungsberichte der k. Akad. d. Wissensch. in Wien*, uol. CXX commentat. V p. 26 ss., et *Ueber die Entstehungsverhältnisse der Prosaschriften des Lactantius und des Buches De mortibus persecutorum*, ibid. uol. CXXV commentat. VI p. 10. 14 ss. 21. 61 ss. 134; praeterea disputationem edidi *Ueber die Quellen von Lactanz' Schrift De opificio dei, Wiener Studien* XIII (1891) p. 255 ss. Fortasse in ea locos similes qui sunt in Lactantii libro et in Nemesii 'De natura hominis' inscripto etiam accuratius persequi debebam quam factum est; haud paucis enim locis quos p. 277 ss. non nominaui, eaedem res simili quadam ratione attinguntur.

[1] De historia codicis Bononiensis hoc addendum est. Habet codex in inferiore margine folii 251ᵘ a manu non ipsa prima, sed aequali scriptum *Mauri l*, quod interpretabar *Mauri liber*. Quare cum Olindum Guerrini, bibliothecae Bononiensis praefectum, qui etiam de lectionibus quibusdam codicis humanissime me certiorem fecerat, per litteras rogauissem, num forte Bononiae uel in agro Bononiensi esset monasterium uel ecclesia Sancti Mauri, cuius codicem illum olim fuisse existimari posset, is respondit nihil plane eiusmodi se inuenire potuisse, misit autem mihi enarrationem a Ludouico Frati bibliothecario Bononiensi accurate scriptam hanc *La biblioteca dei canonici regolari di S. Salvatore in Bologna* editam in *Rivista delle biblioteche*, Florentiae 1889, fascic. 13—15 p. 1 ss. Hac ex disputatione (p. 1 s.) discimus codicem Lactantii in inuentariis bibliothecae S. Saluatoris a. 1322 et a. 1429 factis nondum nominatum una cum aliis codicibus latinis graecis hebraicis a fratre Peregrino *(Pellegrino Fabretti)* Venetiis esse conparatum, maximam autem partem illorum codicum antea fuisse Dominici de' Dominici Veneti, episcopi Torcellensis (*Torcello* oppidum prope Venetias situm), postea uicari Eugenii IV papae, cuius ab heredibus ille a. 1532 emisset. Conferenda sunt etiam quae Cap. III, III de Aldina priore Egnatii (1515) dicentur.

10. 12, 11. 15, 18. 16, 2. 15. 22, 9. 26, 15. 36, 5. 39, 3. 9. 40, 15. 49, 5): quo factum est ut editores, praesertim cum illos a manu recenti demum adiectos esse nescirent, eorum quosdam a Lactantio scriptos esse crederent atque etiam probare temptarent. Sed qui accurate eos examinauerit, nullum eorum aut contextu uerborum aut continuatione sententiarum postulari intelleget. Cum nonnulli certe — nam non de omnibus constat — locorum illorum etiam in codicibus infimi medii aeui quibusdam legantur (cf. adnot. Buenemanni p. 1138 i et Lengleti II p. 74, 2. 78, 19. 80, 25. 81, 5. 86, 2. 101, 10. 111, 5.), apparet hominem doctum aliquem illius aetatis eos esse commentum, eum autem qui Bononiensem corrigeret, codice interpolati illius generis usum esse.

Codex Parisinus 1662 saeculi IX, de quo cf. part. I p. XXXVIII ss., librum De opificio dei in foliis 180^{r} — 191^{r} exhibet ut in Bononiensi inscriptum 'De opificio dī liber nonus'. Deest pars libri a c. 4, 19 (p. 18, 4) usque in c. 8, 16 (p. 31, 15), scriptura in eodem uersu continuata, ut pauca folia in eo codice ex quo P est descriptus intercidisse statuendum sit. Correxit codicem manus antiqua (P^{2}); de qua cf. ibid. p. XXXIX — Librorum De opif. dei et De ira dei non solum conlatio mihi praesto erat a † Guilelmo Nolte ante multos anno facta, sed etiam ipse a. 1891 partem codicis hos libellos continentem contuli. P

Codex Valentianensis, olim Amandinus, in catalogi Mangearti (p. 120) numero 141, nunc n. 133 signatus, Mangearti sententia saeculo nono, mea iam octauo fortasse scriptus, altus 24, 5, latus 15 centim., ex 89 foliis constat, quorum in 56 prioribus liber De opif. dei exaratus est. Codex correctus est a duabus manibus antiquissimis, quarum una, quae raro animaduertitur, flauo, altera multo frequentior fusco liquore est usa: hoc certe post multas dubitationes et accuratam ac saepe repetitam omnium correctionum peruestigationem constare mihi uisum est. Ac tamen ne sic quidem omnibus de correctionibus ad certum iudicium peruenire potui multisque V

locis, inprimis ubi rasurae sunt, in dubio relinquere coactus sum, utrum prior manus correxisset an posterior. Sed incerta haec rei condicio propterea facile ferri potest, quia nulla correctio est eiusmodi, ut necessario a codice aliquo ad corrigendum adhibito repetenda sit. Saepe manus illae orthographica, in quibus id commemorandum est, nimis frequenter manum primam de geminatis consonantibus alteram omisisse, emendauerunt, quaedam etiam deprauauerunt, quorum locorum perpaucos in apparatu commemoraui. Saepe sustulerunt leues errores, interdum etiam coniecturis menda sanare temptauerunt. Has duas antiquas manus correctrices nota V^2 conprehendi. Sed etiam tertia manus (V^3) saeculi XVII uel XVIII codicem pertractauit pessimam tamen ei curam inpertiens. Nam cum multis locis scriptura euanuisset, haec manus eam atramento refecit non solum, sed interdum etiam ita obleuit, ut quae genuina scriptura subsit, aut difficillime iam aut non possit dispici. Extrema pagina codicis, fol. 56^u, tota ab ea refecta est. Eadem manus in fol. 1^r inscripsit *Liber monasterij sancti Amandj In Pabula ordinis divj Benedictj.* Quae inscriptio ab eadem illa manu addita cum in aliis quoque codicibus nunc Valentianensibus, antea Amandinis quos inspexi extet, qui codices etiam locos euanidos ab eadem refectos habent, bibliothecarium aliquem S. Amandi, hominem peruerse sedulum, malum illud codici intulisse apparet. — Cum a. 1884 Valentianae locos quosdam ex hoc codice delibassem, a. 1891 totum contuli.

Vetustissimus codex Erasmi eiusque editio

Hic codex a nullo adhuc editore adhibitus est excepto nisi omnia me fallunt Erasmo Roterodamo. Is enim a. 1529 (Basileae in officina Frobeniana) librum De opif. dei edidit subiunctum (p. 209—318) huic uel consolationi uel cohortationi: *Vidua Christiana per Des. Erasmum Roterodamum ad ... reginam Mariam ...*, introductum epistula ad 'Tielmannum Grauium siue a Fossa' data, in qua (p. 209) haec leguntur: *Id* (sc. Lactantii opusculum) *aliquot dierum opella partim ex editione Aldina partim ex uetustissimi codicis fide repurgaui mendis, in quibus reperias aliquot, quae nulla diui-*

nationé poterant restitui. In breuissimis illis adnotationibus quas Erasmus undecim prioribus libri capitibus subiecit, haud raro 'uetustissimus codex' (p. 219 bis. 233. 234. 266) uel 'uetustus codex' (p. 220. 225. 234. 235. 243 bis. 254) uel 'uetus exemplar' (p. 277, cf. 284) commemoratur. Quas inter lectiones quamquam sunt quae etiam codicibus B et P aliisque sunt seruatae, tamen occurrunt etiam quae uno V traditae sunt, uelut p. 7, 17 *uim* BP, *uiam V* (falsa lectio), 'uetustus codex habebat *uiam*' Erasm. p. 225; 35, 15 *quo hominibus* (male), *non* (optime) *tamen solo . . . V,* 'uetus exemplar habebat *quo in* (*in* per errorem sine dubio Erasmus addidit) *hominibus, non tamen solo . . .*' Erasm. p. 277, *quo* (*quod* P) *in omnibus, sed tamen solo . . .* BP; p. 42, 10 *obleuit ea* (optime) V, 'in exemplari manu descripto . . . *obleuit*' Erasm. p. 284, *ob**lita* (*eu* eras.) *B, obpleuit ea* P. Possis suspicari Erasmum fortasse codicem habuisse e Valentianensi descriptum. At quamquam constat uiros doctos illius aetatis nimis fuisse promptos ad codices suos uocandos 'ueteres', tamen uix credibile est Erasmum hominem unum omnium litteratissimum, si codex ille fuisset posteriorum saeculorum, eum 'uetustissimum' appellaturum fuisse. Deinde concedendum sane est recentiores quosdam codices habere singulares plane lectiones e Valentianensi ductas: at inter multos eius generis codices quorum lectiones cum priores editores attulerunt, tum Lenglet congessit, nullus commemoratur qui unam de lectionibus illis libri Valentianensis praebeat. Iam uero si consideras Erasmum ab a. 1491 usque ad a. 1496 Cameraci uixisse atque etiam postea in regionibus illis esse uersatum, quid ueri est similius quam eum uisisse illo tempore celeberrimum monasterium S. Amandi atque etiam e thesauro librorum illic seruatorum fructum aliquem ferre uoluisse? Editionis autem Erasmianae maxima laus in paucis illis quas e Valentianensi recepit lectionibus posita est. Nam ut hic breuiter adiungam quid omnino de ea iudicandum sit, cito est, ut ipse indicat (p. 209), confecta ac sine studio diligentiore. Plerumque (cf. ibid.) editionem Aldinam a. 1515 secutus est, quaedam etiam ex

aliis editionibus sumpsit: e quibus editionibus nonnullas falsas lectiones non recepisset, si Valentianensem accuratius cognitum habuisset. Perpaucae quas ipse induxit coniecturae, de quibus unam ad p. 8, 6 attuli, nullo modo probari possunt. Monendum est autem non recte Buenemannum (praefat. fol. c 3; cf. p. 1183 f. 1204 g) e silentio Erasmi collegisse lectiones quasdam eius e uetusto illo codice esse petitas. Etiam reliquae Erasmi adnotatiunculae leues sunt atque obiter aspersae talesque quales doctrina hominis facile suppeditabat; iam post caput undecimum prorsus deficiunt.

F Praeter tres illos codices etiam fragmenta Floriacensia asciscenda sunt. Extat in bibliotheca Aurelianensi liber perquam mirabilis (n. 169), conpositus ex undeuiginti reliquiis codicum olim Floriacensium, antiquissimorum paene omnium. Fasciculus sextus decimus eius libri efficitur duobus foliis altis 28, latis 21 centim., quae litteris uncialibus sexti uel septimi saeculi per binas columnas tricenorum binorum uersuum scripta continent libri De opif. dei locos (fol. 1) c. 7, 3 (p. 25, 3) — 8, 6 (p. 28, 13) et (fol. 2) c. 11, 11 (p. 40, 18) — 12, 6 (p. 44, 13). Saepissime eo quod folia in librum iniuncta glutinataque sunt, cum marginibus primae uel extremae litterae uersuum perierunt. Correxerunt scripturam duae manus, una antiqua (F^2), altera multo posterior (F^3), praeterea in marginibus paucae notae tironianae sunt, partim euanidae. Descripsit codicem parum accurate Septier, *Manuscrits de la bibliothèque d'Orléans* (1820) p. 108, folia Lactantiana (et folium Cyprianeum, cf. Cyprian. ed. Hartel III p. IX et p. 461 'Addenda') contulit † G. Nolte, a quo C. Halm uarias eorum lectiones accepit. Cum a. 1884 Parisiis uersabar, felici casu contigit ut Leop. Delisle librum Aurelianensem studiorum quorundam causa in bibliotheca Nationali haberet. Ostendit mihi uir ille humanissimus usumque eius concessit. Itaque non solum denuo contuli fragmenta Lactantii, sed etiam librum perscrutatus sum totum. Postea cum Gotth. Gundermann a me rogatus etiam accuratiora de eo quae enotauerat misisset, descriptionem eius dedi commentatione hac: *Ver-*

zeichnis der in dem Codex 169 von Orléans vereinigten Fragmente von Handschriften lateinischer Kirchenschriftsteller, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, uol. CX (1885) p. 167 ss. (cf. etiam additamentum datum in *Anzeiger der k. Akad. d. Wissensch. in Wien, Phil.-hist. Cl.*. 1885 n. XXIII). Qua ipsa descriptione effectum est, id quod ostendi *Berliner philol. Wochenschr.* 1886 p. 900, ut Ed. Hauler felici industria in foliis libri illius rescriptis quibusdam fragmenta Historiarum Sallustii inueniret litterasque antiquas munere gratissimo augeret.

Etiam in codicibus Palatino-Vaticano 161 (H), quem HMS
Reifferscheid Steuenson Petschenig saeculo decimo tribuerunt, Lud. Traube, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 1892 p. 87 exitu saeculi octaui uel initio noni esse scriptum demonstrauit, Montepessulano 241 (M) saec. IX—X, Parisino 1664 (S) saec. XII, qui codices, excepta parte quadam Parisini, eiusdem sunt familiae (cf. part. I p. XXXIV ss. XLVII ss.), particulae quaedam libri De opif. dei extant, c. 19, 1—8. 20, 1 s., cum inscriptione hac *De dī opificio. id e. de ratione Firmiani Lactanti ad Demetrianum* (cf. p. 3) Institutionibus subiectae; quas in H Nic. Mueller, in M et S ego contuli. — Codex antiquus quidam libelli interiit. In catalogo enim Bobiensi saeculi X (cf. Becker, Catal. ant. p. 67 n. 220. 221) habuisse eam bibliothecam 'libros II. Celii Firmiani Lactantii de opificio dei' legimus, alterum tamen eorum sine dubio codicem nunc Taurinensem Epitomae esse demonstraui (part. I p. LXXX adn. 1).

Praeter codices modo nominatos nulli sunt, quantum ego quidem scio, qui ad uerba scriptoris constituenda sint auctores. Maximus sane est numerus codicum libelli in bibliothecis seruatorum — centum quinquaginta fere sunt, qui eum cum ceteris Lactantii scriptis coniunctum continent, perpauci habent separatum —, sed aetate inferiores sunt antiquis illis, saec. XIV uel XV scripti. Deinde ex lectionibus multorum eius generis codicum quas priores editores maximeque Lenglet ediderunt, facile apparet nullum eorum dignum esse qui illis

antiquae memoriae testibus addatur. Quas autem pro corruptis antiquorum codicum lectionibus rectas uel probabiles praebent, eae ita sunt conparatae, ut facilibus coniecturis recentiorum hominum doctorum ortas esse statim perspicias. Multi recentiorum codicum textum habent ex P et V mixtum. Hoc ex
h numero etiam Glasgouiensis Musei Hunteriani est, signatus T. 1. 1 (cf. Haenel, Catal. p. 798) saec. XIV uel XV (h), cuius multas lectiones benigne mihi misit Io. Young Glasgo-
g uiensis, et Gothanus (g) Membr. I n. 55 eiusdem aetatis (cf. part. I p. LII), quos ad recensendam interpolationem dualisticam post c. 19, 8 insertam adhibui propterea, quia quamquam eam ductam ex P, uno tamen loco emendatam exhibent (§ 3 *prudenti manu* pro *prudentius maius*). Multi autem codices infimae aetatis ab hominibus eruditis non solum correcti, sed etiam insolenter interpolati sunt: ex uno eius generis, ut dixi, corrector multa in B intulit.

Iam pauca dicam de rationibus criticis in usu codicum illorum obseruandis. Atque primum quidem constat codices BPV et fragmenta libri quae sunt in F et HMS ex eodem archetypo originem habere. Hoc de BPV ostenditur conpluribus uitiis communibus (cf. p. 12, 15 ad *quid*; 17, 19 *sequitur*; 33, 14 *nasi*; 35, 19 *in*; 55, 14 *dicitur*; 58, 21 *per noctem*; 60, 8 *ille idem*), sed etiam in iis particulis libri quae in F sunt, eiusmodi testimonium occurrit: nam etiamsi p. 43, 11 in *intersecta* littera *s* facile in BPVF in *f* corrumpi poterat, tamen locus p. 41, 14 *frigoris pituita*, ubi *frigoris* nullo modo uerum esse potest, ea excusatione caret. Ac ne in fragmentis quidem quae in HMS extant, talis locus deest: p. 61, 10 enim *quod* plane non ferendum in BPVHMS legitur. Deinde non minus certum est archetypum horum codicum fuisse codicem illum (nobis Ω) qui scripta Lactantii in corpus decem librorum conprehensa continuit etiamnunc in B et P seruatum. Ad eum archetypum HMS quoque referendos esse part. I p. LVI ss. ostendimus, sed etiam V esse referendum hac ratione demonstratur. Vidimus (Proleg. ibid.; cf. etiam p. LXIX) archetypum Ω ab homine aliquo non indocto multis

locis uel correctum uel mutatum esse, quo factum sit, ut alii, neque tamen idem ubique, codices ex eo orti uitia, alii recta reciperent. Idem etiam in libro De opif. dei animaduertitur. Nam non solum p. 14, 16. ubi P recte habet *et*, B autem *ut*, V *ut et*, correctum archetypi locum ante oculos quasi habes, sed illa ratione etiam hae uariae lectiones explicandae sunt: p. 4, 1 *quam* P (recte), *quamquam* BV; 7, 19 *pellibus* P (recte), *pilis* BV; 46, 13 *nuncupatus* P et Isidor. de diff. rer. XVII, 82, *nominatus* (uox usitatior) BV; 35, 15 *non* (optime) V, *sed* BP; certa exempla, quibus recta codicis B lectio contra falsam codicum PV stet, praesto non sunt, qua tamen re ratio illa non euertitur. Etiam Floriacensis nunc mutilatus eiusdem illius sine dubio stirpis erat: neque tamen, cum tantulae reliquiae eius supersint, demonstrare operae pretium est. Uno loco p. 28, 9 in F *primorem* lectio melior est quam in BV *priorem* (P deest), sed quoniam facillime is error in BV accidere potuit, propter eum unum locum folia F nullo modo a communi ceterorum codicum origine segreganda sunt. Sed ut ad tres codices BPV redeam, ut consentaneum est in uniuersum quidem lectiones binorum de illis codicibus praeferendas esse iis quae tertio traditae sint, ita ex iis quae diximus apparet maximum momentum non esse positum in numerorum ratione, immo fieri posse ut lectio uno codice seruata uera sit, duorum testimonio commendata nihilo minus falsa. Maxime autem cauendum est ne codici B nimia fides habeatur. Nam quod iam in Institutionibus obseruauimus, multis interpolationibus cuiusque generis iam a prima manu in textum receptis eum inquinatum esse, id etiam in libro De opif. dei pariterque in altero huius uoluminis De ira dei ualet atque ita, ut hoc in genere et Parisinus et Valentianensis integriores quam ille sint appellandi. Omnino autem Valentianensi primum locum tribuam, sequitur Bononiensis, non magno interuallo Parisinus: qui duo codices, si omnium quae in iis sunt et uirtutum et uitiorum ratio habetur, non multum inter se differunt.

Libri De ira dei duo tantum antiqui codices sunt quorum fidem sequamur, idem illi qui corpus decem librorum Lactantii propagauerunt, B(ononiensis 701), in quo conplet B fol. 222r—246r, et P(arisinus 1662), qui eum in fol. 163r—179u habet. In utroque 'De ira diuina liber octauus' est inscriptus, qua de forma tituli p. VII adn. 1 dictum est. Huius quoque libri permulti extant codices saeculo XIV uel XV scripti, plus centum quinquaginta, quorum cum non pauci lectionibus quibusdam nobis noti sint, nullus tamen est qui non ex B uel P sit ortus. Ex P etiam is codex descriptus est qui propius quam ceteri omnes ad aetatem duorum illorum accedit, Duacensis n. 219 saec. XII (cf. *Catalogue des biblioth. des départ.* VI p. 113), cuius multos locos in usum meum B. Rivière eius bibliothecae praefectus descripsit. — Codicis antiquioris qui interiit uestigium est in epistula codicis Tegernseensis, nunc Monacensis saec. XII (cf. Becker, Catal. ant. p. 228 n. 111, 11), qua quidam scribit: 'rogo ... ut .. mihi transmittere dignetis ... Lactantium de ira dei ...'

Loci sunt quidam horum duorum libellorum ita codicibus traditi, ut uera lectio coniectura restituenda sit. Errores quidam opera priorum editorum sublati sunt, alios locos Car. Halm emendationibus sanauit conlationi codicis B ascriptis, ego quoque quaedam correxi. Auctorum quos Lactantius aut secutus est aut uidetur esse secutus, nonnulli hac in editione appellantur loci in prioribus non commemorati, maxime Isidori Hispalensis, qui cum librum De ira dei, tum De opif. dei expilauit.

In orthographia aliisque quibusdam rebus ad apparatum criticum spectantibus eas retinui rationes quae part. I p. CVII s. expositae sunt, nisi quod codicis B in adsimilandis consonantibus praepositionum aliisque rebus orthographicis inconstantiam reddere nolui, sed scripturam quam maxime ad aequalitatem conformaui. In apparatu iis locis fere nihil adnotatum est: nam codicis antiquissimi omnium B quod genus sit scripturae ex prima huius editionis parte cognoscitur, qua

illam quantum fieri poterat expressi, reliquorum autem codicum hac in re ratio haberi non potest.

Lactantii librorum perditorum fragmenta primus collegit Fritzsche, edit. uol. II p. 286 s.: quibus unum (frg. VII) addidi. De libris perditis ipsis eorumque fragmentis disputaui quaedam *Ueb. d. Entstehungsverhältnisse* p. 123 ss., de fragmento V autem propria commentatione *Ueber das in dem patristischen Excerptencodex F. 60. Sup. der Ambrosiana enthaltene Fragment des Lactantius De motibus animi*, Heidelb. 1891, qua quibus de causis correxerim locos quosdam fragmenti, quod non integrum est seruatum, ostenditur. Hieronymi commentariorum in epistulas ad Ephesios et Galatenses locos quosdam uellem certis in fundamentis criticis positos a me exhiberi potuisse. Sed quia Petro Corssen, qui commentarios illos in Corpore Script. Eccles. Lat. edet, copia librorum manu scriptorum, id quod mihi scripsit, nondum facta erat, Vallarsii editione contentus esse debui.

Fragmentis uetera de Lactantio testimonia exceptis iis quae in apparatu commemorata sunt adiunxi et priorum quorundam editorum morem secutus et propterea, quia conplures locos inueneram nondum indicatos. Testimonia IV. V. XI Eruino Preuschen debeo. Existimabam autem, si ueterum locos quibus nomen Lactantii occurrit proposuissem, gratum id fore iis qui quidquid ueteres uel sciuissent uel sensissent de Lactantio cognoscere uellent. Ad Hieronymi De uir. inl. caput LXXX (testim. I) recte scribendum lectionibus optimorum codicum Italorum, quas Ioanni Huemer futuro eius libri editori debeo, adiutus sum, subscripsi eas quae mentione dignae uidebantur. In Parisino (olim Cluniacensi) *Nouv. acquis. lat. 1460* saec. IX caput illud ipse contuli. Ex Parisino 12161 saec. VII antiquissimo omnium codicum neque A. Schoene apud Herdingium (edit. 1879) p. XXXV quicquam attulit neque ego, cum ipsa illa pagina madore foedissime diluta sit, praesertim angustiis temporis pressus elicere potui.

CAPVT II.

DE PHOENICE CARMINE LACTANTII CARMINIBVSQVE LACTANTIO TRIBVTIS.

In carmine quod Phoenix inscribitur constituendo eosdem codices secutus sum in quibus Al. Riese, Claudian. ed. Ieep uol. II (1879) p. 190 ss. 211 ss., et Aem. Baehrens, Poet. lat. min. uol. III (1881) p. 247 ss. recensionem illius posuerunt. Sunt autem hi tres, eodem ex archetypo oriundi:

A Codex Parisinus 13048, olim Corbeiensis, tum Sangermanensis 844 (nobis A), uaria uariis temporibus descripta continens. Phoenicem carmen non tamen integrum, sed uersus tantummodo 1—110, habet in foliis 47^{r}—48^{a} inter Venantii Fortunati carmina delatum, quae litteris longobardicis, ut Delisle iudicat *(Inventaire des manuscrits latins II, 1868, p. 86)*, saeculi IX, ut Baehrens existimat, saeculi VIII scripta sunt, ita ut Riese conuenienter VIII uel IX saeculo tribuat. Phoenicem hoc in codice esse primus Baehrens, Mus. rhen. XXX (1875) p. 308 in communem notitiam tulit, sed iam a. 1865 † Andr. Laubmann in usum Academiae Vindobonensis illum contulerat. Ego quoque a. 1891 Parisiis contuli. Egerunt de hoc codice Guérard, *Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du Roi*, uol. XII part. 2 (1831) p. 75 ss., Riese l. c. p. 190, Leo in edit. Venantii Fortunati (1881) p. VIII, Car. Schenkl, Poet. christ. min. I p. 517; ego quoque Mus. rhen. XLVII (1892) p. 390 adn. 1 de conpositione eius quaedam dixi.

B Alter codex est bibliothecae capitularis Veronensis 163 (B), saeculi IX, in quo Phoenix post Claudiani carmina in foliis 14^{r}—19^{r} extat. Correxit codicem manus saeculi XIV uel XV (B^{2}) locisque quibusdam corruptis leues coniecturas adiecit. Descripsit eum qui primus inuenerat, Lud. Ieep in libello 'Philologos Germaniae Lipsiae congregatos m. Maio a. MDCCCLXXII salutant Scholae Thomanae magistri' p. 43 s. et in edit. Claudiani uol. I (1876) p. XXXII s., uarietatem lectionis ab eodem perscriptam edidit Ge. Goetz, Act. societ.

philol. Lips. uol. V (1875) p. 330 s. Usus est Baehrens sua, Riese et sua et Loewii conlatione. Horum apparatum hac in editione sum secutus, nisi quod de locis nonnullis, quibus Baehrens et Riese, plerumque propter prioris illius silentium, non plane consentiunt, certa habui testimonia, quae mihi benigne praebuerunt St. Haberda et P. Vignolo bibliothecae Veronensis praefectus. Iis locis quorum lectio auxilio horum uirorum iam constat, *sic* ascripsi. Eodem interdum signo addito omnes de lectionibus quibusdam codicum A et C dubitationes tollere uolui.

Codex Leidensis Vossianus Q. 33, saeculi X, inter multa uarii generis scripta Phoenicem in foliis 73r—75u exhibet. Descripsit codicem accurate Henr. Keil, Gr. lat. III 389 ss. Iam Nicol. Heinsius in carmine emendando eo usus est. A Nicolao du Rieu liberalissime Heidelbergam missum contuli. C

Maximus est numerus codicum his tribus recentiorum. Carmen enim et in multis codicibus miscellaneis legitur separatim descriptum et saeculis XIV et XV a librariis saepissime ceteris scriptis Lactantii adiunctum est. Sed quamquam prioris generis libri manu scripti quidam iam saeculo XI uel XII exarati sunt, tamen ne hi quidem, cum aut ex Veronensi uel ex Vossiano pendeant aut ualde sint corrupti atque interpolati, pro fontibus uerae memoriae haberi possunt. Quibusdam tamen locis codices inferioris infimique medii aeui emendationes praebent hominum doctorum certas uel probabiles, quae etiam in editiones sunt receptae. Codicum recentiorum uel mentionem faciunt uel lectiones adferunt editores Lactantii Buenemannus p. 1503 adn. b et Lenglet uol. II p. IV, editores Phoenicis Burmannus in edit. Claudiani p. XXX, Martini p. 18 ss., Leyser p. 3, Riese p. 191, Baehrens p. 248; Goetz l. c. p. 324 ss. Habui etiam conlationes codicum Parisinorum 9568 saec. XI et 8091 saec. XII ab Andr. Laubmanno, Matritensium 13, 6 saec. XII—XIII et 14, 27 saec. XV (cf. Hartel, Biblioth. patr. lat. Hispan. I p. 279. 291) a Loewio factas, quas Goetz beneuole mihi

misit, Vindobonensis 717 saec. XIV. Hunc Vindobonensem in apparatu bis (ad u. 64. 68) appellaui in iis lectionibus adferendis quae ueteribus editionibus, non codicibus tribui solent.

Auxilium quoddam ad emendandos locos carminis corruptos, inter quos sunt iniuria temporis aut librariorum aut utraque uehementer turbati, suppeditant loci et auctorum quos poeta secutus est et eorum scriptorum qui illum imitati sunt uel alio aliquo modo in usum suum conuerterunt. Eius generis locos in editione Burmanniana congestos, deinde alios qui indicati sunt a Baehrensio Birtio Riesio Weymano (ex Zenone Veronensi ad u. 163 ss., Mus. rh. XLVII 640) aliis, quibus ego addidi quosdam Venantii Fortunati Ps.-Cypriani aliorum, in apparatu subieci. Carmen anglosaxonicum Phoenix inscriptum, cuius auctor qua ratione Phoenicem Lactantii uel secutus esset uel mutauisset summatim ostendit Herm. Gaebler, *Ueber die Autorschaft des angelsächsischen Gedichtes vom Phoenix*, 1880, p. 6 ss. (= Wuelckeri Anglia III 491 ss.) atque etiam Frid. Lauchert, *Geschichte des Physiologus*, 1889, p. 112 ss. attigit, cum amico quodam eius linguae peritissimo accurate, sed sine ullo certo ad uerba poetae restituenda fructu pertractaui: nam poeta anglosaxonicus, quem Cyneulfum fuisse Gaeblerus et alii credunt, eos ipsos locos qui in carmine latino deprauati sunt, tanta libertate usus reddidit, ut illum eadem iam carminis damna quae uexauerunt recentiores uiros doctos, aliquo modo oblinere uoluisse suspiceris.[1] — Plurimis

[1] Insignis eiusmodi locus est u. 234 (Grein) carminis anglosaxonici, ubi uerba *crescit in umbra* (sc. uermis) respondere uidentur uersui 103 carminis latini antiquissimis codicibus male tradito: *creuerit immensum subitus* (uel *subitur* uel *subito*) *tempore certo*. Sed quomodo uerba Lactantii ita possint corrigi, ut ad sententiam imitatoris accedant, ego certe non uideo. Lauchert p. 113 s. putat Anglosaxonem hoc loco etiam ad alium auctorem respexisse et qui cognatione aliqua cum Physiologo qui dicitur cohaereret: quod uereor ut recte ille coniecerit. Nam per totum hunc ipsum locum carminis anglosaxonici uestigia minime dubia latini deprehenduntur neque ullum omnino alium in priore carminis parte (u. 1—380) quae ad exemplum latini conposita est indicauit Lauchert locum quem ex alio fonte repeteret; nam altera pars uersus 381—677

tamen corruptis locis carminis Lactantiani iam remedia parata sunt uirorum doctorum coniecturis: quarum eas quae commemoratione dignae mihi esse uidebantur, in apparatum recepi. Ego quoque quid corrigere possem temptaui, praeterea Frid. Schoell suas quasdam coniecturas mecum communicauit.

Non exigua quaestio est mota eo quod de origine carminis Lactantiana ualde dubitatum est atque etiamnunc dubitatur. Nam ut omittam priores, quorum tamen longe plerique memoriae satis antiquae minimeque leuiter fundatae fidem habentes Lactantio illud concedunt, hoc saeculo Moehler, *Patrologie* (1840) p. 930, Nirschl, *Lehrbuch der Patrologie*, uol. I (1881) p. 372, Goetz l. c. p. 322 ss., Baehrens, Annal. Bursiani I (1875) p. 220, Annal. phil. CVII (1873) p. 64 maximeque in edit. p. 248 ss., Ribbeck, *Geschichte der röm. Dichtung* III (1892) p. 364 s. illi abiudicauerunt. Lactantio contra carmen uindicandum esse existimauerunt Ebert, *Gesch. der christl.-lat. Liter.*, I² p. 97 ss., Riese, Mus. rhen. XXXI (1876) p. 446 ss. *Ueber den Phoenix des Lact.* (et in edit. p. 192 s.), Birt ibid. XXXIV (1879) p. 8, Dechent ibid. XXXV (1880) p. 39 ss. *Ueber die Echtheit des Phoenix von Lact.*, Fr. Schoell, *Vom Vogel Phoenix* (1890) p. 13. 45 s., Manitius, *Gesch. der christl.-lat. Poesie* (1891) p. 44 ss., Loebe, In scriptorem carminis de Phoenice quod L. Caelii Firmiani Lactantii esse creditur obseruationes, *Jahrbücher f. protest. Theol.* XVIII (1891) p. 34 ss. (separatim editum Brunsu. 1891). Alii plane certam sententiam non sunt amplexi, uelut Fritzsche in edit. uol. II p. X, Bernhardy, *Grundriss der röm. Litter.*[5] p. 521. 523, Ritschl, Mus. rhen. XXVIII (1873) p. 189 (= Opusc. III 806), hi duo ita tamen, ut

conprehendens tota in explanatione christiana fabulae de Phoenice uersatur. Quod uero ad nostram causam plurimum ualet, de ***umbra*** illa quam Anglosaxo commemorat, nihil est in Physiologo uel graeco (cap. 7) uel latino. Itaque ego iam Anglosaxonem locum illum corruptum legisse, sed aliter fortasse corruptum atque in nostris codicibus sit, et ipsum sarcire temptauisse crediderim.

Lactantii esse carmen uix credere uideantur. Ego quid sentirem hac de quaestione cum significauerim in disputatione *Ueb. d. Entstehungsverhältnisse* p. 131 s. et accuratius Mus. rhen. XLVII (1892) p. 390 ss. *Zum Phoenix des Lactantius* explanauerim, hic breuiter indicare sufficit accedere me ad sententiam eorum qui uelut Betuleius, Io. Alb. Fabricius, Lambecius (cf. Buenemannum p. 1502 adn. b) Lactantium hoc carmen conposuisse existimauerunt, sed adulescentem necdum fidei christianae addictum.

Ut de editionibus pauca addam, prima quae continet Phoenicem editio Lactantii est Romana a. 1468, primus instruxit carmen Betuleius (ed. Lact. 1563 p. 534 ss.) commentario. Praeter Lactantii editores commemorandi sunt hi: Io. Gryphiander, Phoenix Poetarum carminibus celebratus et commentariolo illustratus, Ienae 1618; Gryphiander commentarium dedit doctissimum omnium atque etiamnunc utilem, sed primus totum carmen ad interpretationem christianam detorsit ne nostra quidem aetate abiectam; Burmannus in edit. Claudiani, Amstelaed. 1760 p. 1035 ss. cum notis uariorum, quarum optimae Nicolai Heinsii obseruationes coniecturaeque sunt; Wernsdorf, Poet. lat. min. uol. III (1782) p. 283 ss.; Martini, Lunaeburgi 1825; Leyser, Quedlinburgi 1839; Riese, Anthol. lat. (1869) p. 188 ss. (c. 731); altera Riesii quae est in Ieepii Claudiano, et Baehrensii editio iam supra nominatae sunt. Alias quasdam editiones Martini p. 34 ss. enumerat.

Phoenicem sequitur carmen uulgo Lactantii De passione Domini inscriptum. Quod non posse tribui Lactantio, sed originis esse multo posterioris cum Heumannus, Poecile III (Halae 1729) p. 225 ss. probauisset, quoniam ne postea quidem de ea re dubitari desitum est (cf. Teuffelii Histor. litt. Lat.[5] p. 1001; Manitius, Mus. rh. XLV 156), ego quoque hanc quaestionem tractaui in Commentationibus Woelfflinianis (Lips. 1891) p. 77 ss. (*Ueber das Lactanz zugeschriebene Gedicht De passione Domini*) atque nouas quasdam

Heumannianis adiungens rationes ostendi carminis illius et res ac sententias et uerba genusque dicendi eiusmodi esse, ut minime illud aut ad Lactantium aut omnino ad antiquum poetam Christianum referri possit. Magna causa cur hoc existimemus, in eo quoque posita est, quod, quantum quidem constat, nemo adhuc codicem in quo carmen esset uidit. Quare Io. Bapt. Egnatio, qui in editione Aldina a. 1515 primus carmen ceteris Lactantii scriptis adiunxit, dicenti '(carmen) quod in uetustis exemplaribus inuenimus', si exemplaria uult intellegi manu scripta, non magis fides est habenda quam Casp. Barthio, qui more suo, quasi res certa atque explorata esset, Aduers. p. 1466 'tot cascos codices' carmen Lactantio ascribere pronuntiauit: quam uaniloquentiam Heumannus l. c. p. 235 merito derisit. Quas uero Fritzschius (in editione Lactantii) adfert lectiones 'librorum', librorum non manu scriptorum, sed typis expressorum sunt. Sed quamquam satis apparet carmen De passione Domini nullo modo a Lactantio, sed ab ieiuno aliquo uersificatore conpositum esse, nolui tamen ab hoc scriptorum Lactantii corpore excludere, immo adhibitis subsidiis rationibusque criticis edendum esse putaui idque eo magis, quod noua quaedam inueni quibus origini eius aliquid lucis adferri uidetur.[1]

Cum in commentatione illa demonstrauissem carmen aetate renascentium litterarum scriptum esse auctoremque eius uideri fuisse hominem Italum, postea de aetate auctoris ad certiorem sententiam adductus sum: quem existimo circiter annum 1500 uixisse. Heumannus non antiquius carminis exemplar habuit quam illud quod extat in editione Opusculorum Phil. Beroaldi ab Ascensio collectorum Basileensi a. 1515, Buenemannus autem et Fritzschius non antiquius quam quod est in eiusdem libri editione Basileensi a. 1513. Horum condicione multo

[1] M. Manitius, *Geschichte der christl.-lat. Poesie* (1891), quamquam p. 50 adn. 1 commentationem meam commemorat, etiamnunc carmen si non a Lactantio, a uetere tamen poeta scriptum esse putat. Quam uero ille Fabricio quasi primo eius editori tribuere uidetur auctoritatem, ea nulla prorsus est.

mea fuit prosperior eo quod non solum tres editiones Ascensii mihi praesto erant illis superiores, Parisinae aa. 1505 et 1509 et Basileensis a. 1509, sed etiam carminis editiones Lipsiensis a. 1511 et Vindobonensis a. 1511 atque etiam alia in qua neque locus neque annus indicatus est.[1] Praeterea, id quod neminem adhuc indicasse mirandum sane est, carmen contineri etiam altero uolumine Poetarum christianorum ueterum, Venetiis ap. Aldum 1502, inueni. Ad ea autem quae iam proferam exponenda proficisci placet ab editione illa sine loco et anno
X (nobis X), cuius titulus est hic: *Quae in hoc libel-|lulo cō-tineantur* (sic)| *Lactantij Firmiani de dominica passione| carmen Heroicum,* | *Raphaelis Zauenzonij Sapphicum de die palmarū* |*Eiusdem simile de domini Christi passione.* | *Cātalicij Excusatio ad diuā vginē in die parasceues* | *et Contemplationes elegātes ad crucifixū.* | *Elegia nobilis et scita in Hierusalem.* | *Epitaphiū Philomusi ȣ Saluatore Iesu tumulato.* |[2] Libellus typis Goticis descriptus est, forma quartanaria, continet 10 folia non numerata, in medio folio decimo recto post finem ultimi carminis nihil legitur nisi *Telos.* Carmen 'Lactantii' fol. 1ª incipit. Sunt hac in editione menda quaedam grauiora. Hunc libellum rarissimum bibliotheca Academiae Monacensis habet.

Hoc carminum corpusculo X, sed fortasse priore eius editione ut mox uidebimus, carmen De passione Domini mea quidem sententia non solum primum in notitiam hominum uenit, sed etiam qui corpusculum illud conposuerit edideritque, eundem fuisse auctorem carminis persuasum mihi est. Cuius sententiae hanc habeo causam. Si cum carmine De pass. Dom. conparamus cetera corpusculo illo exhibita, quae partim in

[1] Cum disputationem supra indicatam scripsi, has tres editiones et Parisinam a. 1505 nondum noueram. Quae omnes, quia inter bibliographos unum Panzerum, Annal. typogr. IX p. 7 n. 38, unam Vindobonensem a. 1511 commemorare inueni, accurate esse describendae mihi uidebantur. Etiam inter Poetarum christianorum ueterum ab Aldo editorum carmina illud esse, cum disputationem illam conposui, nondum mihi notum fuit.

[2] Cum his carminum titulis non plane congruunt qui carminibus ipsis sunt inscripti.

eodem, partim in similibus argumentis uersantur, tam manifesta apparet cognatio inter locos quosdam illius et horum intercedens, ut facere non possimus quin statuamus aut illius auctorem ad haec aut auctores horum ad illud respexisse. Extremum corpusculi locum tenet carmen Iacobi Philomusi inscriptum *Epitaphium Christi: quo christicolas in die Parasceues alloquitur per Iacobum philomosum* (sic). Ut in carmine De pass. Dom. Christus in cruce pendens iamque mortuus (u. 44. 46), sic in hoc Christus sepultus[1] — utrumque satis absurde—homines adloquitur et causam aduentus ad mortales sui aduentumque ipsum, opus suum ac dignitatem, passionem et mortem, postremo monita promissaque uel exponit uel attingit. Iam uide initia carminum:

De pass. Domini:	Epitaphium Christi:
1 ss. Quisquis ades mediique subis in limina templi, Siste parum insontemque tuo pro crimine passum Respice me, me conde animo, me pectore serua.	1 s. Quisquis ad hoc tumulum concedis, quaeso, uiator, Siste parum et mortis concipe gesta meae.

Deinde similia his in uersibus sunt:

4 s. Ille ego, qui casus hominum miseratus acerbos, Huc ueni . . 6 s. . . . hic clarissima ab alto Reddita lux terris . . 10 Te propter uitamque tuam sum uirginis aluum ingressus . .	27 s. Ille ego sum claro quem misit ab aethere summus Iuppiter et gremio uirgo pudica tulit.
26 (Impia Hierusalem) . . caeca furore . .	33 Ast caecos animos caeco bacchantes usque furore.[2]
44 (oculos) luce carentes.	17 Ne . . diuina luce carerent.

[1] V. 3 s.: Hic licet exigua uidear compostus in arca, Attamen aeternus spiritus astra tenet.

[2] Sic scriptum est; aut 'caecos' aut 'caeco' est eiciendum, fortasse 'caecos'.

Fortasse etiam De pass. Dom 58 et 64 uerba haec monumenta' et Epit. 38 'Spernebat legis tunc monumenta meae' hic sunt commemoranda. Etiam extremi uersus carminum quodammodo inter se concinunt:

78 ss. Angelicos tunc laeta choros aciesque beatas Sanctorum inspiciens aeternae pacis amoena Perpetuo felix mecum regnabit in aula.

49 s... Angelicos poterit uultus sedesque beatas Visere: Christicolis gaudia tanta dabo.

Quartum carmen corpusculi est *Cantalicij Excusatio ad Sacratiss. uirginem Mariam in die Passionis Christi.* In quo cum singula quaedam passionis Christi simili ordine et descriptione atque in carmine De pass. Dom. fit proponuntur, tum uersus 7 'Tu tantum salue, crucis o uenerabile lignum' conparandus est cum u. 50 De pass. Dom. 'Flecte genu lignumque crucis uenerabile adora.[1] — Sequitur eiusdem poetae *Contemplatio ad crucifixum* (prior), incipiens 'Aspice, quaeso, tui quae sunt *(sic)* tormenta magistri'. Illud 'Aspice' in initiis sex uersuum repetitur qui continent enumerationem uulnerum Christi qualis etiam in carmine De pass. Dom. est. Perspicua est cognatio horum uersuum: De pass. Dom. 40. 42 s... 'aspice... spinisque caput crudelibus haustum, Undique diua pluens uiuum super ora cruorem', et Contempl. 7 s. 'Aspice quam saeuis spinis pia tempora sudent, Aspice quantus eat sancta per ora cruor'. — Altera Cantalicii ad Crucifixum Contemplatio habet uersum (13 Huc oculos, huc uerte animos, huc dirige mentem) cuius imago quaedam redit De pass. Dom. 3: Respice me, me conde animo, me pectore serua. — In tertio corpusculi carmine quod inscriptum est *Carmē Sapphicū Raphaelis Zauenzonij P.*(oetae) *L.*(aureati) *de passione domini nostri iesu Christi* locus legitur hic (u. 33 s.) 'O homo, si fas, speculare uultus Sanguinis plenos'

[1] Est locus 'Orientii' De trinitate 49 'Aspice, percussor demens, uenerabile lignum', a Buenemanno indicatus. In quo cum non sit uox 'crucis', quam habet et auctoris De pass. Dom. et Cantalicii locus, apparet alterutrum usum esse altero, non utrumque ex 'Orientio' pendere.

ad similitudinem quandam accedens loci De pass. Dom. 44. 46: Compressos speculare oculos... et pallentes funere uultus. — *Elegiae in Hierusalem,* cuius auctor non nominatus est, ut praetermittam u. 62 (Impia terque quaterque impia Hierusalem), octo in hexametris 9. 13. 17. 21. 47. 53. 55. 61 uerba Impia Hierusalem primas sedes tenent: carminis De pass. Dom. uersus 25 est hic: Impia Hierusalem, rabidis exercita curis.

Iam cum tot talesque similitudines nullo modo casui tribuere possimus ac plane incredibile sit auctores illorum carminum, Philomusum hominem Germanum, Cantalicium, qui erat Italus, Zouenzonium — nam hoc nomen est, non Zauenzonius [1] —, quem ipsum quoque Italum fuisse nomen ostendere uidetur, scriptorem Elegiae in Hierusalem, omnes ex eodem illo carmine De pass. Dom. quaedam adsumpsisse, nihil aliud iudicandum est nisi eum contra qui carmen conscripserit, illis carminibus esse usum.

[1] Videtur homo obscurus fuisse, lexica biographica certe de eo tacent, unus Zedlerus, *Grosses vollständ. Universal-Lexicon* uol. LXIII (1750) p. 660, mentionem eius facit nihil tamen de eo notum esse dicens praeter duo carmina in uolumine altero Poetarum christian. uetcr., Venet. Ald. 1502, edita. Sed hic quattuor eius carmina edita sunt, quorum tertium, quo Christi auxilium aduersus Turcas inploratur, inscriptum est (altero post hh III folio uerso) *Carmen Saphicum Raphelis Zouenzonii poetae.* Ante hoc carmen est alterum, inscriptum *Carmen. R. Z. P. L. in Passione domini nostri Iesu Christi.* Hoc idem illud est quod corpusculum X continet. Antecedit tertium, in titulo Poetarum chr. uet. *In die palmarum* appellatum, iu editione ipsa litteris *R. Z.* tantummodo inscriptum. Hoc quoque in corpusculo illo inest. Post haec tria carmina legitur hoc *Ad beatissimam Virginem R. Z.* Praeterea Hain, *Repertorium* II part. II p. 525 n. 16289, et Graesse, *Trésor* VI, part. II p. 519, hunc libellum nominant: *Zouenzonius Raphael. Carmen concitatorium ad principes Christianos in Turcum. Ejd. sapphicum carmen actum Tergestae coram Friderico Caes. Augusto,* s. l. et a. Apparet igitur nomen fuisse Zouenzonium, non Zauenzonium, deinde, cum poeta carmen illud coram Friderico imperatore, qui est Fridericus III (mort. a. 1493), Tergestae recitauerit, eum sub finem saeculi XV floruisse et fortasse fuisse Tergestinum.

Constat autem Iacobum Philomusum (uero nomine *Locher*), qui uixit annis 1471—1528, Epitaphium Christi edidisse a. 1495 [1], Ioannis deinde Baptistae Cantalicii hominis Itali, qui cardinalis a. 1514 mortuus est, iam a. 1493 duodecim libros Epigrammatum Venetiis esse editos, tum Zouenzonium modo uidimus aequalem fere illorum fuisse. Eodem igitur tempore etiam carmen De pass. Dom. scriptum est. Neque minus est dubitandum quin auctor carminis etiam corpusculum illud X conposuerit uel potius qui carmina illa in corpusculum congessit, idem carminibus illis usus carmen De pass. Dom. conscripserit ornaueritque nomine Lactantii. Quis uero fuerit scriptor carminis, de hac re ne nunc quidem certius quidquam dixerim quam quod iam in disputatione illa prolatum supra p. XXIII repetii. Illud tamen esse monendum uidetur, carmen De pass. Dom. etsi artiore quadam propinquitate cum Epitaphio Christi a Philomuso scripto cohaereat, huic tamen non posse ascribi. Philomusus enim in Epitaphio imaginibus coloribusque ex antiquitate ductis ad res Christianas depingendas intemperanter plane utitur (exemplo sunt u. 27 s. supra adlati), auctor contra carminis De pass. Dom. uix unum locum eius generis (u. 18 'in Phariis. regionibus') habet. Accedit quod Epitaphium cum multo maiore decurrit alacritate ac facilitate quam hoc carmen, cuius loci quidam (maxime 64 ss. 69 ss.) ualde sunt inpediti contortique.

Sed quos intra annos carmen ortum sit ut accurate definiatur, iam de prima eius editione cuius annus est notus dicendum est. Haec est in altero uolumine *Poetarum christianorum ueterum* Venetiis apud Aldum inpressorum (nobis
Ald. *Ald.*). Subscriptio post extremum Zouenzonii carmen, de quo p. XXVII adn. 1 diximus, in tertio post hh III folio uerso

[1] Docuit me per litteras Hehle, cuius tria programmata extant inscripta *Der schwäbische Humanist Jakob Locher Philomusus*, Ehingae 1873—75, carmen editum esse primum in Appendice libri a Philomuso conpositi huius *Historia de rege Franciae cum nonnullis aliis uersibus et elegiis*, Friburgi 1495; de quo libro cf. Hehle I 19. — Cantalicii librorum nullus mihi praesto erat.

est haec: *Venetiis apud Aldum. MDI. mense Ianuario,* in fine autem epistulae ab Aldo praepositae haec: *Veñ. Mense Iunio. M. DII.* Videmus igitur carmen De pass. Dom. iam ante a. 1501 extitisse. Est autem illud in altero post gg IIII folio uoluminis illius, inscriptum *Lactantii firmiani carmina de passione domini*, ante hoc legitur carmen Venantii Fortunati III 9 Lactantio tributum de quo mox dicemus hoc: *Lactantii Firmiani de Resurrectionis dominicae die.* In titulo totius uoluminis carmina nominantur *Lactantii Firmiani de Resurrectione Elegia. Eiusdem de passione Domini carmine heroico.* Ex hac editione, non ex ipso corpusculo X, carmen De pass. Dom. in omnes posteriores editiones propagatum est. Huius libri rarissimi (de quo Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde,* I² p. 57: *Collection infiniment rare et précieuse . . .*) usus sum exemplaribus bibliothecae Gottingensis et Monacensis Regiae. Continet autem liber non solum (cf. p. XXVII adn. 1) eadem illa duo carmina Zouenzonii quae sunt in corpusculo X, sed etiam (in folio hh II uerso) Elegiam in Hierusalem eodem illo in corpusculo editam — haec satis mire inter ueterum poetarum carmina numerata —, sed omittit Philomusi Epitaphium Christi et carmina Cantalicii. At in his ac maxime in Philomusi Epitaphio consensum quendam cum carmine De pass. Dom. minime dubium animaduertimus, quem explicandum esse uidimus ita, ut scriptor huius carminis illa secutus esse dicatur. Quare fieri non potest quin corpusculum X ante editionem illam Aldinam emissum sit. Sequitur ut carmen De pass. Dom. intra annos 1495—1500 una cum conpositione corpusculi sit factum atque ex hoc translatum in Aldinam. Qua de re eo minus dubitamus, quia eadem est carminis apud Aldum et in corpusculo X inscriptio (*Lactantij Firmiani carmina de Passione Domini* in X, apud Aldum nihil mutatum est nisi quod *Lactantii firmiani* et *passione domini* est scriptum) et omnes harum editionum lectiones inter se consentiunt exceptis erroribus quibusdam typothetarum et loco uersus 3, ubi in X *pectore*, apud Aldum *in pectore* legitur. Multo minus tamen certum est eam editi-

onem corpusculi quam nos adhibuimus, primam omnino fuisse [1], immo fortasse prior statuenda est, qua Aldus usus sit. Neque uero eo quod nullum prioris editionis uestigium reperire potui, ratio mea labefactatur: nam ne eius quidem editionis qua nos usi sumus, mentionem faciunt scriptores bibliographici neque ulla alia inter maximas bibliothecas haud paucas praeter Monacensem Academicam libellum habet. Quo facilius priorem si qua fuit editionem aut latere alicubi aut etiam iniuria temporis extinctam esse suspicari possumus.

P[1] Proxima post Aldinam editio (P[1]) ex eademque descripta in hoc corpusculo est: *Carmina pia & religiosa* | *L. Celii Lactantii Firmiani Nenia uerbis saluatoris nostri crucifixi.* | *Eiusdem elegiacum de resurrectione dominica* | *Carmina iuuenci presbiteri de passione domini et* | *eiusdem resurrectione.* | *Philippi Beroaldi Nenia de die passionis dominice* | *Impressa cura & impendio Iudoci* (sic) *Badij Ascensij* | *in edibus eiusdem in monte diui Hilarij e regione collegij italici. Parrhisijs:* | Totus

[1] Hac de re cur dubitemus, causa est haec. Sub titulo corpusculi X est tabella rudi sane arte facta Crucifixum et ante crucem duas mulieres et tres uiros ostendens, in angulo dextro inferiore tabellae picta est littera A, quod signum non typographi, sed artificis esse rogantem me Laubmannus docuit. In libro a Iaeckio et Hellero edito *Beiträge zur Kunst- und Literaturgeschichte*, fasc. I (Norimberg. 1822) p. 126 s. signum illud in tabellis xylographis medio fere saeculo XVI in Saxonia maxime emissis inueniri dicitur: at ibidem commemoratur editio libelli cuiusdam a Luthero scripti Vitebergae a. 1521 facta, cuius in titulo eadem illa imago cum eodem signo posita est. Itaque iam multo ante medium saeculum XVI tabella illa ad titulos librorum ornandos adhibita est, ut conicere possis etiam ante a. 1521 eam in usu typographorum fuisse atque ita iam initio saeculi XVI in titulo corpusculi X esse positam. Quae ipsa sententia est Henr. Aug. Erhardi, qui in libro *Geschichte des Wiederaufblühens wissenschaftlicher Bildung*, uol. III (Magdeburg. 1832) p. 198 idem illud corpusculum X commemorans scribit *'allem Anschein nach zu Erfurt, etwa im ersten Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts gedruckt'*. Hoc si uere ita se habet ac non iam ante a. 1501, quo Aldus ex corpusculo illo carmen edidit, tabella illa in titulis librorum fuit, editio corpusculi a nobis adhibita non potest esse prima, sed necessario iam ante a. 1501 alia facta est eaque fortasse in Italia, ut carmen ab homine Italo scriptum esse in disputatione illa p. 83 conieceramus.

libellus litteris Goticis scriptus est, continet 18 folia non numerata, forma octonaria minore. Mirandum est quod Beroaldi carmen in titulo indicatum in libello ipso desideratur. Carminibus Iuuenci scholia ascripta sunt breuia et tenuia. In ultimo folio recto haec est subscriptio: *Hec habui que in elucidationem afferrẽ An|no salutis. MCCCCCV. secũdum romanos | ad XII. calendas Februarias.* Contuli exemplar bibliothecae Nationalis Parisinae. Emendabat Ascensius perpauca (13 *et*; 35 *Finge*) quae in editionibus X et Aldina non recte ei scripta uidebantur, sed etiam errata in editionem eius inrepserunt. — Repetitum est carmen non in editione opusculorum Beroaldi Ascensiana quam *Denis Rooe* Parisiis 1508 emisit, sed in hac (P^2).: *Varia Philippi Beroaldi opuscula,* P^2 sequuntur tituli opusculorum et signum ac nomen typographi Parisini *M: Jehan Gautier.* Libro subscriptum est hoc: *Finis kalendis Januarijs M. D. IX. Calculo Romano.* Carmen De pass. Dom. incipit in folio R. j. uerso, hoc cum titulo: *L. Celij Lactãtij Firmiani pia Nenia verbis Christi domini crucifixi beneficia sua in nos commemorantis,* subiectum est carmen Venantii Fortunati III 9 Lactantio ascriptum *De resurrectionis dominicę die.* Utrique carmini ascriptae sunt *Iodoci Badij Ascensij huius carminis explanatiunculae.* Usus sum exemplari bibliothecae Nationalis Parisinae. Plane eadem editio duorum carminum cum eadem illa subscriptione *Finis—Romano,* continens quattuor folia, quorum primum AA. j. insignitum est, editioni Opusculorum Beroaldi Ascensianae est inserta, quam *Franeoys Regnault* Parisinus emisit; annus editionis in fine uoluminis ipsius non additus est. Hanc editionem habet bibliotheca Heidelbergensis. Editionem P^2 expressit haec (B^1): B^1 *Varia Philippi Beroaldi opuscula in hoc Codice contenta,* sequuntur tituli opusculorum. In fine uoluminis est subscriptio: *... Basileę. Sumptibus vero multi nominis viri Wolffgangi Lachner: Anno salutis christianę. M. DIX. Ad Idus Martias.* Duo illa carmina incipiunt fol. XCIII^{r}. Praesto mihi erat exemplar bibliothecae Monacensis Regiae. Ex editione B^1 descripta correcto tamen uno loco (48 *lateris*) est haec (L): L

Lactancij Firmiani Carmen | *de resurrectione dominica* | *Eiusdem Lactantij Firmiani* | *Nenia exhortatoria verbis domini Crucifixi.* | *Hexastichon Bebelij in laudē* | *Lactantij.* | Sequuntur tria disticha. Libellus sex foliorum est, litterae sunt Goticae. In fol. 6 haec est subscriptio: *Impressum Liptzick per Baccalau-*|*reum Vuolfgangū monacensem. 1511.* | Carmen De pass. Dom. in foliis 4^r—6^r est. Contuli exemplar bibliothecae Wirceburgensis.

Praeter editionem B^1 asciui etiam proximas editiones opusculorum Beroaldi eodem quo illa titulo inscriptas ex eaque
B^2B^3 deriuatas Basileenses a. 1513 (B^2) et a. 1515 (B^3). Quoniam a. 1515 carmen De pass. Dom. in Lactantii editionem Aldinam receptum est ex eaque a posterioribus editoribus repetitum paene omnibus, reliquas opusculorum Beroaldi post a. 1515 editiones non adhibui.

Ex Poetarum christianorum ueterum editione Aldina etiam
V ea carminis editio (*V*) pendet quae est in corpusculo hoc: *Is liber continet* | *De flenda Cruce Baptistae Rhegiensis Episcopi* | *Carmen tam elegans q̄ deuotum* | *De morte Carmen eiusdem* | *De beata uirgine eiusdem Elegia.* | *Recōmendationis animae in extremis Elegia* | *Lactantii Firmiani de dominica passione uersu Heroico.* | Sequuntur quinque alii tituli. Praefatio inest Andreae Misbeckii Franci et epilogus eiusdem subscriptus: *Viennae ex Collegio Ciuium. Anno a partu uirgineo Sesquimillesimo undecimoque,* sequitur alia subscriptio *Viennae Pannoniae* eqs. Carmen De pass. Dom. est in fol. D 2^r—D 3^r. Habui exemplar bibliothecae Monacensis Regiae. Haec editio non satis emendate expressa est atque etiam Misbeckius ipse quaedam temere mutauisse uidetur. [1]

Anno 1515 Io. Bapt. Egnatius, ut iam dixi, carmen primus Lactantii libris addidit in editione Aldina (in primo post Y 4 folio recto) hac cum inscriptione a nonnullis posterioribus

[1] Etiam a. 1516 Viennae Austriae Hieronymum Victorem edidisse corpusculum carminum de passione et morte Christi scriptorum ex Panzero, Annal. IX p. 7 n. 38 apparet, in quo est *Lactantii Firmiani Christus a Cruce hominem alloquens.*

repetita: *Lactantii Firmiani Carmen De passione Domini, quod in uetustis exemplaribus inuenimus, hic addendum curauimus.* Satis apparet Egnatium quoque ex Poetis christ. uet. Aldi carmen sumpsisse, quod autem 'uetusta exemplaria' appellat, mera ostentatio est. Praeter lectiones 13 *sed* et 9 *fari* (nisi hic error modo est) editio eius nihil habet proprii. Altera Aldina quam adparauit Honoratus Fasitelius, a. 1535 emissa, cum Egnatiana omnino consentit.

Posteriores editores tam Lactantii quam carminis separati paene omnes ex editione Egnatiana pendent, perpauci, uelut Fabricius, Riuinus, Heumannus, Buenemannus etiam recensione Ascensii quae est in Beroaldi operibus usi sunt, ipsi haud paucos locos inutilibus coniecturis temptantes. Ediderunt carmen seorsum Ge. Fabricius, *Poetarum Veterum Ecclesiasticorum opera Christiana*, Basileae 1564, p. 759; Casp. Barthius, *Aduersaria*, Francofurti 1624, p. 1466, cum adnotationibus criticis; Andr. Riuinus, *De Christo Iesu, beneficiis et laudibus eius aliquot Christianae reliquiae ueterum poetarum ecclesiasticorum*, Lips. 1652, fol. A, cum commentario; Heumannus, *Poecile*, uol. III, Halae 1729, p. 225 cum commentario et prudenti illa quam commemoraui (cf. p. XXII) de origine carminis disputatione: idem tamen in editione Lactantii, Gotting. 1736, p. 1043 quasi oblitus prioris operae suae quaedam uix credibilia in carmen admisit. Locos quosdam auctorum a scriptore carminis adhibitorum similesue M. Manitius, Mus. rh. XLV (1890) p. 156 attulit, alios ego addidi.

In apparatu lectiones editionum ante Egnatianam emissarum et huius ipsius, omissis rebus orthographicis, non tamen erroribus typothetarum, exhibui omnes, praeterea posteriorum editorum coniecturas mentione dignas. Carmen ipsum quantum fieri potuit ad eam formam reuocaui quae corpusculo X tradita est. Orthographiam correxi.

Non recepi in hanc editionem carmen uulgo De resurrectione Domini inscriptum, quod cum inter Venantii Fortunati carmina (III 9) seruatum sit atque etiam rebus et

genere dicendi abhorreat ab origine Lactantiana, tamen in uiginti fere codicibus recentioribus[1] aut libros Lactantii continentibus aut miscellaneis huic tribuitur. Causa quod carmen transferretur ad Lactantium, erat fortasse quod in uersu 2 'Et maiore poli lumine porta patet' similitudo uel potius imitatio uersus 2 Phoenicis Lactantiani 'Qua patet aeterni maxima porta poli' animaduersa est. In plerisque codicibus inscriptum est De resurrectione, in quibusdam uel Christi uel Domini est additum, in codice Vindobonensi 717 nominatur De pascha, in Vindobonensi 3193, 25 Elegiacum tempore pascali. In codicibus carmen ut Lactantii exhibentibus quorum accuratiorem habeo notitiam paene omnibus, in Berolinensi, de quo dixi Proleg. part. I p. XLVII adn. 1, in Gothano Ch. B. 948 (cf. Iacobs et Ukert, *Beiträge zur älteren Literatur oder Merkwürdigkeiten der Herzogl. öffentl. Biblioth. zu Gotha* I, 2, p. 274; III, 1, p. 24 s.), in Monacensibus 4422 fol. 184, 15334 fol. 103, in Parisinis 1671. 1674, in Vindobonensibus 717. 960, 3. 3110. 3193, 25. 3198, uersus 39 s. 'Salue, festa dies, toto uenerabilis aeuo, Qua deus infernum uicit et astra tenet', quo aptius sumeret carmen exordium ab adlocutione, e sede sua exempti in initio, ante uersum 1 'Tempora florigero rutilant distincta sereno' positi sunt, in isdem autem codicibus uersus 101—110 omissi: quibus quoniam Felix episcopus Namneticus celebratur, ne inde appareret carmen non esse Lactantii, suppressi sunt. Unus tamen codex singularem plane carminis formam habet,

[1] De codice Mellicensi inscripto *Lactantius de resurrectione Christi*, quem Io. Huemer, Iter Austriacum, *Wiener Studien*, uol. IX (1887) p. 63 commemorat secutus catalogum a B. Pezio (mort. 1735) confectum, in quo codex ille saeculi XI esse dicitur, alius quidam saeculi XVIII catalogus Mellicensis manu scriptus hoc habet: *A. 13. 4°. Saec. XV. chart. Lactantii carmen de Resurrectione Christi Inc. Saluè festa dies....* Nunc in bibliotheca Mellicensi, quae non plane integra mansit, neque hic neque Phoenicis carminis codex ab Huemero eodem loco nominatus neque ullus omnino horum carminum liber manu scriptus extat. Hac de re Rud. Schachinger bibliothecae Mellicensis nunc praefectus per litteras accuratissimas me certiorem fecit.

quam cum nusquam commemoratam uidissem, hoc loco communicandam esse existimaui. Est autem codex Monacensis 13241, scriptus a. 1529, cuius in fol. 334^{r} carmen incipit hac cum inscriptione: *Lactancii Firmiani De resurrectione gloriosa domini nostri Ihū Christi Carmen elegiacum longe venustissimum hymnus jucundissimus.* Ordo uersuum est hic:

39. 40. 1—8. sequuntur inserti hi [1]:

Sol redit ad cenith. calescunt cuncta, virescunt
Iam *(deest aliquid?)* arva, simul frigus et omne cedit.
Nubes depereunt, caligo, nebula densa:
Lux lucens clara frigora quaeque pellit.
Serenus fit aer, tempestas tollitur, ymber,
Nives depereunt, quaeque creata vigent.
Flores nunc redeunt, odorem quoque ministrant,
Turtur auditur, iubilat avis omnis.
Ventus flat lennis, clarescit penitus aqua,
Nemora florescunt dulciter atque virent.

9—38. 41—46. sequuntur inserti hi:

Surgens Christe nobis da gaudia vitae perennis.
Qui pro nobis passus mortuus atque vivus.

47—86. sequuntur inserti hi:

Dux bone glorifico remeans flegetonte triumpho
Pluribus exuviis nobilis astra petis.

87. 88. 109. 110. sequuntur inserti hi:

Gratia nunc dextrae consorte *(l.* consorti*)* iuncte paterne
Perpetuus famulis tutor adesto tuis.
Celica naturam ducens super agmina nostram
Fide piis humeris pastor ovem revehis.

89—94. sequuntur inserti hi:

Grex tuus in sacris lotus baptismatis undis
Induat in terris spiritale *(l.* spirituale*)* decus.
Criminis a nevo stet toto temporis evo
Sitque dignum sacri flaminis hospitium.

95—100, omissi sunt 101—108, exit carmen in hos:

Vident discipuli statim te scandere sursum,
Nubes te recipit. aperuisti celos.

[1] Adfictos hos uersus in usum meum beneuole transcripsit G. Laubmann, quem de hoc codice adieram. Orthographiam mutare nolui.

Post veniens iudex stricta iudicia tenptans
Iustis retribuens premia bona gratis.
Qui scandens superos infernum despoliasti,
Ducens ad celos captivitatis onus.
Concio tota cęli letatur laude perenni,
Te videns dominum ad rediisse summum.
Victor alme potens, nostras nunc suscipe preces.
Salva nos domine, ne pereamus ultra.
Loquuntur variis linguis magnalia Christi,
Discipuli firmi manent in eo semper.
Factus est sonus de celo repenteque magnus,
Singulis inspirans dulcia grata pius *(l.* piis*)*.
Talia cernentes mirantur atque loquentes
Discipulos eius que non videre prius.
Promissus patris hodie descendit ab alto
Confortans filios respiciensque suos.
Illis apparuit per linguas sic variasque
Succensas igne cicius ista fiunt.
Spiritus alme veni, reple nunc pectora, sensus
Ut tota mens nostra ardeat ultra pia.
In nos mitte patris promissum rector ab astris
Pneuma, quod emundet crimen et omne lavet.
Igne sui iugis famulos inflammet amoris,
Ardor quo fidei floreat atque spei.
Servet in exilio nos ipse paracletus isto,
Soletur, foveat, provehat atque regat.
Suggerat et nobis vitae praecepta perennis
Confidans *(l.* consolidans*)* donis nos sine fine suis.
Summa corona tibi sit. doxa coequa parenti,
Sancto spiritui deitate patris. Amen.

Sequitur subscriptio haec: *Finit Carmen Lactancii firmiani Nobilis dictatoris* (i. e. *'Dichter'*, cf. Ducangium s. u. Dictare). *Heroicum. penthametrum. Elegiacum de gloriosa resurrectione domini Ihesu.* — Tenuitas dicendi atque foeditas numerorum hominem infimae aetatis, saeculi XV ut opinor, hos uersus exsudasse ostendunt, quem dubites utrum inbecilliorem appelles an inpudentiorem: quippe qui non erubuerit ista taedia obtrudens Lactantio. Haec extrema fata Lactantii fuerunt! — Cum codicibus prioribus illis ea editio Lactantii in quam primum est carmen receptum, Romana a. 1468 congruit pariterque proximae, Thomasius demum in editione sua (1570) integrum

dedit. Posteriores editores paene omnes etsi non a Lactantio esse compositum sciebant, tamen retinuerunt. Etiam separatim nonnumquam editum est. Has inter editiones maxime commemoranda haec est, quam ex bibliotheca Academiae Monacensis habui: *Christianissimi Poete La-* | *ctantij Firmiani de letabū* | *da Christi Resurrectione Carmen Elegyacum.*, quattuor foliorum, typis Goticis scripta, s. l. et a. Praeposita est carmini praefatiuncula inscripta *Gaspar Eckel Ambergenſß Philosophie Magister Lectori Candidato* (sic) *S.*, quae tamen nihil quod alicuius momenti sit continet. [1] Eckelius sine dubio usus est exemplari manu scripto eius generis, cuius est codex ille Monacensis, ita tamen, ut uersus quosdam transponeret et omitteret nimis informes. Ordo uersuum apud eum est hic: 39. 40. 1—38. 41—84, sequuntur quattuor uersus qui sunt in cod. post u. 110 (primus sic incipiens: Numine [*Gratia* cod.] nunc dextrae); 85—88; sequitur distichum quod in cod. post u. 86 est; 109. 110. 89—100; sequuntur quattuor uersus qui in cod. post u. 94 sunt (in altero est *interius*, cod. habet *in terris;* in quarto habet editio *sacri dignum*); desinit carmen in sex de extremis decem uersibus codicis hos: In nos mitte patris commissum (*promissum* cod.).., Pneuma quod.., Seruet in (*iste paraclitus* ed.; *ipse paracletus* cod.)..., Soletur.., Igne sui (*ferueat* ed., *floreat* cod.)..., Suggerat hic (cod. *et*)..., Consolidans (cod. *confidans*). Desunt uersus 101—108 carminis Venantiani. — Valde mutilatum in editione libri De opificio Dei a 'Magistro

[1] De Eckelio hoc habet album uniuersitatis Heidelbergensis (cf. G. Toepke, *Die Matrikel der Universität Heidelberg v. 1386 bis 1662*, uol. I (1884) p. 486: *(intitulatus a. 1512) Iaspar Eckel de Amberga, magister Lipzensis, Ratispon. dioc. VII die Iunij*, Ern. Foerstemann autem ex actis academiae Lipsiensis me docuit illum *(Caspar Eckel de Amberga)* semestri aestiuo a. 1508 ciuibus eius academiae ascriptum (Matric. Uniuersit. Lips. I fol. 229), semestri hiberno a. 1504/5 baccalaureum (Matric. Facultatis artium I f. 186^{a}), semestri hiberno a. 1509/10 magistrum factum esse (ibid. f. 207 ^{a}). Ergo editio supra commemorata, cuius in praefatiuncula Eckelius se appellat magistrum, non ante a. 1509/10 emissa est.

Ioanne Rommingio Paratino' facta, Norimbergae 1514, fol. F III^{v} carmen additum est, uersus scilicet tantummodo 39. 40. 1—35. Praeterea nominanda est editio Hermanni Buschii: *Lactantij firmiani | Hymnus paschalis cum nouo nec incu | rioso cõmẽtario*, s. l. et a., formis expressa Goticis, duodecim foliorum, quae eosdem illos centum uersus continet interiectis Buschii scholiis, et editio Aug. Buchneri: Venantii Fortunati... Hymnus de Resurrectione Domini, cum animaduersionibus, Vitebergae 1627. Inter editores Lactantii primus Betuleius (ed. 1563 p. 548 ss.) commentarium carminis scripsit. Legitur nunc in Venantio Fortunato quem Leo edidit (Berol. 1881, p. 59) optime constitutum.

Non magis quam carmini de quo modo diximus, Aenigmatis Symphosii hac in editione locus esse poterat: quae cum primus Heumannus in editionem Lactantii (a. 1736) induxisset, omnes paene post illum editores non tamen ut Lactantii retinuerunt. Legitur apud Hieronymum De uir. inl. 80: habemus eius (sc. Lactantii) Symposium, quod adulescentulus scripsit Africae'. Ad hoc Symposium, quod cuius generis fuisse uideatur significaui in commentatione *Ueber die Entstehungsverhältnisse*. . . p. 129 s., Heumannus similitudine nominum mirifice deceptus centum illa aenigmata rettulit eamque opinionem ut probaret uiris doctis peruincere posse sibi uidebatur editione separata hac: L. Caelii Firmiani Lactantii Symposium, siue Centum epigrammata tristicha aenigmatica, Quae uero suo auctori Post longissimi temporis decursum reddidit... Christoph. Aug. Heumannus, Hanoverae, 1722. Sed iam multis saeculis ante fuisse qui illud opinarentur, certis quibusdam uestigiis apparet. Nam cum in Anthologiae Latinae codice celeberrimo Salmasiano saec. VII aliisque uersiculi illi tribuantur Symphosio, Palatino-Vaticanus 1753 saec. IX in margine ascriptum habet *incanus firmianus*, in Petropolitano autem nomen auctoris *simfosi uel lucani* extat (cf. Car. Schenkl, *Wiener Studien*, III 147). Vix dubitandum est quin et *incanus* et *lucani* corruptae formae sint *Lactantii*

nominis. Probauit hoc Ge. Goetz, Mus. rh. XLI 318, glossa usus codicis Casinatis 90 saec. X hac: *simposiū ĩ siphoniī: enigma quod firmianus et lactantius cōposuerunt,* cuius integram formam hanc fuisse existimat: *simposium uel simphosium: aenigma quod Firmianus Lactantius composuit.* Itaque iam primis medii aeui saeculis homines Symposium inscriptionem libri ab Hieronymo seruatam, quam non intellegerent, cum Symphosio nomine confudisse uidentur. — Mirum est Buenemannum inductum esse ut fidem haberet Heumanni commentis: ceteri uiri docti multo minus quam ille erant faciles ad credendum. Inpugnauerunt illam opinionem Fabricius maxime. Biblioth. lat. III (1722) p. 273 s., cuius contra rationes rectissimas Heumannus, Poecile I (1722) p. 255 ss. leuia quaedam proferebat, et Biblioth. lat. med. et inf. aet. IV (1735) p. 692 ss., deinde Wernsdorfius, Poet. lat. min. III (1782) p. 294 s., etiam Io. Fr. Heynatzius in editione inscripta: Centum aenigmata uetera diu sub Symposii poetae nomine circumlata, deinde a nonnullis tanquam Symposium a Lactantio conscriptum edita, Francof. a. V. 1775, p. 10 ss. Idem p. 3 ss. priores editiones recensuit, recensuerat iam Heumannus in edit. p. XXXVIII ss., cuius enarrationem 'Irenaeus Bibliophilus' in Schelhornii Amoenitatibus literariis II (1725) p. 469 ss. uel correxit uel amplificauit. Nostro saeculo etiam G. Th. Paul, De Symposii aenigmatis (1854) p. 6 ss. Heumanni opinionem refutauit. Editiones recentissimae sunt in Anthologia Lat. rec. Riese (1869) p. 187 et in Poetis Lat. min. rec. Baehrens IV (1882) p. 364.

CAPVT III.

HISTORIA CRITICA EDITIONVM LACTANTII.

Restat ut unum etiam officium praestemus Lactantio, illud scilicet, ut historiam criticam editionum, de quibus summatim quaedam part. I p. XII dicta sunt, adumbremus praetermisso tamen libro mea sententia non Lactantiano De

mortibus persecutorum, cuius de editionibus separatim agetur. Cum saeculum XV iam tredecim uel quattuordecim editiones [1] totius Lactantii uidisset, saeculo XVI multitudo ita aucta est, ut triginta sex essent, sed etiam saeculum XVII undecim, saeculum XVIII decem habuit, nostro demum saeculo numerus, si hanc editionem omittis, ad tres minutus est: cunctae editiones omnia Lactantii scripta continentes fere septuaginta quinque sunt. [2] Quibus si adduntur editiones singulorum librorum eius carminumque atque etiam libri De mortibus persecutorum, facile centum duodecim, quem numerum Moeh-

[1] Non recte part. I p. XII quindecim esse dixeram. Si duae Venetae a. 1471 numerantur, efficiuntur quattuordecim, si una, tredecim. — Editiones Romana a. 1475 et Veneta a. 1483, quam Lengletius Bipontini alii nominant, nullae sunt, id quod rectissime iam Buenemannus (Praef. ad edd. 5. 9) indicauit. Non extant in maximis bibliothecis, ut minores praeteream, in Berolinensi Regia, Gottingensi, Londinensi Musei Britannici, Monacensibus Regia et Academica, Parisina Nationali, Vindobonensi Palatina. Non magis ullum uestigium reperire potui eius editionis quam Lengletius I p. XXXVII sic describit: 'Lactantii opera, in folio, sine loco et anno, sed in Germania excusa rudi charactere, jam a primis typographicae artis incunabulis'. Se ipsum eam non uidisse addit, sed habere Romae cardinalem Passioneum. Abicienda est eius memoria. Etiam editio Romana a. 1471 quam quidam ferunt, mero errore nata est; cf. Buenemannum Praef. ad ed. 3.

[2] De quibusdam qui editiones Lactantii parauerant nec tamen conficere potuerant cf. Buenemannum Praef. fol. a 5[a] s. Addenda sunt quae narrat Io. Ge. Schelhorn, *Ergötzlichkeiten aus der Kirchenhistorie und Literatur,* I (Ulm. et Lips. 1762) p. 127 ss. capite XVI inscripto *Nachricht von einer prächtigen Ausgabe des Lactantii, zu welcher man Anstalten gemacht, die aber nicht zu Stande gekommen.* Refert autem ille sub medium saec. XVIII Salisburgii editionem Lactantii splendidissimam, forma maxima, uariis ornamentis imaginibusque instructam paratam esse iamque typis exprimi coeptam; habuisse se in manibus fasciculos A. F. G. Duos locos ex ea commemorat (p. 132. 133), priore ostenditur editorem codice usum esse, utroque autem, commentarium diffusum fuisse additum, qui contineret quae ab iusta interpretatione longe remota essent. Idem probatur etiam una ex 'Dissertationibus historico-criticis' eius editionis a Schelhornio p. 134—154 repetita, inscripta 'An Constantinus Magnus jure dicatur primus Imperator Christianus?' Quae editio cur ad finem non perducta sit, non constat.

lerus statuit (*Patrologie* p. 931). efficiuntur. Nullus omnino scriptorum ecclesiasticorum Latinorum saepius editus est quam Lactantius. Tanta autem turba editionum explicanda est certoque iudicio digerenda, ut et historia textus Lactantiani noscatur et quid quaeque illarum ualeat apertum sit. Nam qui antea de editionibus dixerunt, non solum accurata uetustissimorum codicum scientia carebant, in qua fundamentum rectae de editionibus sententiae positum est, sed ne cunctas quidem editiones ipsas habebant cognitas atque etiam quasdam quae magnae auctoritatis sunt, aut ignorabant aut neglegebant, ita ut de cognatione illarum maximeque antiquissimarum et de progressibus uel etiam regressibus in constituendo textu factis plene recteque iudicare nullo modo possent. Ne Buenemannus[1] quidem, qui Praefat. fol. b 5 ss. permultas editiones diligenter ut solet recensuit, omnes habuit quibus ad hanc quaestionem expediendam opus est, Le Brun et Lenglet uero editores Parisini (1748) I p. XXXVII ss. plerumque nudos titulos tantummodo enumerant, multas tamen editiones, ut ipsi indicant, ne uiderunt quidem, qua re nonnulli errores orti sunt. Itaque Bipontinorum (1786) 'Notitia literaria de Lactantio' (I p. XII ss.) ex duabus illis editionibus et I. A. Fabricii libris maxime hausta haud paucis locis corrigenda est, quas autem statuunt sex aetates editionum, eae nullae sunt: neque enim per spatia quaedam annorum, sed uelut codices per familias potius editiones sunt discribendae. Cautius rem tractauit Schoenemannus, Bibliotheca historico-literaria Patrum latin. (Lips. 1792) I p. 180 ss., praeterea, ut omittam alios, etiam Rich. Simon commemorandus est, qui *Lettres choisies* (Amstelod. 1730) II p. 172 ss. de nonnullis editionibus quaedam recte, alia sane secus exposuit. Ego proposito me ita rectissime satisfacturum existimaui, si primum quam breuissime

[1] Buenemannus etiam in adnotationibus saepissime priorum editionum lectiones subiecit, monendum tamen est iis locis minime omnium editionum lectiones eum dare uoluisse neque ullo modo e silentio eius certam sententiam deduci posse. Saepissime etiam ubi lectioni nomen editoris alicuius ascripsit, is non primus eam protulit.

proferrem quid repperissem de singulis editionibus, tum ex iis locis quos per omnes editiones a me adhibitas[1] habeo conlatos, proponerem quosdam ipsos adiectis editionum illarum lectionibus, ut historia earum uelut ipsa quodammodo oculis subiceretur rationesque nostrae exemplis conprobarentur.

I. Editiones principes Sublacensis a. 1465, Romanae aa. 1468 et 1470, Venetae aa. 1471 et 1472 earumque propagines.

Primum Lactantius typis expressus est a. 1465 in monasterio Sublacensi a Conrado Sweynheim et Arnoldo Pannartz Germanis ut plane constat, editione subscripta *Sub ãno dñi M. CCCC. LXV. Pontificatus Pauli papę. II. anno eius secũdo. Indictiõe. XII. die uero añpenultĩa mensis Octobris. In uenerabili monasterio Sublacensi. Deo gratias.* Hic primus fuit[2] liber in Italia arte Gutenbergi confectus qui annum originis prae se ferret (cf. Graesse, *Trésor des livres rares* IV p. 65). Continet Institutiones, libros De ira dei et De opificio dei, praefixi sunt Antonii Raudensis 'Errata' Lactantii (cf. part. I p. XI adn. 2). Graeca non habet, sed in locis eorum lacunae relictae sunt atque interpretationes Latinae quales recentiores

[1] Nulla quae alicuius sit momenti editio est quam non uiderim contulerimque adiutus liberalitate bibliothecarum Berolinensis Regiae, Caroliruhensis, Gottingensis, Monacensium Regiae et Academicae, Wirceburgensis, a quibus etiam rarissimae pretiosissimaeque editiones ad me Heidelbergam missae sunt. Alias inspexi in bibliotheca Parisina Nationali. Omnibus in editionibus easdem longiores quasdam partes contuli, septem plerumque in Institutionibus, binas in libris De opif. dei et De ira dei, unam in Epitome, praeterea multos singulos locos. In his potissimum copiis ea quae iam proferam de editionibus posita sunt. Titulos editionum saepe uerbosissimos, subscriptiones, uaria quae ad formam speciemque earum pertinent, nolui hic perscribere, haec omnia Schoenemannus l. c. aliique scriptores bibliographici exhibent.

[2] De hac editione quaedam dicit etiam C. Panattoni in libello *Alla ricerca di un furto*, Romae 1887, ea re orto quod exemplar illius editionis e bibliotheca Casanatensi Romana furto ablatum esse falso dicebatur.

codices praebent, insertae. Etiam d. ira 18, 4 uerba quem iam uerberibus — ne uerberentur' (§ 6) et § 9 'sibi fuisse dominum — irae adfectu ad nocendum' (§ 11) intermissis lacunis desunt. Iniqua fortuna factum est ut haec editio ex codice interpolato infimae aetatis describeretur[1], quae res causa fuit ut multa uitia textui Lactantii per longam seriem posteriorum editionum adhaererent. Sed non solum errores ineptiaeque, sed etiam lectiones locorum qui in optimis codicibus nostris sunt corrupti, facilibus coniecturis sine dubio iam in codice restitutae ex ea propagatae sunt permultaeque earum lectionum quibus in apparatu nostro *edd.* ascriptum est, iam in illa extant. Etiam capitum diuisionem, quam iam recentiores codices habere solent, e codice sumptam esse apparet.[2]

Secuta est a. 1468 editio Romae *In domo Petri de Maximo* ab isdem illis typographis Germanis facta (ignota Buenemanno). Continet 'Rubricas' i. e. argumenta breuissima librorum Lactantii per capita progredientia, qualia in codicibus recentioribus (uelut in Gothano nostro) inesse solent; hae 'Rubricae' uel 'Tabulae' in multis posterioribus editionibus repetitae sunt. Sequuntur quae in Sublacensi sunt 'Errata'; quattuor disticha inscripta *His carminibus frater Adam genuensis increpat fratrem Antonium* (quae u. apud Fabricium,

[1] Ut unum adferam, habet haec editio Inst. II 8 post § 2 additamentum absurdum *Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum, sic ineffabiliter pater credendus est genuisse coaeternum* eqs., quod in recentissimis demum codicibus est; cf. Buenemannum ad h. l. (p. 215 adn. c. d.)

[2] Hanc capitum diuisionem, ut omittam Delphum (Paris. 1513), qui interdum in aliis atque priores locis fecit capitum initia et fines (cf. Inst. V 7. 12), primus mutauit Thomasius (1570), qui secundi Institutionum libri undeuiginti capita fecit pro uiginti, tertii undetriginta pro triginta, quinti uiginti tria pro uiginti quattuor, septimi uiginti sex pro uiginti septem. Posteriores aut hanc aut priorem diuisionem probauerunt aut hanc miscuerunt cum illa. Inter hos est Cellarius (1698), qui Thomasium in secundo et quinto tantum libris dispertiendis secutus est. Numeri editionis Cellarianae a Buenemanno et Fritzschio atque a me quoque recepti sunt. — Capita in paragraphos quae appellantur primus idem Cellarius diuisit.

Bibl. med. et inf. Lat. IV p. 673 s.; Lengletium I p. VII s. adn.; de Adamo Genuensi cf. part. I p. XI); Institutiones; De ira dei; De opificio dei; Phoenix; Ouidii (Met. XV 391—402) et Dantis (Inf. XXIV 106—111) de Phoenice uersus; carmen (Venantii Fortunati III 9, cf. supra p. XXXIII) De resurrectione Domini. Haec editio descripta est ex Sublacensi ita tamen, ut non solum 'Rubricas' illas et carmina, sed etiam locos graecos et quae d. ira 18 in illa omissa sunt addita habeat. Inde apparet auxilio codicis eam factam esse.[1] In ipsis tamen scriptoris uerbis perpauca uel correcta (uelut Inst. II 11, 2 *coloris* 1465, *caloris* 1468) uel mutata (ibid. *astringeret* 1465, *abstringeret* 1468) sunt. Hac demum ex editione proximae omnes quodammodo pendent, Sublacensis ipsa fortasse ad nullam earum adhibita est.

Proxima editio est Romana a. 1470, opus eorundem illorum Germanorum, id quod quattuor disticha subscripta (quae u. ap. Schoenemannum p. 186) testantur. Continet eadem illa quae Romana a. 1468. Non recte quosdam dicere (cf. ed. Bipont. I p. XIV) hac iam in editione inesse Epitomen Schoenemannus p. 188 monet, neque habet illam exemplar bibliothecae Berolinensis Regiae, quo usus sum. Haec rarissima antiquissimarum editionum est atque etiam a Buenemanno frustra quaesita. In initio libri legitur *Iohannis Andree Episcopi Alerien ad Paulum. II. Venetum Pont. Max. epistola*, data *Rome anno natalis dominici. M. CCCC. LXX. Pontificatus tui floridissimi Anno sexto*, cuius haec uerba sunt commemoranda: '... Sumant igitur studiosi abs te hoc tempore per nostros ingenuos opifices Lactantium Firmianum semel ab

[1] Ne quis miretur quod ad conplures antiquas editiones, Romanam 1470 et Venetas 1471. 1472. 1493, etiam ad Aldinam priorem Egnatii (1515) conficiendas libros manu scriptos adhibitos esse statuo, ea tenenda sunt quae part. I p. LV s. de multitudine codicum recentium Lactantii dixi. In bibliotheca Vaticana etiam exceptis Palatinis et Reginensibus tredecim Lactantii codices sunt (cf. Lengletium I p. XXXIII ss.), Valentinellius autem in catalogo Marcianae II p. 6 ss. undecim enumerat qui omnes paene Institutiones et libros De ira dei et De opif. dei continent.

iis iterumque impressum prius; non nullis in locis profecto ueriorem...' Quae non uana uerba sunt. Nam etiamsi editio posita est in Romana a. 1468, tamen multos locos habet sine dubio e libro manu scripto correctos. Codicem adhibitum esse certissime inde apparet, quod Inst. IV 6, 1, ubi Sublac. et Rom. 1468 post *incorruptibilem* habent *et conprehensibilem* additum, haec *et inreprehensibilem* praebet, quod est in codice H; VI 3, 2 illae *omnes labores capere fructus*, haec *omnes laborum suorum* (recte) *capere fructus*. Pariter e codice petita esse existimanda sunt haec quae cum optimis nostris codicibus consentiunt: Inst. I 10, 2 *etiam*, priores *et*; 5 *gladio*, pr. *gladium*; *eosdem.. alternis.. alternis*, pr. *eodem.. alterius.. alterius*; 6 *illos*, pr. *alios*; 11 *tolerabile*, pr. *intolerabile*; II 2, 2 *illo*, pr. *illos*; 6 *animas circa tumulos*, pr. *animos circa tumultus*; VI 3, 3 *speciem*, pr. *spem*; 6 *uiis*, omittunt pr.; *nutabundus*, pr. *mutabundus*; VII 4, 2 *quod non*, pr. *qui non*; fortasse de opif. 1, 8 *incedere*, in pr. deest uerbum, codd. *procedere*; 6, 6 *cur*, pr. *cum*; d. ira 2, 2 *disceremus*, pr. *disseremus*; 7, 1 *Cum desciuerint.. inciderint*, pr. *Cum desciuerunt.. inciderunt*. Extremus locus sic sane conparatus est, ut etiam coniectura potuerit sanari, fortasse etiam IV 16, 2 *suspiciunt* (quod recepi, in apparatu 'Romana a. 1470' legendum est) editor ipse restituit, priores et codices nostri *suscipiunt* habent. Facile uel ex his exemplis colliges, quot locis Io. Andreas ille uel si quis alius fuit, textum Lactantii ad ueram formam reuocauerit. Paucos tamen etiam detorsit ab illa, uelut II 11, 1 (iu uersu Lucretii) *terra*, pr. *terram*; V 7, 3 *non sit retenta*, pr. *sit retenta*. Omnino autem magnum felicemque hac editione progressum factum esse dicemus.

Iam proximo anno 1471 alia editio Venetiis emissa est subscripta *M. CCCC LXXI Adam:* quo nomine Adam de Amberga qui Venetiae artem exercuit significatur (cf. Burgerum in Indicibus Repertorii Hainiani, Lips. 1891, p. 5). Subscriptionem illam sequitur laudatio Lactantii quinque distichis conprehensa, quam u. ap. Buenemannum, Praef. ad hanc edit., et ap. Schoenemannum p. 189. Dicit Schoenemannus p. 190

Adamum a. 1471 Lactantium bis prelo subiecisse, in uno enim exemplari 'Adam' ante uersus illos, in altero post esse scriptum, praeterea 'sphalmatibus propriis' ea differre. Cum ipse ea contulerit, de re ipsa non est dubitandum. Ego prioris generis exemplar e bibliotheca Monacensi Regia habui. — Repetita est haec editio ex Romana a. 1468 eademque quae illa continet, sed etiam e Romana a. 1470 quaedam hausisse eam credere non possum. Nam locos quosdam quibus rectas lectiones cum illa communes habet (uelut I 10, 5 *gladio .. eosdem* 1470. 1471, *gladium .. eodem* 1465. 1468), mea quidem sententia ad codicem conformauit, cuius usum hi loci ostendunt: I 10, 6 *eius*, priores omittunt; 10 *nec*, pr. *non*; 12 *expugnanda*, pr. *impugnanda*; V 7, 6 *potentiores* (cum plerisque codd.), pr. *potiores* (cum cod. V); VI 3, 2 *philosophi*, om. pr.; 3 *rapidam*, pr. *lapideam*. Alia fortasse coniectura editor mutauit: de ira 13, 16 *homini* addidit probatum ab Heumanno. Neque desunt tamen loci temere corrupti, uelut II 11, 8 *recenter*, pr. *recens*; V 7, 7 *et pietas*, pr. *pietas*; VII 4, 5 *assumit*, pr. *insumit*; d. opif. 14, 4 *effectum*, pr. *affectum*. Itaque hac quoque editione textus scriptoris aliquid emolumenti, sed etiam detrimenti accepit.

Altera Veneta est anni 1472, typographus 'Vindelinus subscriptus est i. e. Vindelinus de Spira, qui Venetiae officinam habebat (cf. Burgerum l. c. p. 311). Eadem quae Veneta 1471 exhibet, post uersus tamen Adami Genuensis pauca addita sunt de opinionibus quibusdam Lactantii parum orthodoxis inscripta *Quomodo legendi sint libri Lactantii*, tum loci quidam Hieronymi et Leonardi Aretini. Praeterea post subscriptionem editionis nouo in fasciculo Epitome uel potius particula eius capita 51 (56)—68 (73) conprehendens ante Pfaffium (1712) sola nota, quam part. I p. XCI non recte dixi primum editam esse priore Veneta a. 1478, adnexa est inscripta *Nephithomon*, quod monstrum nominis (de quo cf. part. I p. XCI s. adn. 2) diu in editionibus mansit. Quibusdam in exemplaribus Epitome Schoenemanno (p. 191) teste deest, habet eam exemplar bibliothecae Monacensis Regiae,

quod mihi praesto erat. Huius editionis fundamenta sunt edd. Romana 1470 et Veneta 1471, sed ad hanc quoque conficiendam librum manu scriptum ascitum esse certissimum est. Quod non solum eo ostenditur quod prima omnium continet Epitomen, sed etiam lectionibus prorsus exquisitis, uelut Inst. I 10, 3 *primo*, omittunt priores; 8 *indicus*, pr. *inclitus* (uel *inclytus*); 9 *indicae*, pr. *inclitae* (uel *inclytae*); 10 *lacessitus*, pr. *persecutus* (uel *persequutus*); II 11, 9 *fieri*, pr. *facere*; d. opif. 1, 6 *et repetens iterum iterumque monebo*, om. pr.; 12 *nihil prorsus effecit* (male add. codd. rec., etiam B m. 3), om. pr.; 6, 1 *rursum*, om. pr.; 2 *per infinitum et inane uolitantibus* (male add. codd. rec., etiam B m. 3), om. pr.; 14, 4 *qui unus* (sic pro *uiuus*) *sanguinis fons est* (male add. codd. rec., etiam B m. 3), om. pr. (non recte Buenemannus p. 1197 adn. e); 6 *solaciora* (sic pro *salaciora*) *plus iecoris* (recte cum cod. B m. 1), om. pr. (male, item cod. P). Usus est igitur editor codice, e quo multa correxit, sed etiam falsa quaedam induxit. Sed quamquam lectiones quaedam huius editionis consentiunt cum memoria codicis Bononiensis et hic codex fortasse iam illo tempore haud procul a Venetiis fuit (cf. supra p. VIII adn. 1), tamen non hoc ipso codice, sed recentiore aliquo editorem usum esse inde apparet, quod Epitomae textus hac in editione incredibilem in modum foedatus est (cf. locum Epitomae infra exhibitum): quam deformitatem Thomasius (1570), Isaeus (1640), Pfaffius (1712) sustulerunt.

Inuenimus igitur, quod adhuc ignotum fuit, praeter Sublacensem 1465 et Romanam 1468 etiam Romanam 1470 et Venetas 1471 et 1472 subsidio codicum adsumpto factas esse. Ex his autem tribus editionibus et Romana 1468, quae eaedem sunt magnifica specimina artis typographicae modo natae, proximae[1] ita ortae sunt, ut aut ex una aliqua uel earum ipsarum uel propaginum ex iis profectarum describerentur aut ex pluribus contaminarentur. In una tamen Veneta 1493 con-

[1] Ex his editionibus perpauca exempla lectionum adferam, plura dabunt loci infra perscripti.

ficienda strictim adhibitus est etiam codex. Locos coniectura mutatos, nisi rectius quosdam appellas errores typographorum, omnes habent, ueras emendationes perpaucas. Qua re ab anno 1472, quo Veneta altera emissa est, textus Lactantii usque in prima lustra saeculi XVI magis ad peiorem deinceps condicionem delapsus quam ad maiorem integritatem euectus est.

Ex Romana 1468 (non ut quidam putauerunt ex Sublacensi 1465) descripta est Rostochiensis a. 1476, prima in Germania facta *Per fratres presbiteros et clicos cōgregationis domus uiridisorti* (i. e. *viridis horti*) *ad scm̄ Michaelem in opido Rostockceñ ptium inferioris Sclauie*, ut est in subscriptione, typis Goticis expressa; Graeca lacunis relictis omissa sunt, deerant nimirum formae litterarum. De hac editione egit G. C. F. Lisch, *Buchdruckerei der Brüder vom gemeinsamen Leben zu St. Michael in Rostock, Jahrbücher des Vereines für Meklenburgische Geschichte,* IV (Suerin. 1839) p. 37. 41. 44 s. Buenemannus saepe eam uelut primam lectionum patronam appellat: quod, si nouisset Romanam a. 1468, non fecisset.

Romanam a. 1470 (etiam epistulam Io. Andreae) repetiit Romana a. 1474, itaque etiam Epitomen omisit. Cuius editor 'Angelus Cneus Sabinus Poeta laureatus' in initio libri epistula 'Ad R. P. D. Dominicum Episcopum Brixiensem' data se ex editionibus tam Romae quam Venetiis factis 'elicere uerissimum' conatum esse ait, sed ego in iis partibus quas contuli nihil quod non in Romana 1470 esset inueni nisi temeraria commenta erroresque.

Ex Veneta a. 1472 orta est Veneta prior a. 1478 (subscripta *M. CCCC. LXXVIII. XII. marcii*), neglegenter facta uitiorumque plena, ex hac rursus, sed ascita ni fallor ipsa Veneta a. 1472 eoque correctior Veneta posterior a. 1478 (subscripta *M. CCCC. LXXVIII. XXVII. Augusti*). Nihil est cur eas laudes. Hic apte adiungitur Veneta a. 1490. Transcripta illa quidem est e Romana a. 1474 (ex qua etiam epistulam Io. Andreae habet), sed ex altera utra Veneta a. 1478 non solum lectiones quasdam, sed etiam Epitomen recepit. In ipsa multa insolenter nouata inuenies, perpauca

atque debilia emendationum initia; Epit. 57 (62) 8 recte tamen *cadit* habet, *capit* priores. Ex hac Veneta a. 1490 et Veneta a. 1472 conposita est Veneta a. 1493, quae scatet mendis malisque coniecturis. Sed habet quaedam e libro manu scripto sumpta, uelut Inst. I 6, 12 *cuius sacras* (sic pro *sortes*) *senatus in capitollium* (sic) *abstullerit* (sic), additamentum codicum RS et recentiorum, omittunt priores; 20, 26 *horrere* (sic cod. Gothan. et alii recent., nos recepimus), *horrescere* 1465. 1468. 1471. 1476, *colere* (sic antiqui nostri codd.) 1470. 1472. 1474. utraque 1478. 1490; II 11, 3 *atque*, pr. *aut*. Alios locos in partibus a me conlatis non inueni, sed hi rem satis probant.

Haud leui cum incommodo textus Lactantiani accidit, ut ab hac Veneta a. 1493 proficiscerentur proximae omnes atque recensio eius quamquam nonnullis locis est coercita, tamen in Parrhasianam a. 1509 permanaret, qua tamquam e stirpe omnes paene posteriores extiterunt. Ex Veneta illa a. 1493 et Veneta posteriore a. 1478 confecta est Veneta a. 1494, in qua errores quidam coniectura sublati sunt, uelut Inst. II 2, 10 *ex lapide,* priores *et lapide*; Epit. 57 (62), 6 *absumet*, pr. *assumet*. Eandem illam Venetam a. 1493 potissimum et Venetam a. 1490 sequitur Veneta a. 1497: minime, id quod Fabricius, Biblioth. lat. III (1722) p. 397 et Buenemannus Praef. fol. c fortasse propter epistulam Io. Andreae hanc in editionem ex Veneta a. 1490 receptam putauerunt, ad Romanam a. 1474 expressa est. Nihil uidetur habere proprii nisi uitia. Ex Veneta deinde a. 1494 et Veneta a. 1497 fluxit decima editio Veneta a. 1502, haec quoque inutilibus peruersisue commentis aucta. In initio epistula Ioannis Tacuini typographi est, praeterea Io. Petri Valeriani disticha, eiusdem autem ante subscriptionem breuis epilogus. Is igitur editor fuisse putandus est. Plurimum illa aetate ad Lactantium uulgandum contulerunt bibliopolae et typographi Veneti, homines industrii, qui certatim editiones illas emiserunt: nam inter decem illas ne duae quidem ex eadem officina prodierunt.

Claudat hoc agmen Parisina a. 1509, sumptibus *Iehan*

Petit bibliopolae facta, curata autem fortasse ab Aegidio Maseriensi, cuius praefatio et uersus quidam praefixi sunt, aliud autem carmen in proximo post subscriptionem folio legitur. Notae quaedam quibus res a Lactantio expositae uarie tanguntur, in marginibus sunt. Haec editio cum Veneta a. 1494 congruere solet. Etiam infra, ubi de Parisina a. 1513 agetur, de ea dicemus: quo loco illud quoque demonstrabitur, hanc fuisse primam Parisinam, non extare a. 1500 emissam.

II. Editiones Parrhasii a. 1509 et Delphi a. 1513 (cum Iuntina a. 1513).

In initio nouae seriei editionum Parrhasianam posui non tam propterea, quia nonnulla in textu corrupta recte constituit, quam quia tanta eius fuit auctoritas, ut posteriores editiones ex ea aut ipsa aut per alias deinceps proficiscerentur uel certe sequerentur quodammodo uestigia eius et priorum editionum usus paene totus illa submoueretur.

Editio Iani Parrhasii subscripta *Venetiis ... M. CCCCC. IX. die. III. Ianuarii* expressa ab eodem Tacuino qui Venetam 1502 emisit, cuius etiam epistulam continet subscriptam *anno. M. CCCCC. X. quinto decimo kalen. Ianuarias*, editoris memoriam uerbis tantum *(Lactantii Firmiani opera) nuper per Ianū Parrhasiū accuratissime castigata* titulo insertis prodit. Venetam igitur a. 1502 minime probam Parrhasius non paucis locis emendauit, qua in re utrum codice an coniectura usus sit dubito considerans tales locos: IV 6, 1 *mundi*, om. priores; II 2, 6 *oberrare*, pr. *aberrare*; VI 3, 3 *tritior*, pr. *tristior*; d. opif. 6, 2 *quae, malum, uanitas*, pr. *quod malum uanitatis*; 5, 1 *perducerent* (cum codd. rec.), pr. *producerent*; leuiora mitto. Fuisse autem hominem doctum acutique ingenii coniecturis quibusdam ostenditur, quas etiam nos recepimus, II 8, 62 *torporata* pro *corporata*; III 4, 9 *Sparti* pro *Spartiatae*; III 11, 14 *uirtutis* pro *uirtus*; VII 4, 1 *quae si est* pro *quia etsi est*. Aliis locis coniecturae eius commemorandae certe erant, cf. ad VII 3, 1; de opif. 3, 2. 4, 17. 8, 6; de ira 4, 14. Saepe etiam e traditis lectionibus depra-

uatis aliquid ueri elicere temptauit, raro nimis audax fuit (cf. I 10, 9 *Diam*, codd. et pr. *Cretam*). — Repetita est Parrhasiana Venetiis a. 1511 (testibus Buenemanno et Schoenemanno, ego non uidi) et 1521.

Parisinam a. 1509 retractauit Aegidius Delphus 'socius Sorbonicus ac theologus doctor', Parisiis apud eundem illum Iehan Petit a. 1513,[1] ita tamen, ut et quae ex Parrhasiana sumpserat et quae ipse excogitauerat admisceret. In marginibus permultae notae ascriptae sunt ad res a Lactantio tractatas spectantes. Non possum adsentiri Buenemanno, qui ualde eam

[1] Subscriptio est haec: *L. Firmiani diuine institutiones cū Egidij delphi Theologi doctoris annotamentis nbatissimis ... Pro Ioanne Petit fidelissimo bibliopola apud magnum ortum ab optimo calcographo Nicolas depratis Impressi. Anno dñi. M. CCCCC. decio tertio. Kalendas ianuarias nono finiuntur feliciter.* Praetermitto diei significationem ab usu solito alienam — postulamus enim 'nono kalendas Ianuarias' — et obscuram: annus certe, cum uerba *decio tertio* cum numero *M. CCCCC.* coniungenda sint, dubius non est. At hac in scriptura anni, cum numerus *M. CCCCC.* tantummodo spectaretur, causam esse positam manifestum est cur a quibusdam esse diceretur editio Parisina a. 1500. Buenemannus Praef. fol. c n. 13 eam editionem ita inducit: 'Lact. — cum Egid. Delphi Annotamentis — per Io. Petit. in. 4. Paris. 1500' seque eam homini cuidam dedisse dicit: itaque eam conferre non potuisse uidetur. At primum incredibile est Parisinam a. 1500 continuisse notas Delphi, in Parisina a. 1509 ab eodem bibliopola emissam ne nomen quidem Delphi, sed Maserii commemorari, at Parisinam a. 1513, quam idem ille Iehan Petit uenum dedit, subscriptione ad Delphum referri. Deinde nemo umquam accuratam eius notitiam dedit: nam Bipontinorum (I p. XX) fides hac in re non satis ualet. Quare iam Schoenemannus (p. 198 s. cum adnot.) editionem illam omnino non fuisse suspicari incepit. Quod uero totam quaestionem absoluit, nulla maximarum illarum bibliothecarum quas p. XL adn. 1 nominaui, ne Parisina Nationalis quidem eam habet. In duarum sane magnarum Germaniae bibliothecarum catalogis legitur, sed cum eam petissem, editio a. 1513 mihi missa est: nimirum error subscriptione illa effectus est. — Praeterea Buenemannus Praefat. fol. c 2 n. 18 Parisinam a. 1509, quam tamen non uiderat (cf. n. 16), conuenire cum Parisina a. 1513 dicit, non recte. Nam prior illa multo pauciores in marginibus notas, Maserii opinor, habet quam haec, in uerbis autem Lactantii constituendis eas nonnihil differre locis infra a nobis datis ostenditur.

laudat putatque Delphum esse usum libro manu scripto eoque optimo. Inter lectiones non paucas quas ille adfert ut a Delpho primo propositas duas inueni (IV 20, 1 *resanaret*, priores *reseruaret*, Parrhas. *seruaret*; VI 12, 9 *qui id*, pr. *quid*) quae cum memoria codicum nostrorum consentiunt, sed hae coniecturae esse possunt, quales etiam commemorauimus ad De opif. 3, 13. 4, 17, etiam lectio III 9, 18 *ea ad quae* Delphi est. Aliae contra minus laudandae sunt, uelut II 11, 10 *quam cōpluribus*; V 7, 3 *reiecta*; de ira 7, 1 *ut euagetur*. Quod autem dixi illum Parrhasiana usum esse, apparet cum ex lectionibus VI 3, 3 *tritior*, VII 4, 1 *quae si est* (cf. supra), tum uero ex notis quibusdam ad Epitomen[1] datis, in quibus Epit. 57, 6 *cantionibus* cum Parrhasio habet, *orationibus* pr.,

[1] Post librum De ira dei Delphus cum alias quasdam adnotationes tum (in fol. CLXXII[a] primo; nam tria folia hunc numerum habent, postea inserta esse apparet) multas per totam partem Epitomae illa aetate notam lectiones addit inscriptas *Sequunt̃ peccata in Epitome*, subscriptas *Haec notauit Egidius Delphus: Socius Sorbonicus: ac Theologus doctor.* Sed hae aut correctiones errorum typographicorum sunt aut Delphi uel aliorum coniecturae. Pleraeque petitae sunt e Parrhasiana, quod Delphus ipse significat interdum, uelut cum ad c. 54, 8 (nostrae editionis, *conscientiam punire*), ubi in textu *munire* habet, scribit *Conscientiam munire: alii legunt 'punire'*, hoc autem in Parrhasiana est; 66, 8 (nos cum codd. *dicatos deo*) in textu *diuites deo* habet, adnotat *diuites deo: alii legunt 'deditos deo'*, hoc in Parrh. est; 67, 7 (nos cum codd. *in altitudinem*) in textu est *in altitudine*, in adnot. *in altitudine: alii legunt 'latitudine'*, hoc habet Parrh. Nonnulla leuiora recte emendauit (uelut 57, 6 *traducitur*, pr. *traducunt*), etiam 64, 1 *causis atque rationibus* sagaciter repertum est pro *causis atque fictionibus* uel *factionibus*. Sed ne hae quidem emendationes necessario ex codice fluxisse existimandae sunt: 57, 1 in textu habet *a natura frangitur*, idem priores (etiam Parrhas.), in adnot. *legendum est 'auaricia frangatur'* (recte): at superiore loco 56, 1, ubi priores idem illud *a natura* praebent, Parrhasius emendauit idem illud *auaritia*, quod Delphus facile huc trahere potuit, *frangatur* autem coniunctiuus postulatur loci sententia et proximo (§ 3) *euagetur*; 65, 7 Delphus in textu *quae praedicta sunt a philosophis* (idem pr.), in adn. *legendum est 'a prophetis'*: sed pro peruerso *philosophis* uerum *prophetis* inuenit aut ipse aut ex proximo loco 66, 1 'Haec autem a prophetis... futura dicuntur'.

pariter 9 *creditur*, pr. *credunt* uel *creduntur*, multa similia (cf. p. LII adn. 1). Nonnulla tamen in Epitome pessime ante edita recte emendauit (cf. ibid.): quae a proximis editoribus, ut omnino haec editio, neglecta sunt paene omnibus. Ad Iuntinam tantum conficiendam ascita uidetur (cf. Epit. 57, 6 *traducitur* Delph. Iunt., priores *traducunt* uel *traduntur*), etiam Betuleius (ed. 1563) p. 297 b 5. 356 a 18 eam appellat.

Ad Parrhasianam, receptis tamen paucis lectionibus e Veneta 1493 uel 1497 et Parisina 1513 (cf. modo dicta), artissime se applicat Marianus Tuccius, qui Lactantium apud Iuntam Florentiae a. 1513 (subscriptum *mense Octobri*, Parisina eiusdem anni mense Ianuario perfecta est, cf. p. LI adn. 1) edidit. De Tuccio recte iam Buenemannus n. 19 iudicauit.

III. Editio Egnatii (Aldina prior) a. 1515 cum propaginibus.

Ad maiorem perfectionem Lactantii textus elatus est editione Io. Bapt. Egnatii Veneti, Venetiis apud Aldum a. 1515, quae est Aldina prior. In hac prima additum est carmen De passione Domini, quod addenda et corrigenda quaedam sequuntur, praeterea eiectis locorum graecorum interpretationibus latinis, quas priores contextui inseruerant, nouae (in fol. post X 4) sunt subiectae *recensente emendanteque Marco Musuro*. Egnatius in epistula qua editionem Antonio Triultio dedicat, tantum industriae studiique se adhibuisse scribit, ut haec castigatior iam esset quam priores. Pro fundamento ei fuit Parrhasiana, adhibuit fortasse etiam antiquiorem aliquam, quod uero nondum perspectum est, codicis auxilio est usus. Intra locos omnibus in editionibus a me conlatos haec inueni quae coniectura orta esse non possunt: VI 3, 2 *lucidum*, omittunt omnes priores; de opif. 1, 5 *sensim* (cum m. 3 B), om. pr.; 14, 9 *muneris*, pr. *neruis*; de ira 4, 10 *resecare* (cum B), pr. *recusari* (*recusare* P); 5, 10 *itaque qui bonos diligit, et malos odit, et qui malos non odit, nec bonos diligit, quia et . .* (cum B), pr. *itaque qui bonos diligit et malos non odit, nec bonos diligit, quia et . .* (cum P); 6, 2 *nam* (cum B), om. pr. (cum P); 8, 5 *con-*

sulamus rei (cum B), om. pr. (cum P). Etiam in addendis probissimae lectiones sunt, uelut quod ad V 7, 2 *sola* deletur, quod post *unici* priores habent. Iam hoc manifestum est, Egnatium aut codice Bononiensi, quem illa aetate Venetiis uel in iis regionibus fuisse supra (p. VIII adn. 1) uidimus, aut propaginè eius usum esse. Loco sane De ira 1, 3 Egnatius primus *tam* addidit, quod teste Gallaeo editore (1660) in codicibus recentibus extat, abest autem a Bononiensi: quod ille aut ex interpolata propagine huius codicis recepit aut fortasse ex alio codice quem praeterea adhibuit. Sed utut hoc se habet, ad codicem potius quam ad coniecturam uel usum antiquissimarum editionum referenda uidentur etiam haec: VI 3, 4 *uitia uero quibusdam delenimentis* Egn. cum edd. 1465—1478 (nisi quod quaedam *delinimentis* uel *deliniamentis* habent), *uitia uero quibus delinimentis* (uel *deliniamentis*) edd. 1490 et proximae, Parrhas. (et Iunt.) om. *quibus;* § 6 *frugalitatem* Egn. (m. 3 B; edd. 1465—1490. 1494. Paris. 1509. 1513), *fragilitatem* m. 1 B cum cett. codd., edd. 1493. 1497. 1502. Parrh. Iunt.; VII 4, 7 *careat*, pr. *careant;* Epit. 57, 1 *auaritia* Egn. (Delphus, cf. p. LII adn. 1), *a natura* pr.; 5 *his* om. (recte), est in prior.; de ira 7, 4 *cognatio*, pr. *cognitio;* ibid. *non esse nos* (cum B), pr. *non esse* (cum P). Locos quosdam tamen ipse coniciendo temptauisse uidetur. Plurima Egnatium in libris De opif. et De ira, minus multa in Institutionibus, etiam pauciora in Epitome correxisse uel ex locis adlatis conligitur. Qui si codicem suum fortius secutus esset neque multa seruauisset per Parrhasianam tradita, multo etiam melius de Lactantio mereri poterat.

Haec Aldina Egnatii in locum auctoritatemque Parrhasianae successit. Ex ea descripta est Basileensis, apud Cratandrum, a. 1521 (prima Cratandrea). In praefatione 'nonnumquam' inquit Cratander 'uarietate codicum oblata aliam lectionem apponi curauimus: ut si unum istum libellum semel nacti fueritis, multa et diuersa Lactantii exemplaria uos adeptos libere affirmare possitis'. Sed haec nil nisi uerba bibliopolae sunt mercem suam uenditantis. Nam ne forte putes

perpaucas illas uarias lectiones quae in marginibus scriptae sunt, e codice sumptas esse, ut Cratander optimi cuiusdam codicis lectiones editioni epistularum Ciceronis ascripsit, illae omnes aut ex addendis corrigendisque Egnatii aut ex Parrhasiana haustae sunt. A. 1524 Cratander (altera Cratandrea) hanc editionem paene integram repetiit (de ira 7, 1 cum multis prior. *ut uagetur* recte habet, *ut uagatur* cum Egnatio prima Crat.). Tertia Cratandrea a. 1532 facta est. Consentit cum altera Cratandrea, plures tamen notas quam priores duae in marginibus habet, breues argumentorum descriptiones, sed etiam lectiones, has quoque ex Parrhasio uel Egnatio, in libro De opif. dei ex Erasmo sumptas.

Alteram Cratandream expressit editio 'Antverpiae ex officina Ioan. Graphei' a. 1532 emissa, nisi quod libri De opif. dei editionem Erasmianam a. 1529 (cf. supra p. X) cum epistula notisque eius recepit. In ceteris libris Grapheus eas lectiones quas Cratandrea in marginibus habet, crucibus praefixis uerbis scriptoris ipsis inmiscuit.

Ex prima Aldina etiam Parisina a. 1525 (apud Ioannem Paruum) fluxit, plane diuersa a duabus prioribus Parisinis. Quamquam in folio tituli uerso habet epistulam Ioannis Tacuini a. 1510 ex Parrhasiana sumptam, tamen ipsa non ex hac descripta est.

IV. Editio Fasitelii (Aldina altera) a. 1535 cum propaginibus.

Noua prorsus aetas textus Lactantiani orta est editione Aldina altera a. 1535, curata ab Honorato Fasitelio, 'emendata', ut Paulus Manutius Aldi f. in epistula 'Germano Minadoo monacho Casinati' inscripta post magnam praedicationem Fasitelii ait, 'in Casinatis coenobii bibliotheca, uetustissimorum codicum collatione'. His e codicibus larga copia optimarum lectionum ad hanc editionem redundauit. Habet autem bibliotheca Casinensis, quantum quidem e primo uolumine catalogi quod unum adhuc emissum est apparet, codicem Institutionum signatum n. 595 saeculi XI uel XII, quem

cognatum esse dixi (part. I p. LI) Parisini S, atque etiam alium a. 1429 scriptum (cf. ibid. p. LII). Ex priore illo codice sine dubio primus edidit Fasitelius locos dualisticos, quorum unus post Inst. II 8, 7, alter post VII 5, 27 est, et adlocutionem Constantini Magni quae est post VII 27, 2 (cf. ibid. p. L. LXVI ss.; *die dualist. Zusätze* p. 22; *die Kaiseranreden* p. 1 s. 10), quos locos idem ille Parisinus habet, pariterque II 2, 18 uersum Persii 1, 1, uerba *aut plus—licet* V 1, 13 (cf. ad p. 400, 17), *iustitiam reducturus* V 7, 5 (cf. ad p. 420, 2), alia, quae eadem in Parisino sunt. Sed ut mittamus spurios eos locos, tantus est numerus uerarum lectionum a Fasitelio inductarum, ut is unus si non plus, at tantundem certe quantum priores cuncti contulisse ad Institutiones restituendas dicendus sit. Nam Institutiones tantummodo e codicibus suis correxit, in reliquis Lactantii libris Aldinam priorem, in qua omnino posuit recensionem suam, sequi solet. Institutionum autem, si ratio uniuersa initur, in decimo fere quoque uersu editionis nostrae emendatio est. Exempla loci infra dati, maxime tertius (Inst. V 7, 2. 3. 5) praebent. Adde quod multis locis quibus priores inter se discrepant, haec editio meliores lectiones confirmat. Coniecturae Fasitelii uidentur esse perrarae. Hac editione Vulgata quae dicitur Institutionum saltem constituta est. [1]

Altera haec Aldina magnam progeniem habuit. Descripta est ex ea, adhibita etiam Cratandrea, perpaucis tamen locis coniectura non felici temptatis et libro De opif. dei ab Erasmo sumpto, editio Antuerpiae apud Io. Gymnicum a. 1539 facta, repetita a. 1555, tum, paucis cum mutationibus, alia, Lugduni a Seb. Gryphio a. 1541 emissa, a. 1543 repetita (Gryphius ipse in praefatione Fasitelium ut auctorem suum laudat), item Parisina, 'excudebat Petrus Galterus pro Ioanne Barbaeo et Claudio Garamontio' a

[1] Aldinam a. 1538 non recte Fabricium, quem Lengletius aliique sequuntur, nominare iam Schoenemannus p. 215 obseruauit, tacet de ea etiam Renouard l. c. I 277 ss. II 319 ss.

1545, forma duodenaria, nitidissime scripta, quod genus elegantiae mox Tornaesius maxime imitatus est. Editionum autem Tornaesii duae series distinguendae sunt, Tornaesiana prior, Tornaesiana posterior. Tornaesiana prior efficitur editione Lugduni apud Ioan. Tornaesium et Gulielmum Gazeium a. 1548 facta et repetita aa. 1553. 1556. 1561 (hanc omittunt Buenemannus, Lengletius, Schoenemannus, habui ex bibliotheca Monacensi Regia). In titulo 'Omnia ex castigatione Honorati Fasitelii Veneti pristinae integritati restituta' scriptum est, marginibus perpaucae lectiones ex tertia Cratandrea sumptae adiectae sunt. Ex priore Tornaesiana descripta est Parisina, apud Hieronymum de Marnef a. 1561 eundem illum titulum 'Omnia ex castigatione.. Fasitelii... restituta' prae se ferens (hanc Lengletius uidit aliique testantur, ego non uidi), repetita a. 1565 (hac usus sum), atque etiam Antuerpiana 'apud Viduam et haeredes Ioannis Stelsii' a. 1570 (non recte Lengletius dicit 'cum notis Erasmi ad libellum de Opificio Dei', nihil earum habet). Perpaucis locis Marnefiana et Stelsiana in textu uel in marginibus alias atque Tornaesiana lectiones praebent, Stelsiana ex Cratandrea tertia, Marnefiana etiam ex aliis editionibus petitas. Utriusque forma minuta illa quae Tornaesianae duodenaria est. — Heroldi Haeresiologia Basil. 1556, in quam Lactantius receptus est, praesto mihi non erat.

Fasitelii recensio in Institutionibus non permulta reliquit posterioribus corrigenda, sed ne haec quidem tantum quantum fieri poterat, expedita sunt. Nonnulli quidem postea codicibus iisque bonis usi sunt, sed delectu modo lectionum adhibito nimis parco uel lectionibus genuinis in notas relegatis, alii deterioribus codicibus, alii suis inuentis nimium fidei tribuerunt, maxime uero illud obstabat pleniori scriptoris emendationi, quod ante Buenemannum editores singulas uel paulo plures editiones priorum aetatum sequi uel consulere, antiquissimas autem illas plane praetermittere solebant, ita ut multis locis iam pridem recte scriptis uitia secum traherent. Paulo etiam iniquior librorum De opif. dei et De ira

dei condicio erat, quos omnino editores minus curauerunt. De Epitome etiam magis neglecta iam ante (p. XLVII) dictum est. Itaque etiamsi post alteram Aldinam textus Lactantii omnino quidem propius paulatim ad genuinam integritatem reductus est, tamen ea incrementa parum ampla parumque in omnibus editionibus constantia fuerunt.

V. Iam dicendum est de egregia quadam editione, prorsus paene neglecta a prioribus, etiam Buenemanno ignota, quae prodiit 'Coloniae ex officina Petri Quentel' a. 1544. Fundamentum eius Fasiteliana est, libro confecto Erasmi ad De opif. dei lectiones notaeque additae sunt (fol. b* IIII^{a} et fol. ante p. 1). 'Typographus' uel is qui editionem curauit, initio libri post indicem 'contulimus' inquit 'diligenter superiores editiones ferme omnes, adhibitis etiam exemplaribus quibusdam uetustiss. manuscriptis, ut ueram et germanam lectionem daremus in medium. Et restituimus quidem plura quam crediturus sis, nisi contuleris, loca'. Verissime haec esse dicta a Quentelio, qui etiam in Cypriano edendo codicem ex bibliotheca Carthusiae Coloniensis adhibuit (cf. etiam Hartelium, Cyprian. III p. LXXVIII s.), optimis lectionibus haud paucis quae aut in textum receptae ant inter eas sunt quae in marginibus leguntur, rectissime confirmatur. Praeterea illud mentione et laude dignissimum est, quod editor, exemplo diligentiae illa aetate inaudito, iis locis ubi 'dissentientibus exemplaribus' utraque lectio 'tolerabilis' uideretur, in uerbis scriptoris et singulas litteras uocesque et plures uoces formis minutis exprimendas curauit. Quentelius autem codices Institutionum, librorum De opif. dei (cf. etiam locos 1, 2 *excudam* in textu cum omnibus prior., in marg. *al. extundam* cum optimis codd., pariter 14, 2 *circumnectitur* in textu, in marg. cum optimis codd. *alias circumretitur*; 1, 10 *ita* in textu, idem cod. Gothan., *ideo* priores) et De ira dei habuit: quo ex libro quamquam locos insignes non habeo quos adferam, tamen cum p. 251 in margine ascriptum sit 'Hic manuscripta inchoant cap. 9', pariter p. 252. 255. al. (item etiam saepe in Institut.), illud satis constat. In Epitome cum uariae lecti-

ones non adiectae sint, eam in codicibus Quentelii apparet non fuisse. — Ex editione Quentelii multa in Tornaesianam posteriorem, ex hac quaedam in Walchianam transierunt (cf. locos infra datos), ceteri editores non sine damno suo aut non uiderunt eam aut omiserunt.

VI. A. 1563 Basileae Lactantius Xysti Betuleii *(Sixtus Birken)* mortui a. 1554 ab Emmanuele filio editus est, cum praefatione 'Qua disputatur, utrum Lactantiana scripta recte in scholis iuuentuti praelegi et enarrari conueniat, contra Lactantiomastigas instituta' et uita Xysti ab Ioanne Nysaeo descripta. Hac in editione primum Lactantius commentario inlustratus est multo tamen minus ad criticam artem, quam ad interpretationem spectante atque ita, ut ex amplissima editoris doctrina plurimi loci aliorum scriptorum qui ad illum explicandum ualent praebeantur, etiam postea ab editoribus in usum suum conuersi. Nonnulla tamen nimis longe ab officio interpretis discedunt atque etiam ad controuersias theologicas illius aetatis deflectunt: unde quidam iniquius de Betulei editione iudicauisse uidentur (cf. Buenemannum n. 34). Sed si qualem recensionem textus ea editio habeat spectamus, Betuleius quamquam plerumque alteram Aldinam sequitur, tamen etiam alias editiones, unam de antiquis Romanis (p. 113 a 40; 261 a 23), Iuntinam et Cratandream (p. 261 a 22 s.), Gryphianam (p. 362 b 25; 401 b 8), Parisinam Delph (cf. supra p. LIII) adhibuit atque etiam alias, uelut Quentelii et Gymnici, inspexit. Quod autem Buenemannus scribit: 'Prouocat aliquoties ad uetustum codicem, non uero indicat, unde, quis aut qualis ille fuerit', ea quaestio facile absolui potest. Primum enim Betuleius in locis oraculorum Sibyllinorum (p. 23 b 9 'in scripto codice', pariter 258 a 3. 261 b 42. 424 a 32; 'in Sibyllino codice' 429 a 18. 431 a 25. 478 b 46. 479 a 5) codicem saepe appellat ex eoque locos quosdam emendauit: is nimirum codex Augustanus Sibyllinorum est nunc Monacensis 351 saec. XV, e quo Betuleius primus ea oracula edidit (cf. Orac. Sibyll. ed. Rzach p. III. IX). Deinde uno loco, in margine p. 108, ad II 9 (nobis 8), 3,

ubi interpolatio *Sicut mater* eqs. (cf. supra p. LXIII adn. 1) in textu est, legitur hoc 'Ista nō sunt in ueteri codice', sed e Quentelio fortasse sumptum, qui eodem loco simile adnotat. Perpaucae omnino in marginibus notae sunt (p. 194. 286. 305. 318. 319. 324. 335), sed hae omnes aut e Quenteliana aut Cratandrea tertia aut Tornaesiana priore fluxerunt. Nihilominus Betuleium codice usum esse ut existimem, locis quibusdam adducor, uelut I 10, 8 *ab amore ac libidine* recte, *ob amorem ac libidinem* priores, V 7, 3 *reperta* male, sed cum cod. H, *retenta* pr.: facile autem ille unum de tribus codicibus Institutionum bibliothecae Augustanae (cf. Mezger, *Gesch. der vereinigten kgl. Kreis- u. Stadtbibliothek in Augsburg*, 1842, p. 57 codd. n. IX et X saec. XV; p. 73 cod. n. LXXII, saec. XV), cuius bibliothecarius erat (cf. Mezger p. 1. 7), consulere potuit. Locos quosdam etiam coniectura sanauit, cf. ad I 179, 5. 237, 11. 259, 5. 538, 11 al. nostrae edit., alios tamen rectius integros reliquisset.

VII. Sequitur Tornaesiana posterior, primum emissa a. 1567 (non recte Buenemannus dicit anno demum 1587) Lugduni apud Ioannem Tornaesium, repetita aa. 1579. 1587. 1594 (Lugduni, Apud Thomam Soubron, non recte Buenemannus aliique 'Lugduni, ap. Tornaes.' dicunt; exemplar bibliothecae Monacensis Regiae habui). 1613 (Coloniae Allobrogum, apud Ioan. Tornaesium; Buenemannus aliique etiam Tornaesianam Geneuensem huius anni nominant, quam non uidi; cum Colonia Allobrogum sit Geneua, eadem esse editio uidetur). 1630 (Geneuae). Hae editiones, forma typisque pares Tornaesianae priori, quamquam bibliopola temporibus et nouitati consulens uaria deinceps titulis adiecit ('omnia ex authoritate librorum manuscriptorum emendata'; 'Editio nouissima ac omnium emendatissima'), tamen eandem omnes praebent recensionem. Leguntur autem in fine libri ante indicem inscripta 'Ioannes Tornaesius lectori s.' haec: 'Cum mihi denuo Lactantius esset excudendus, opportune oblati sunt libri septem diuinarum Institutionum manuscripti. Quos cum uiderem magnum mihi adiumentum allaturos, ilico eos emi.'

Ex eo codice multa se correxisse dicit, tum addit: 'Non parum item me iuuit uir eruditissimus Iacobus Cuiacius, qui nonnullos locos huiusce nostri autoris ex fide ueterum librorum a se emendatos ad me misit.' Heumannus Praef. fol. post a 5 'bibliopolam criticum uendibiliorem facturum suam mercem' haec finxisse dicit, quam ego fraudem non magis quam Buenemannus Tornaesio inputare uelim, praesertim cum ille interdum etiam in margine codicem suum appellet (cf. p. 6. 132). Buenemannus tamen qui permultis locis Tornaes. 1587—1613' commemorat, nimium honoris ei habuit. Nam cum uniuersus fere textus sit prioris Tornaesianae, notae marginibus inscriptae paulo plures sunt, sed pleraeque ex Betuleiana et Quenteliana deriuatae, ex Quenteliana autem — id quod Buenemannum fugit — multas bonas lectiones in textum receptas esse loci infra exhibiti ostendunt. Paucae notae e codice (uelut ad II 6 [nobis 5], 40 *putrescunt* in marg. *brutescunt*, idem in cod. Emmanuelensi, teste editore Cantabrigiensi a. 1685) sumptae uidentur, aliae fortasse coniecturae Cuiacii sunt. Necessario autem libri manu scripti usus statuendus est uno ex multis textus quos examinaui locis [1], I 10, 8 ubi uerba *necesse est* cum nostris codd. ante *in senātu*, in omnibus prioribus editionibus ante *quia praeter* posita sunt. — Tornaesianam posteriorem Walchius et Buenemannus tantum asciuerunt.

VIII. Duae editiones Michaelis Thomasii, Antuerpiae ex officina Plantini a. 1570 (repetita a. 1587 et in Bibliothecis Patrum Parisina, ed. de la Bigne a. 1589 uol. IX, Coloniensi a. 1618 uol. III, Lugdunensi a. 1677 uol.

[1] Buenemannus, etiamsi locorum e Quenteliana sumptorum ratio non habetur, tamen multo plures lectiones hac editione prolatas esse putauit quam prolatae sunt, uelut I, 1, 1 *penitius* iam Betuleius habet 2, 5 *non* iam Fasitelius om.; 3, 18 *potestas* iam Parrhasius addidit; III 1, 11 *aliter* iam Gymnicus eiecit; 10, 6 *etiam* habet, priores *autem*, sed Quentelius *autem* in textu, in marg. *al. 'etiam'*, unde Betuleius *autem etiam*; sed IV 1, 14 *se aliqua ex parte uidere* primum in hac Tornaesiana est, coniectura mediocris.

ex tertia Cratandrea et Thysiana, maxime autem ex Thomasiana (cf. Praefat.) pendet, adhibito praeterea codice Collegii Emmanuelensis a. 1424 scripto deterioris generis, cuius multae lectiones adiectae sunt. Mirificum autem est auctorem huius editionis etiam Sublacensem a. 1465, inductum litteris eius grandibus satisque rudibus, pro 'codice manu scripto' duxisse digno cuius lectiones ederet, apparet illud autem e plena 'codicis' quam exhibet subscriptione: quo ab errore iam a Fabricio reprehenso Lengletius I p. XXXIX eum purgare non potest. Cellarius cum antiquas quasdam editiones contulisset atque usus esset codice Gothano, quem primus adhibuit (cf. edit. nostrae part. I p. LII), et tribus Lipsiensibus chartaceis, Lactantium ut ipse ait 'emendatiorem lucidioremque' edidit quam tres illi certe priores, multis tamen locis ratione horum codicum et Emmanuelensis Cantabrigiensis non recte habita a uero abductus est. Iniquius tamen de Cellario iudicare mihi uidetur Heumannus (Praefat. altero post a 5 folio): inerat in illo prudentia quaedam iudicii, ut etiam propter editionem Lactantii non indignus sit laude quam Henr. Keil oratione De uita studiisque eius habita (Halae 1875) ei inpertit.

Initio saeculi XVIII magnum damnum Lactantio iam ante quam Hieronymus librum De uiris inlustribus (cf. c. 80) scripsit (a. 392) inlatum praeter omnem spem eo est expletum, quod prior ac multo maior pars Epitomae a Pfaffio in codice Taurinensi inuenta est et edita. De codice illo, e quo etiam posteriori parti Epitomae fructus quidam accessit, et de editione Pfaffii part. I p. LXXIV ss. satis dictum est.

X. A. 1715 Io. Ge. Walchius Lipsiae Lactantium edidit (repetita est editio a. 1735), adiecta tota Epitome, cuius tamen de origine Lactantiana in 'Diatribe de Lactantio eiusdemque stilo' (p. 1—64) leuiter iecit dubitationes parum considerate a Baehrio et Eberto redintegratas (cf. part. I p. LXXIV adn. 2 et *Ueber die Entstehungsverhältnisse* p. 2—10). Walchius textum confecit ex editionibus quibusdam prioribus, quas in Praefatione nominat, optimas autem lectiones haud paucas ex altera Tornaesiana (in quam e Quenteliana fluxerant)

hausit (cf. locos infra datos). Ipse perpauca ita correxit, ut laudandus sit (cf. ad I 413, 8. 596, 4. 649, 19), at multa male, quaedam plane incredibilem in modum uel mutauit uel in notis explicauit. Cuius generis locos nonnullos cum Buenemannus, Miscellanea Lipsiensia III (1716) p. 131 ss., moderata sane reprehensione tetigisset, Walchius ibid. p. 334 ss. peruersitatem suam eo auxit, quod ineptias illas etiam defendere ac probare temptabat. Respondit Buenemannus ne tunc quidem lenitatis oblitus in editione sua, uelut p. 50 adn. z. 91 u. 99 y. 195 l. 307 u. 332 p. 348 e. 745 m. 1195 f. Omnino Walchius, celeber postea theologus Ienensis, cum adulescens uiginti annorum (natus est a. 1693, praefatio data est d. XXIX. Septembr. a. 1713) Lactantium ederet, quamquam uel in hoc ipso uigor quidam animi apparet, per iuuenilem ardorem impetumque re non satis deliberata necdum corroboratis uiribus in tantum opus inuolauerat.

XI. Proximus editor Lactantii fuit Christoph. Aug. Heumannus, Gottingae 1736. Nouos libros manu scriptos non habuit (cf. tamen de cod. Gothano part. I p. LII edit. nostrae), usus est autem, ut ipse ait in Praefatione, qua etiam de uita scriptisque Lactantii agit, sex ueteribus editionibus (Ven. 1472. Rostoch. 1476. Ven. 1478 poster. Ven. 1497. Iunt. 1513. Ald. pr. 1515), praeterea paucis posterioribus, omnino tamen Cellarii textum exprimere solet. Ipsius Heumanni opera in notis posita est, maiore tamen e parte parum laudabilis. Nam homo litteratissimus multisque in generibus doctrinae uersatus cum tempus non sumeret ad diligenter uel nexum sententiarum uel usum dicendi obseruandum, suum potius sensum sollertem illum quidem sagacemque atque amplissima lectione excultum, sed cum labor ille deesset, huic rei non sufficientem secutus permultos locos sanos uiolentissima audacia damnauit atque aut ut glossemata uel 'monachorum' additamenta prorsus eiciendos esse pronuntiauit aut pro iis sua commenta substituit: qua ab iniuria Lactantium Buenemannus praeclare uindicauit. Sed cum Heumannus traditum Lactantii textum perpetua suspicione exagitauerit, consentaneum est

inter plurima illa quae coniecit homo acutissimus doctissimusque, esse et ueras sententias et probabiles eumque perspexisse nonnulla rectissime quae omnes priores fugissent. Itaque saepe nostra in editione inuenies nomen Heumanni neque potest omnino eius notas neglegere qui libros Lactantii adhibita arte critica tractare uult. Perperam Heumannum aenigmata Symphosii tribuisse Lactantio primumque editioni scriptoris addidisse, recte uero carmen De passione Domini ab eo abiudicasse iam p. XXXVIII et XXII ss. demonstratum est.

XII. Venio ad eum editorem quo nemo umquam melius de Lactantio meritus est, cuius editio inter eos est libros qui numquam obsolescent, qui quamquam nunc neglegi solet ab iis qui historiam philologiae scribunt, inter praeclarissimos tamen philologos quos saeculum XVIII tulit numerandus est, dico Ioannem Ludolphum Buenemannum. Cum iam a. 1716 in Miscellaneis Lipsiens., III p. 115 ss., rationem futurae Lactantii editionis explicasset, paene uiginti quinque demum post annos maturum plurimorum maximorumque laborum fructum edidit (I. II. Lipsiae 1739). Putauerat Heumannus eam esse condicionem textus Lactantiani, ut nisi secando et urendo ad sanitatem restitui non posset: contra Buenemannus permultos locos antea in dubitationem uocatos sanos esse ostendens, dummodo recte tractarentur, artis criticae in Lactantio factitandae summum officium multo magis in conseruando quam in corrigendo positum esse et illum et posteriores docuit. Non minor est numerus eorum locorum in quibus cum codices editionesque fluctuarent, Buenemannus quae uera esset lectio diiudicauit. Qui successus illi primum eo contigerunt, quod quaecumque posset subsidia et codicum et editionum sibi conparauit atque plurimos illos riuos riuulosque, id quod nemo priorum fecerat, in unum quasi alueum conduxit. Ipse codices antea ignotos paucos addidit eosque recentes (cf. Praefat. fol. b 4 n. 40. 42. 43—47; de codice Taurinensi Epitomae cf. edit. nostr. part. I p. LXXVII). Deinde usum uerborum et rerum grammaticarum, totam denique dictionem Lactantii et plurimis eius ipsius locis conferendis

et inmensa copia exemplorum ex scriptoribus et ecclesiasticis et profanis petitorum tam subtiliter enucleauit, ut uel hoc ipso saepissime aut tradita lectio confirmaretur aut quae uera esset inter plures appareret. Haec pars commentarii Buenemanni etiam nunc pro largo fonte habenda est ex quo multa quae spectant ad interiorem quandam sermonis latini praesertim iam labentis scientiam hauriantur rectissimeque Georges in proxima lexici editione lectores saepe delegat ad notas Buenemanni. Postremo illud diligentissime uir egregius instituit, ut etiam ad res et sententias scriptoris explicandas permultos scriptores peragraret totque locos uel similes uel auctorum uel expilatorum eius congereret, ut qui hanc in partem Lactantium cognoscere uelit, ei haec potissimum editio consulenda sit. Suas emendationes Buenemannus, cum uberrima lectione admonitus retineret quae aliquid ueri habere uiderentur, perpaucas, sed prudentissime perpensas proposuit (cf. ad I 528, 10. 562, 13. 563, 14 edit. nostr.), aliorum quoque coniecturas raro admisit, parum etiam Heumanni, in quo omnino ualidiorem quam in illo uenam criticam fuisse concedendum est. Etiam locos graecos minus curauit. — Buenemanni textum repetierunt editio Halae Sax. a. 1764 emissa et, adhibitis tamen aliis quoque, Bipontina a. 1786, utraque duorum uoluminum.

XIII. Hanc editionum Lactantii historiam qui secutus erit, mirabitur fortasse cur Maurini, inpigerrimi illi ueterum patrum ecclesiasticorum patroni, ipsum Lactantium omiserint. At ei operi manum admouerat Io. Mabillon, ni fallor, cur tamen non absoluerit, nescio num constet [1]. Sed utcumque res se habet,

[1] Inspexi in bibliotheca Parisina Nationali codicem lat. 12129 Sangermanensem (titulus est *Notes diverses*), cuius primus fasciculus inscriptus 'Lactantii Firmiani diuinarum institutionum uariae lectiones ex antiquissimis bibliothecae regiae mss. cŏdd. excerptae' sedecim in paginis lectiones duodecim codicum continet ad exiguam tantummodo partem Institutionum pertinentes manu Mabillonis ut mihi uidebatur scriptas, cuius epistulae quaedam sequuntur. De eo tamen Mabillonis consilio nihil inueni dictum in libro eleganti quem scripsit Emman. de Broglie,

haec fortasse causa erat quod Io. Bapt. Le Brun ad nouam editionem Lactantii parandam adgressus est, quam illo defuncto Nicol. Lenglet Dufresnoy perfecit (I. II. Paris. 1748). Auctores huius editionis cum id spectarent, ut quaecumque haberent aliquid momenti ad scriptoris uerba uel constituenda uel enarranda conplecterentur, aliorum quorundam editorum notas uel omnes uel selectas receperunt, praeterea, maxime in altera parte, uarias priorum disputationes repetierunt. Quae tamen restat ipsorum editorum laus, praeter codices iam notos multi noui undique conquisiti ab iis adhibiti sunt, inter quos sunt optimi Parisini; ipsi in titulo se editionem 'ad LXXX et amplius MSS. codices' contulisse dicunt. Quae diligentia ut laudanda sane est, ita etiam maiores laudes ferret, si accuratiora de optimorum certe codicum lectionibus tradita, si lectiones ipsae secundum auctoritatem codicum adhibitisque rationibus philologicis distinctae essent. Simile etiam Fritzschii I p. VIII iudicium est. Sensu tamen recto quodam ducti nonnullos locos e codicibus suis correxerunt. Coniecturas quasdam habuerunt Petri Francii Batavi (cf. I p. XXXIX ad edit. a. 1660), Lengletii duas recepi (II 99, 12. 115, 12 nostrae edit.). Ad sententias Lactantii maxime theologicas explicandas multa ex scriptoribus ecclesiasticis antiquis posterioribusque contulerunt, scriptores antiquos profanos modico usu attingebant. Textum huius editionis repetierunt Gallandi, Bibliotheca Veter. Patr., uol. IV (Venet. 1768) p. 226 ss.; Oberthuer, Opera omnia Sanctorum

Mabillon et la société de l'Abbaye de Saint-Germain des Prés, uol. I. II. Paris 1888, Mabillonis autem uitae quas ediderunt Ruinart, Par. 1709, Chavin de Malan, Par. 1843, Iadart, Remis 1879, praesto mihi non erant. Codices autem 12110 et 12111 olim Sangermanenses, in quibus studia Benedictinorum ad Lactantium spectantia inesse R. Kukula mihi scripsit, inter eos sunt quos Delisle, *Inventaire*, n. 12107—12115, sic significat: *Travaux de D. Le Nourry sur la Bibliothèque des Pères*, continentque Lactantiana inscripta *Catalogue des Dissertations sur les Ouvrages de Luc. Caec. Firm. Lactance.* Has 'Dissertationes' suas Le Nourry in altero uolumine Apparatus ad Bibliothecam Maximam Veterum Patrum (Paris. 1715) p. 571 ss. edidit.

Patrum Latin., uol. VI. VII (Wirceburgi 1783 s.; VII 261—341 'Variae lectiones textus Lactantiani', hae quoque e Parisina); Caillau et Guillon, Collectio selecta S. S. Ecclesiae Patrum, uol. XVI p. 191 ss. XVII (Paris. 1829 s.), ipsi XVI p. 197 adn. 1. 245 adn. 1. 299 adn. 1 se Parisinam a. 1748 sequi indicant. Totam illam Parisinam saeculo fere post, sed more suo nihil plane noui addens Migne (I. II. Paris. 1844) expressit.

XIV. A. 1751 F. Eduardus a S. Xauerio Romae uno uolumine edidit 'Apparatum ad nouam L. Coelii Firmiani Lactantii operum editionem', continentem duas primas de quadraginta dissertationibus, quibus uitam scripta doctrinam Lactantii alia ad illum spectantia tractaturum se esse promisit Postea Eduardus mutato consilio una cum repetitis duabus illis dissertationibus proximas duodeuiginti edidit inscriptas 'In omnia L. Caelii Lactantii Firmiani opera dissertationum praeuiarum decas prima' et '... decas secunda', Romae 1754. 1757. De his dissertationibus conferendum est' iudicium Schoenemanni p. 242 ss. non sine causa acerbum, fatendumque est inter multa illa folia paucos esse fructus (cf. etiam *Ueber das Leben des Lact.* p. 5 ss.). In praefatione ille nimis confidenter de opera editorum Parisinorum detrahens se editionem 'cumulatiorem ac ad expeditum usum longe magis accommodatam' (Apparat. p. IX=Dec. prim. p. 21.) exhibiturum esse pollicitatus est positam in codice Bononiensi, cuius conlationem accuratissimam a Michaele Angelo Monsacrati accepisset (Apparat. p. III s. = Dec. prim. p. 13 s.). Editio ipsa emissa est Romae a. 1754—1759 duodecim uoluminibus, quorum primum, quod inauguratur diffusa 'Isagoge ad huius ingenium saeculi emendandum', librum De opificio dei continet. 'Editoris annotationes, quatenus grammatici generis sunt, uix aliis quam pueris scripserit' Schoenemannus p. 243 censet, uix melius de explicatione rerum iudicaueris. Habuit editor etiam notas sine dubio manu scriptas Fuluii Ursini [1],

[1] 'Fuluii Ursini Emendationes ad Tertullianum et Lactantium Firmianum' in bibliotheca Vaticana iacent, cf. Montfaucon, Bibliotheca

Andreae Schotti, Aldi Manutii Pauli f. Aldi n. aliorum (cf. Dec. prim. p. 15). Haud raro in notis quasdam de uiginti posterioribus dissertationibus suis commemorat (uol. I ad De opif. 4, 3 et 8, 12 'Dissert. XXV'; uol. II ad Inst. I 2, 4 'Dissert. XXVII'; uol. III ad Inst. II 8, 4 'Dissert. XXX'; al.) numquam tamen editis. Utilitas tamen quaedam huius editionis constat in lectionibus codicis Bononiensis (cf. edit. nostr. part. I p. XV), quarum Eduardus partem modo uel in notis adiecit uel in textum induxit (cf. locos infra datos).

XV. In Gersdorfii Bibliotheca Patr. eccles. latin. (uol. X) O. Fr. Fritzsche Lactantium edidit, I. II. Lips. 1842. 1844. Editionibus nonnullis prioribus et codicibus quibusdam infimae aetatis (cf. I p. VII ss. II p. V ss.) usus textum confecit commodum satisque politum, duas etiam emendationes eius recepi (cf. ad I 612, 23. 751, 20). Primus fragmenta addidit.

Vidimus igitur, cum primi editores textum Lactantii in fundamentis non satis solidis posuissent, posteriores eum, etsi quidam etiam deprauarent, tamen deinceps firmius stabiliuisse rectiusque conformasse. Tamen ut uiri illi et optimos codices et uiam rationemque artis criticae nostro demum saeculo excultae parum nouerant, ita labores eorum parum certi constantesque fuerunt. Itaque quod nostrae editioni praecipuum officium erat relictum, in iusta Lactantii recensione constabat. Antiquorum autem ac proborum codicum usu, id quod etiam locis infra exhibitis ostenditur, multo minus illud effectum est, ut nouae plane atque antea ignotae lectiones eruerentur, quam hoc, ut, lectionibus codicum recentium editionumque saepissime ualde inter se discrepantibus, sciretur tandem quae esset genuina ac uera textus Lactantiani memoria, atque hac in re errores dubitationesque quantum fieri posset tollerentur. In emendando deinde scriptore et in adferendis locis auctorum eius expilatorumque quid post curas tot tamque acutorum et doctorum uirorum nobis contingeret pro uiribus temptauimus.

Bibliothecar. I p. 120 A cod. 5398. p. 123 C, 215; cf. etiam Oehlerum, Tertullian. I p. XX s.

Ex minoribus Lactantii scriptis liber De opificio dei iam ante Erasmi editionem, de qua p. X ss. dictum est, haud raro separatim est emissus (Colon. 1506. Norimberg. 1514 [de hac edit. cf. supra p. XXXVII s.]. Lips. 1515. 1517. s. l. 1518), quae tamen exempla exhibent uerba tantummodo scriptoris ex aliquibus editionibus descripta. Editio Erasmi (a. 1529) eodem anno repetita est Parisiis, ap. Sim. Colinaeum, et Coloniae, ap. Io. Gymnicum, tum in editionibus Lactantii Antuerpiensibus Graphei a. 1532 et Gymnici a. 1539 et 1555, notae eius praepositae sunt Quentelianae (Colon. 1544), etiam Buenemannus integras recepit; non recte tamen Lengletius I p. XXXIX eas etiam in Stelsiana (Antuerp. 1570) inesse dicit. Editionem Parisinam a. 1551, quam idem p. XL commemorat, non uidi. Dicit utiles, sed paucas adnotatiunculas inesse, 'quae etiam in aliis quibusdam Lactantii editionibus prodiissent': unde Erasmi notas esse conicio. Non liber De opif. dei ipse, ut quidam dicunt, sed 'Observationes in libellum Lactantij Firmiani, qui de opificio Dei inscribitur, a Iodoco Willichio in Schola Francofordana dictatae' ad anatomiam et physiologiam corporis humani spectantes editae sunt Francofurti ad Viadr. et Argentorati a. 1542. Editionem 'ex emendatione Goldneri' (Gerae 1714) frustra a plus duodecim bibliothecis Germaniae petii, ne Gerae quidem, ubi Goldnerus rector gymnasii fuit, uidetur esse: sed cum Buenemannus, qui (Praef. fol. post b 5 ad n. 2) Goldnerum editione Romana a. 1470 usum esse dicit, in apparatu eum ne appellet quidem, quaerere tandem destiti. — Libri De ira dei editionem separatam nullam noui. — De editione principe Epitomae a Pfaffio confecta part. I p. LXXVI s. disserui. Multa contulit ad eum librum et emendandum et explicandum Io. Dauisius (Cantabrig. 1718). Nihil proprii habet M. I. Routh, qui Epitomen inter 'Scriptorum ecclesiast. opuscula praecipua quaedam', ed. III, uol. II (Oxon. 1858) p. 299 ss. recepit. — De editionibus carminum p. XXII ss. dictum est.

Sequuntur loci Lactantii de quibus ante dixi (p. XLI s.), Inst. I 10, 5—12; II 11, 4—6. 8—11; V 7, 2 s. 5; Epit. 57 (62) ⟨3⟩, 1 s. 6 s.; De opif. 1, 5—9. 12; De ira 6, 2—74, additis praeter selectam codicum uarietatem lectionibus editionum priorum. Sunt autem hae: 1465 (Sublac.); 1468 (Rom.); 1470 (Rom.); 1471 (Venet.); 1472 (Venet.); 1474 (Rom.); 1476 (Rostoch.); 1478 pr. (Veneta prior); 1478 post. (Veneta posterior); 1490 (Venet.); 1493 (Venet.); 1494 (Venet.); 1497 (Venet.); 1502 (Venet.); 1509 (Paris.); Parrh(asius, Venetae 1509. 1511. 1521); Delphus (Paris. 1513); Iunt(ina 1513); Egnatius (Aldina prior, 1515); Crat(andreae, Basil. 1521. 1524. 1532); 1525 (Paris.); Erasmus (De opif. dei, Basil. 1529); Grapheus (Antuerp. 1532); Fasit(elius, Aldina altera 1535); Gymn(icus, Colon. 1539. 1555); Gryphius (Lugdun. 1541. 1543); Quent(eliana, Colon. 1544); Galt(erus, Paris. 1545); Torn(aesiana) pr(ior, Lugd. 1548. 1553. 1556. 1561); Marn(efiana, Paris. 1561. 1565); Betul(eius, Basil. 1563); Torn(aesiana) post(erior, 1567. 1579. 1587. 1594. 1613. 1630); Stels(iana, Antuerp. 1570); Thom(asius, Antuerp. 1570. 1587); Is(aeus, Caesen. 1646. Rom. 1650); Thysius (Lugd. Bat. 1652); Gall(aeus, Lugd. Bat. 1660); Sparkius (Oxon. 1684); Cant(abrigiensis 1685); Cell(arius, Lips. 1698); Pfaffius (Epitome, Paris. 1712); Walchius (Lips. 1715. 1735); Dauisius (Epitome, 1718); Heum(annus, Gotting. 1736); Buenem(annus, Lips. 1739); Lengletius (Paris. 1748); Eduardus (a S. Xauerio, Romae 1754 ss.); Bip(ontina 1786); Fri(tzschius, Lips. 1842).

Inst. I 10, 5—12.

Kastor et Pollux dum alienas sponsas rapiunt, esse gemini desierunt. nam dolore iniuriae concitatus Idas alterum gladio transuerberauit: et eosdem poetae alternis uiuere, alternis mori narrant,

2 dolore] labore *PV*

2 dolore] *Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Betul. Torn. pr. Marn. Stels. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Cell. Heum. (qui tamen* liuore et iniuria *coni.) Buenem. Eduard. Bip.*, liuore *omnes ante Fasitelium, postea Torn. post. Walch. Lenglet. Fri.* gladio] *1470 et posteriores excepta Rostochiensi 1476,* gladium *1465. 1468. 1476* 3 eosdem] *1470 et posteriores excepta Rostochiensi 1476,* eodem *1465. 1468. 1476* *utroque loco* alternis] *1470. 1472. 1474. 1478. pr. et posteriores,* alterius *1465. 1468. 1471. 1476*

ut iam sint non deorum tantum, sed omnium mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet. hos tamen Homerus ambos simpli- 6
citer, non ut poetae solent, mortuos esse testatur. nam cum faceret in muris adsidentem Priamo Helenam cunctos Graeciae principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subiecit orationi eius huiusmodi uersum:

haec ait, ast illos retinebat terra sepultos.

fur ac nebulo Mercurius quid ad famam sui reliquit nisi memoriam 7
fraudum suarum? caelo scilicet dignus, quia palaestram docuit et lyram primus inuenit. Liberum patrem necesse est in senatu deorum 8
summae auctoritatis primaeque esse sententiae, quia praeter Iouem solus omnium triumphauit, exercitum duxit, Indos debellauit. sed inuictus ille imperator Indicus maximus ab amore ac libidine turpissime uictus est. delatus enim Cretam cum semiuiro comitatu 9
nanctus est inpudicam mulierem in litore ac fiducia uictoriae Indicae uir esse uoluit, ne nimium mollis uideretur, atque illam patris proditricem, fratris interemptricem, ab alio relictam et re-

1 sed] sed et *SHM* 6 huiusmodi] eiusmodi *S*, modi *HM* 13 ob amorem atque (adque *M*) libidinem *HM* 14 comitatus $H^{ar}M$

1 sed] sed & *Quent. (cf. supra SHM)* 6 eius] *1471. 1472. 1478 pr. et post. 1493. 1494. 1497. 1509. Delph. Fasit. et posteriores excepto Gymnico, omittunt 1465. 1468. 1470. 1474. 1476. 1490. 1502. Parrh. Iunt. Egnat. Crat. 1525. Graph. Gymn.* 7 *uersum lat. omnes ante Egnatium in Corrigendis (in textu lat. habet), post eum Venet. 1521. Fasit. Gryph. Quent. Thom. Is. Thys. Cant. Cell. Heum. Buenem. Bip.;* illos *1470. 1474. 1493. 1497. Gymn. Fasit. et posteriores,* alios *cett. ante Fasitelium; Egnatius in Corrigendis (ad p. 12, 52)* dele uersum. Haec ait, et substitue ὣς φάτο, τοὺς δ'ἤδη κάτεγεν φυσίζοος αἶα, *unde uersum graec. habent Crat. 1525. Graph. Galt. Torn. pr. et post. Betul. Marn. Stels. Walch. Lenglet. Eduard. Fri., graec. et lat. Gymn. Gall. Spark.* 9 caelo .s. *(i. e.* scilicet*) 1472,* caelos *1478 pr.,* celos *1478 post.,* scilicet *om. cett. ante Fasitelium, postea Gymn. Is.* 10 necesse est *ante* in senatu] *Torn. post. Walch. Eduard. Fri., post* sententiae *cett.* 13 indicus] *1472. Fasit. et posteriores,* indiciis *1493,* indicis *1497,* inclitus *(uel* inclytus*) cett. ante Fasitelium;* Indicus ille imperator maximus *(del.* inuictus*) coni. Heum.* ab amore ac libidine] *Betul. Thom. Is. Thys. et posteriores,* ob amorem ac libidinem *(cf. supra HM) omnes ante Betulcium, postea Torn. pr. et post. Marn. Stels.* 14 Cretam] *omnes ante Parrhasium, postea Torn. post. Cell. Heum. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.,* Diam *Parrh. Iunt. Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. (sed in marg.* alias Cretam*). Galt. Torn. pr. Betul. Marn. Stels. Thom. (sed in marg.* Cretam*). Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Walch.* comitatus *(cf. supra HM) 1465. 1468. 1476* 16 indicae] *(uel* -ce*) 1472. 1478 pr. post. Fasit. et posteriores,* inclitae *(uel* inclytae *uel* -te*) cett. ante Fasitelium* nimirum *Cell. (e cod. Emmanuelensi Cantabrig.). Heum. in textu, sed in adn.* ne—uideretur *ut spuria damnat, Buenem. in textu, sed in adn.* nimium *probat, Bip.* molis *1478 pr. 1493. 1497* 17 prodite *(sic) 1476*

pudiatam in coniugium sibi uindicauit ac Liberam fecit et cum ea
10 pariter ascendit in caelum. quid? horum omnium pater Iuppiter,
qui in sollemni precatione Optimus Maximus nominatur, nonne a
prima sua pueritia inpius ac paene parricida deprehenditur, cum
patrem regno expulit ac fugauit nec expectauit mortem decrepiti
senis cupiditate regnandi? et cum paternum solium per uim, per
arma cepisset, bello est a Titanibus lacessitus, quod humano generi
principium fuit malorum: quibus uictis et pace in perpetuum con-
parata reliquam suam uitam in stupris adulteriisque consumpsit.
11 omitto uirgines quas imminuit: id enim tolerabile iudicari solet.
Amphitryonem ac Tyndarum praeterire non possum, quorum domos
12 dedecore atque infamia plenissimas reddidit. illud uero summae
inpietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum.
parum enim uidebatur, si in expugnanda feminarum pudicitia macu-
losus esset ac turpis, nisi etiam sexui suo faceret iniuriam: hoc
est uerum adulterium, quod fit contra naturam.

1 ac] et *HM* 2 caelos *S*

1 ac] *Eduard. (e Bononiensi),* et *cett. (cf. supra HM)* 2 *ad* in caelum *in marg.* ali. in caelos *Quent. (cf. supra S, idem cod. Gothan.)* horum omnium] *Thom. Is. Thys. et posteriores,* omnium horum *omnes ante Thomasium, postea Torn. post.* 5 nec] *1471. 1472. 1478. pr. post. 1494. 1509. Delph. Iunt. Egnat. Crat. 1525 et posteriores,* non *1465. 1468. 1470. 1474. 1476. 1490. 1493. 1497. 1502. Parrh.* 7 lacessitus] *1472. 1478 pr. post. (sed haec* lacescitus*). 1494. 1502. Parrh. 1509. Delph. et posteriores,* persecutus *(uel—*quutus*) 1465 1468. 1470. 1471. 1474. 1476. 1490. 1493. 1497.* 8 cōperata *1465* 9 suam] ub *1493. 1497* 10 tolerabile iudicari solet] *Fasit. et posteriores,* iudicari solet intolerabile *1465. 1468. 1471. 1476,* iudicari solet tolerabile *cett. ante Fasitelium (*tolerabile *prima 1470)* 12 illud] *1472. 1478 pr. post. 1493. et posteriores,* illam *1465. 1468. 1470. 1471. 1474. 1476. 1490* 14 in *om. 1478 pr.* expugnanda] *1471. 1472. 1478 pr. post. et posteriores,* inpugnanda *(uel* imp*-) 1465. 1468. 1470. 1474. 1476* 15 esset ac turpis] *Fasit. et posteriores,* ac turpis esset *omnes ante Fasitelium* etiam] enim *1472. Gymn.* faceret iniuriam] *Fri.,* iniuriam faceret *priores* hoc est—naturam *glossema uid. Heumanno* 16 uere *Quent.*

Inst. II 11 (cap. 12 editores ante Thomasium, post eum pauci), 4—6. 8—11.

4 O quam facile est redarguere mendacia! primum, quod nihil

1 difficile *1490* redarguere mendacia] *Quent. Torn. post. Walch.,*

potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat ut coepit. nec enim sol et luna et astra tunc non erant aut cum essent, meatus non habebant ac non diuina moderatio, quae cursus eorum temperat et gubernat, cum ipsis simul coeperat. deinde, quod si ita sit 5
ut dicunt, esse prouidentiam necesse est, et in id ipsum incidunt quod maxime fugiunt. nondum enim natis animalibus aliquis utique 6
prouidit ut nascerentur, ne orbis terrae desertus atque incultus horreret. — quae si constat idcirco esse facta, ut animalia recens 8
edita uel haberent alimentum uel non haberent periculum, necesse est ut aliquis diuina nescio qua ratione prouiderit. quis autem potest prouidere nisi deus? uideamus tamen an id ipsum quod 9
dictitant fieri potuerit, ut homines nascerentur e terra. si consideret aliquis quamdiu et quibus modis educetur infans, intelleget profecto non potuisse terrigenas illos pueros sine ullo educatore nutriri.
fuit enim necesse conpluribus mensibus iacere proiectos, donec 10
confirmatis neruis mouere se locumque mutare possent: quod uix intra unius anni spatium fieri potest. iam uide utrumne infans 11
eodem loco et eodem modo quo effusus est iacere per multos menses ualuerit ac non et umore illo terrae, quem alimenti gratia ministrabat, et sui corporis purgamentis in unum mixtis obrutus corruptusque moreretur.

4 coeperat] *P*, coeperit *cett.* 5 est] esse *B* 11 tamen] ergo *B* 15 eiectos *B* 17 iam *om. B* 18 fusus *B* permultis mensibus *B*

mendacia redarguere *cett.* 1 quod] *1472. 1478 pr. post. 1502. Parrh et posteriores*, quia *cett. ante Parrhasium*, quod *hic et 4 eicit Heum.* incoepit *(sic) Gymn. Galt. Torn. pr. post. Marn. Stels.*, incaepit *(sic) Eduard.* 2 aut *om. 1497* 3 ac] *Betul. Lenglet. Eduard. Fri.*, aut *cett.* 4 coeperat] *Fri., in adn. e coniectura Heum.*, caeperat *(sic) Eduard.*, coeperit *(uel* cep- *uel* caep-*) cett. (cf. supra codd.), nisi quod* er *minute script. ut dubium Quent.* fit *1493* 5 esse prouidentiam] *(ex cod. B) Eduard.*, prouidentiam esse *cett.* est] esse *Fri. (cf. supra B)* 7 atque] *1493 et posteriores*, aut *priores* 8 esset *1471. 1472. 1478. pr. post.* recens *1465. 1468. 1470. 1474. 1476. 1490. 1493. 1497. Fasit. et posteriores*, recenter *1471. 1472. 1478 pr. post. 1494. 1502. 1509. Delph. Parrh. Iunt. Egnat. Crat. 1525. Graph.* 9 elementum *1490* 10 aliquis *om. 1493* 11 tamen] ergo *Eduard. (ex cod. B)* 12 dictant *Walch.* fieri] *1472. 1478 pr. post. 1493 et posteriores*, facere *1465. 1468. 1470. 1471. 1474. 1476. 1490* 13 modis *om. 1471. 1472. 1478 pr. post.* 15 compluribus] *Quent. Betul. Eduard*, quam cōpluribus *Delph.*, quam pluribus *cett.* eiectos *Eduard. (e cod. B)* 17 iam *om. Eduard. (cum cod. B)* 18 eodem modo et eodem loco *omnes* fusus est *Eduard. (e cod. B)*, est effusus *cett.* multis mensibus *Eduard. (cf. supra B)* 19 ac non et humore illo terrae, quem] *Lenglet. Fri.*, ac non et h. i. t. quod *Cell. Buenem. Bip.*, an non et h. i. t. quod *Betul.*, ac non h. i. t. quod *Eduard.*, an non h. i. t. quod *cett., nisi quod* ut non et humido quod *coni. Heum.*

Inst. V 7, 2—3 (— diuersitas). 5.

2 Rediit ergo species illius aurei temporis et reddita quidem terrae,
sed paucis adsignata iustitia est, quae nihil aliud est quam dei
3 unici pia et religiosa cultura. sed moueat aliquem fortasse, cur
si haec sit iustitia, non omni humano generi sit data nec in
eam multitudo uniuersa consenserit. magnae hoc disputationis est,
cur a deo, cum iustitiam terrae daret, sit retenta diuersitas. —
5 hanc enim deus bonorum ac malorum uoluit esse distantiam, ut
qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono: nec alterius
ratio intellegi sublato altero potest. deus ergo non exclusit malum,
ut ratio uirtutis constare posset.

5 ea *HS* 6 retenta] repperta *H* 9 ergo] ergo iustitiam reducturus *RS*

2 paucis assignata *(uel* ads-*)*] *Fasit. et posteriores,* assignata *(uel* ads-*)* paucis *priores* 3 *ante* pia *add.* sola *omnes ante Egnatium in Corrigendis (ad p. 170, 34, ubi* dele sola, *in textu* sola *habet) et post eum Venet. 1521, om. posteriores* aliquem fortasse] *Fasit. et posteriores excepto Isaeo, qui* fortasse aliquem *cum prioribus habet* 5 eam] *omnes ante Egnat., postea Venet. 1521. Torn. post. Walch. Buenem. Lenglet. Bip. Fri.,* ea *(cf. supra HS) Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Betul. Marn. Torn. pr. Stels. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Cell. Heum. (sed in adn.* eam *probat). Eduard.* haec *Gryph.* 6 sit retenta] *1465. 1468. 1471. 1472. 1476. 1478 pr. post. Crat. 1525. Graph. Fasit. et posteriores excepto Betuleio, qui* sit reperta *(cf. supra H) scribit,* non sit retenta *reliqu. ante Fasitelium (prima* non *add. 1470) excepto Delpho, qui* reiecta *scribit* 7 ac] *Fasit. et posteriores,* et *priores* 9 *post* ergo *add.* iustitiam reducturus *(cf. supra RS) Fasit. Gymn. Gryph. Galt. Torn. pr. Marn., in textu Thom, sed refutat adn. 126, Torn. post., sed crucibus inclusit, Walch., sed uncis inclusit, om. cett.* 10 uirtuti *Betul.*

Epit. 57 (62) ⟨3⟩, 1 s. 6 (*a* qui autem). 7.

1 Cohibenda est ira, cum patimur iniuriam, ut et malum con-
primatur quod ex certamine inpendet et duas maximas uirtutes,
innocentiam patientiamque, teneamus. auaritia frangatur, cum ha-

1 ut et] *1472. Pfaff. Dauis. Heum. et posteriores,* et ut *cett., Delphus tamen in Corrigendis fol. CLXXII*[a] 'legendum est: ut et malum' 2 quod] *1494. 1497. Parrh. et posteriores.* quid *cett. ante Parrhasium* et] *omnes ante Fasitelium, post eum Fri.,* et ut *Fasit. et cett.,* 'ut deest in MS.' *Pfaff. in adn.* 3 patientiamque] *Pfaff. Dauis. Walch. Buenem. et posteriores,* et patientiam *1493 et (exceptis edd. 1497. 1502) posteriores ante Pfaffium, post eum Heum.,* patientiam *1492. 1478 pr. post. 1490. 1497. 1502* 'a natura frangitur cum habemus: legendum est:

bemus quod satis est. quis enim furor est in iis coaceruandis laborare quae aut latrocinio aut proscriptione aut morte ad alios necesse sit peruenire? — qui autem capitur auditu, ut taceam de cantibus qui sensus intimos ita saepe deleniunt, ut etiam statum mentis furore perturbent, compositis certe orationibus numerosisque carminibus aut argutis disputationibus ad impios cultus facile traducitur. inde est quod scriptis caelestibus, quia uidentur incompta, non facile credunt qui aut ipsi sunt diserti aut diserta legere malunt: non quaerunt uera, sed dulcia, immo illis haec uidentur esse uerissima quae auribus blandiuntur. ita respuunt ueritatem, dum sermonis suauitate capiuntur.

1 coarguendis B^1, congerendis B^2 3 capitur] *eruditus Brit. conl. § 7 et Inst. VI 21, 3. 4,* rapitur *TBP*

Auaricia frangatur cum habeamus' *Delphus ibid. (sed cf. supra p. LII adn. 1);* auaritia *Egnat. et posteriores excepta Veneta 1521,* a natura *priores (sed cf. Delphum) et Veneta 1521;* frangatur *in marg. Thom., in textu Is. Gall. Spark. Cant. Pfaff. et posteriores,* frangitur *cett. (sed cf. Delphum)* 1 coaceruandis] *Pfaff. Dauis. Walch. Buenem. et posteriores,* congerendis *(cf. supra cod. B^2) omnes ante Pfaffium, post eum Heum. Eduard.* 2 *post* latrocinio *add.* aut furore *omnes ante Gymnicum, post eum Cratandrea 1532. Gryph. Quent.,* aut furto *Gymn. Galt. Torn. pr. post. Betul. Marn. Stels. Walch. Heum. Buenem. Bip. Fri., om. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Cell. Pfaff. (in textu* aut furto, *in adn.* aut furto deest in MS.). *Dauis. Lenglet. Eduard.* 3 necesse sit] *in marg. Thom., in textu Pfaff. et posteriores,* accersit (acersit *1497) omnes ante Parrhasium,* facile sit *Parrh. et posteriores ante Pfaffium exceptis margine Thomasianae et Delpho ibid.:* 'accersit peruenire: le. certum sit peruenire' capitur] *eruditus Brit. Heum.,* rapitur *cett.* 4 intimos ita saepe] *Thom Is. et posteriores,* intimos *om. ante Thomasium omnes,* ita *om. 1494* statum .. perturbent] *in marg. Thom., in textu Pfaff. et posteriores,* status .. perturbetur *cett.* 5 certe] *in marg. Thom., in textu Is. Buenem. Eduard. Bip. Fri., in adn.* 'MS. certe' *Pfaff. (in textu* certis*), ceteris (uel* cae-*) omnes ante Parrhasium, reliqu.* certis *cum Parrhasio, Heum.* arte *coni.* orationibus] cantionibus *Parrh.;* 'Cōpositis caeteris orationibus: legendum est: cōpositis certis cantionibus' *Delphus ibid.* numerosisque] uniuersisque *Gryph.* 6 a disputationibus *Eduard.* 7 traducitur] *Delph. ibid.* ('facile traduntur: traducitur legendum est'). *Iunt. Egnat. Crat. et posteriores,* traducunt *1472. 1493. 1494. 1497. 1502 Parrh.,* traduntur *1478 pr. post. 1490. 1509. Delph. in textu* 8 credunt] *1494. 1509. Delph. Thom. (in marg.) Is. Pfaff. et posteriores,* creduntur *1472. 1478 pr. post. 1490. 1493. 1497. 1502,* creditur *Parrh. et reliqu.;* 'non facile credunt: creditur legendum est' *Delph. ibid.* qui] *Pfaff. et posteriores,* quia *priores* 9 malunt] *Is. Pfaff. Dauis. Walch. Buenem. et posteriores,* uolunt *cett.* non] *omnes ante Fasitelium, post eum Is. Dauis. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.,* nec *cett., sed Pfaff. in adn.:* 'MS. non' dulcia] *in marg. Thom., in textu Is. Gall Spark. Cell. et posteriores,* dubia *cett.* 10 esse uerissima] *Pfaff. et posteriores,* uerissima esse *priores* 11 suauitate] *in marg. Thom., in textu Is. Pfaff. et posteriores,* uarietate *cett.*

De opif. dei 1, 5—9 (— mireris). 8.

Et quidem laetor omnia tibi quae pro bonis habentur prospere fluere, sed ita, si nihil de statu mentis inmutent. uereor enim ne paulatim consuetudo et iucunditas earum rerum sicut fieri solet in animum tuum inrepat. ideoque te moneo et repetens iterum-⟨que⟩ iterumque monebo, ne oblectamenta ista terrae pro magnis aut ueris bonis habere te credas, quae sunt non tantum fallacia, quia dubia, uerum etiam insidiosa, quia dulcia. nam ille conluctator et aduersarius noster scis quam sit astutus et idem saepe uiolentus, sicuti nunc uidemus. is haec omnia quae inlicere possunt, pro laqueis habet et quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, ne possint hominis prouisione uitari. summa ergo prudentia est pedetemptim procedere, quoniam utrubique saltus

1 et] *BV*, ego *P* 4 *post* tuum *s. l.* sensim in *add.* B^3; inrepat] B^3 *codd. rec.*, repat B^1PV *pr.* iterumque] *codd. Vergil.*, iterum *BPV* 6 aut] *BP*, ac *V*

1 Et] *Eduard. (e cod. B)*, ego *cett. exceptis Venetis 1497 et 1502, in quibus* ergo lector *Delph.* 3 et] *omnes ante Venetam 1493, post eam Quent. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.*, uel *cett. (prima 1493)* 4 *ante* inrepat *add.* sensim *(cf. supra cod. B) Egnat. Crat. 1525. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Marn. Betul. Stels. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Walch., om. post Egnatium Erasm. Graph. Cell. Heum. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.* irrepat] *Heum. e coni.*, repat *cett.* moueo *Is.* et repetens iterumque iterumque monebo] *Delph. Erasm. Graph. Heum. (probat. in adn., in textu ut 1493). Buenem. Bip. Fri.*, repetens iterumque iterumque monebo *Betul. Is. Spark. Eduard.*, et repetens iterum iterumque monebo *1472. 1478 pr. post. Cratandrea 1532. Gymn. Quent.*, et repetens iterum iterumque moneo *1493. 1494. 1509. Cell. Heum. in textu*, repetens iterum iterumque monebo *Walch.*, repetens iterumque monebo *Parrh. Iunt. Egnat. Cratandreae 1521 et 1524. 1525. Fasit. Gryph. Galt. Torn. pr. post. Marn. Stels. Thom. Thys. Gall. Cant.*, et repetens iterumque monebo *Lenglet.*, et repetens iterumque moneo *1497*, repetens iterumque moneo *1502*, et repetens—monebo *om. 1465. 1468. 1470. 1471. 1474. 1476. 1490* 6 aut] *omnes exceptis edd. 1472. 1478 pr. post., in quibus* ac *(cf. supra cod. V)* habere se *1478 post.*, habenda *coni. Heum.* 7 ille] *Thom. (ex cod. B). Thys. Gall. Spark. Walch. Buenem. et posteriores*, et ille *omnes ante Thomasium, post eum Is. Cell. Heum.* 9 saepe] *Erasm. (e codice suo). Thom. (sed in marg.). Buenem. Eduard. Bip. Fri.*, ipse *cett. excepta Stelsiana, in qua om.* 11 ne] *omnes ante Fasitelium, post eum Marn. Thom. (sed in marg.). Cell. Heum. et posteriores excepto Eduardo*, nec *Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Betul. Stels. Thom. (in textu). Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Walch. Eduard.* 12 procedere] *Thom. (in marg., ex cod. B). Buenem. Lenglet. Bip. Fri., nullum prorsus uerbum est in edd. 1465. 1468. 1471. 1476*, ire *1473. 1478 pr. post.*, incedere *cett. (prima 1470)* saltus insidet] *omnes ante Venetam 1502, post eam Delph. Erasm. ('ex uetustissimo codice'). Cratandrea 1532. Quent. Cell. Heum. (sed in*

insidet et offensacula pedibus latenter opponit. itaque res tuas prosperas in quibus nunc agis suadeo ut pro tua uirtute aut contemnas, si potes, aut non magno opere mireris. — quod officium 12
hac de causa maxime suscipiendum puto, quod Marcus Tullius uir ingenii singularis in quarto De re publica libro, cum id facere temptasset, materiam late patentem angustis finibus terminauit leuiter summa quaeque decerpens.

1 incidit *V* 2 prosperas] *BV*, proprias *P* 6 *post* temptasset *add. in inf. marg.* nihil prorsus effecit nam B^3

adn. saluti insidiat *coni.). Buenem. et posteriores,* salutis *(sic)* insidet *1502.* saltus incidet *Graph.,* saluti insidet *Parrh. et cett.* 1 tuas *om. Betul.* 2 prosperas] *Erasm.* ('ex fide uetustissimi codicis'). *Graph. Gymn. Cratandrea 1532. Galt. Torn. pr. post. Betul. Marn. Stels. Walch. Heum. (probat in adn., in textu* proprias*). Buenem. et posteriores,* proprias *cett. (cf. supra cod. P)* 6 *post* temptasset *add.* nihil prorsus effecit *(cf. supra cod. B) 1472. 1474. 1478 pr. post.,* nihil prorsus fecit *1493. 1494. 1497. 1502. 1509. Delph. Parrh. Iunt.,* nihil prorsus effecit et *Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Marn. Stels. Is. Thys. Spark., ad* et *in marg.* nam *(cf. supra cod. B) Thom., unde* nihil prorsus effecit; nam *Lenglet.,* nihil—et *in textu habent, sed in adn. damnant Erasm.* ('Haec uerba aberant in uetusto codice'). *Gall., om. Cell. et posteriores excepto Lengletio*

De ira dei 6, 2 (*a* Nam) — 7, 4.

Nam neque honos ullus deberi potest deo, si nihil praestat 6,2
colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti. Cum saepe 7,1
philosophi per ignorantiam ueritatis a ratione desciuerint atque in errores inciderint inextricabiles — id enim solet his euenire quod uiatori uiam nescienti et non fatenti se ignorare, ut uagetur, dum

1 nam *om. P*

1 Nam] *(cf. supra cod. B) Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Betul. Marn. Stels. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Lenglet. Eduard., om. omnes ante Egnatium. post eum Veneta 1521. Cell. Walch. Heum. Buenem. (sed dubitanter). Bip. Fri.* 3 desciuerint *et* inciderint] *1470. 1474. 1490 et posteriores,* desciuerunt *et* inciderunt *1465. 1468. 1471. 1472. 1476. 1478 pr. post.* 5 ut uagetur] *1465. 1468. 1470. 1471. 1472. 1474. 1478 pr. post. Cratandreae 1524 et 1532. 1525. Graph. Gymn. Quent. Galt. Torn. pr. post. Marn. Betul. Stels. Thom. (sed in marg.). Is. Gall. Spark. Cell. et posteriores, Heum. tamen* ubi uagetur *coni.,* dum uagetur *1490. 1493. 1494. 1497. 1502. 1509,* dum uagatur *Parrh. Iunt.,* ut euagetur *Delph.,* ut uagatur *Egnat. Cratandrea 1521. Fasit. Gryph. Thom. (in textu).*

percontari obuios erubescit —, illud tamen nullus philosophus ad-
2 seruit umquam, nihil inter hominem ac pecudes interesse. nec
omnino quisquam, qui modo uel leuiter sapiens uideri uellet, rationale
animal cum mutis et inrationabilibus coaequauit: quod faciunt
quidam inperiti atque ipsis pecudibus similes, qui cum uentri ac
uoluptati se uelint tradere, aiunt eadem ratione se natos qua uni-
3 uersa quae spirant; quod dici ab homine fas non est. quis
enim tam indoctus ut nesciat, quis tam inprudens ut non sentiat
4 inesse aliquid in homine diuini? nondum uenio ad uirtutes animi et
ingenii, quibus homini cum deo manifesta cognatio est: nonne ipsius
corporis status et oris figura declarat non esse nos cum mutis pecu-

2 nec *(ñęç i. e.* non *m. 2)* nihil *P* 3 qui—uellet *scripsi,* modo *(qui s. l. add. m. 3)* sapiens uideri uellet *B,* qui modo sapiens qui uel leuiter *P* 4 co^{ra}equauit *(a s. l. m. 3,* uit *m. 3 in 3 litt. er., quarum prima* r *?) B* 5 similis P^1, similes P^2, simillimi *B* 9 homine in diuini *B* 10 festa, *om.* cum deo mani- *P* 11 nos *om. P*

Thys. Cant. 1 crubescit *(sic) 1493 1494. 1509. Parrh.* 2 nihil] *Delph. Gymn. Torn. pr. Betul. et posteriores,* non nihil *(cf. supra cod. P) omnes ante Delphum, post eum Egnat. Veneta 1521. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gryph. Quent. Galt.* ac pecudes] *1472. 1478 pr. post. Fri.,* ac pecudem *1470. 1474. 1494. Delph.,* et pecudes *Buenem. Bip.,* et pecudem *cett.* 3 qui—uellet *scripsi,* quisquam, modo sapiens, qui uel leuiter *(sic) omnes ante Egnat., post eum Veneta 1521. Fri.,* quisquam, modo qui sapiens uideri uellet, *Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. Galt. Torn. pr. post. Marn. Stels. Thom. Is. Thys. Gall. Spark. Cant. Walch. Buenem. Lenglet. Bip.,* quisquam, modo sapiens uideri uellet. *Cell. Heum. Eduard.* 4 coaequauit] *omnes ante Parrhasium, post eum Cell. Heum. et posteriores,* coaequarit *Parrh. Iunt. Is.,* coaequauerit *Egnat. Crat. 1525. Graph. Fasit. Gymn. Gryph. Quent. (sed litterae* er *minute scriptae ut dubiae). Galt. Torn. pr. post. Marn. Betul. Stels. Thom. Thys. Gall. Walch.* 5 simillimi *(e cod. B) in marg. Thom., in textu Eduard.* 7 fas non] nefas *omnes* 8 *post* indoctus *add.* est *Fasit. et posteriores excepto Fritzschio,* est *post* quis *Eduard.* 9 inesse aliquid] *omnes ante Venetam 1493, postea Eduard. (e cod. B). Fri.,* aliquid inesse *cum ed. 1493 cett.* diuini *post* aliquid *Eduard. (cf. supra cod. B)* 10 quibus homini cum deo manifesta cognatio est] *(cum cod. B) Egnat. et posteriores excepta Veneta 1521,* quibus homini *(om.* cum deo, *cf. cod. P)* manifesta cognitio est *1465. 1468. 1471. 1472. 1476. 1478 pr. post.,* quibus hominis *(om.* cum deo*)* manifesta cognitio est *cett. ante Egnatium (prima 1470), post eum Veneta 1521* 11 non esse nos cum] *(cum cod. B) Egnat. et posteriores ante Cellarium, post Cellarium Walch. Buenem. Lenglet. Eduard. Bip. Fri.,* non esse cum *(cum cod. P) omnes ante Egnatium, post eum Veneta 1521. Cell. (qui id defendit). Heum. in textu, sed in adn.* non esse eum *(sc.* hominem*)* mutis pecudibus aequalem *cum Dauisio (ad Minuc. Fel. 17)*

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

DE OPIFICIO DEI

LIBER.

B = codex Bononiensis 701 saec. VI—VII.
F = fragmenta Floriacensia saec. VI—VII codicis Aurelianensis 169 (c. 7, 3—8, 6. 11, 11—12, 6).
H = codex Palatino-Vaticanus 161 saec. VIII—IX.
M = codex Montepessulanus 241 saec. IX—X. } continent c. 19, 1—8. 20, 1 s.
S = codex Parisinus 1664 saec. XII.
P = codex Parisinus Puteani 1662 saec. IX (c. 1, 1—4, 19. 8, 16—20, 9.) — Si P^1 (i. e. manus 1) tantum lectioni ascriptum est, eam P^2 (man. 2) correxit.
V = codex Valentianensis 141 saec. VIII—IX.
g = codex Gothanus Membr. I n. 55 saec. XIV—XV.
h = cod. Glasgouiensis Hunterianus T. 1, 1 saec. XIV—XV. } ad spurium post c. 19, 8 locum adhibiti.
codd. rec. = codices quidam recentes.

De ceteris notis signisque quibusdam cf. part. I p. CXVII s., addendum tamen est lineam | initium uel finem uersus, duas || paginae significare.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
DE OPIFICIO DEI
LIBER.

INC. DE. OPI. FICIO DIVINO LIB. VIIII. *B (cf. part. I Proleg. p. XIII s.);* INCIPIT DE OPIFICIO DĪ LIBER NONVS *P (cf. ibid. p. XXXVIII);* CAELII *(ante hoc nomen est signum paragraphi, ad similitudinem quandam litterae C exornatum, a m. 3)* FIRMIANI LACTANTII *(iam m. antiqua scripserat, refecit m. 3)* INCIPIT LIBER *(rubro script.)* | DE OPIFICIO *(fusco pictum in flauo fundo)* | CORPORIS HVMANI AD DEMETRI^{ANV} | *sic m. 1, ut uid., haec atramento refecit m. 3 et rasura* ꝯic *mutauit* DEMETRIIIII (RI *in ras.*) | ANVM fœliciter incipit *V;* ET̄ OPIFICIO DEĪ *sic! in marg. sup. fol. 1*^{r} *inscriptum,* ET OPIFICENTIA DEI *sic in marg. sup. fol. 2*^{r} *et 2*^{u} *F;* DE OPIFICIO DĪ . . . DE DIUI <na pro> UIDENTIA *in inscriptione fol. 2*^{r}, DE OPIFICIO DĪ *fol. 42*^{u}, DE DIUINA PROUIDENTIA *in subscriptione fol. 61*^{u} *cod. Taurin. Epitomae (cf. part. I. Proleg. p. LXXXI. LXXXIII cum adn. 1 et ad p. 675, 1. 730, 14. 761, 15);* DE DĪ OPIFICIO . ID . Ē . DE RATIONE FIRMIANI LACTANTI . AD DEMETRIANVM. *HM (nisi quod* DEMETRIA; *M);* De dī opificio. idest de ratione. F. L. Ad demetrianū *S; de HMS cf. ad c. 19, 1;* De opificio dei uel formatione hominis *multi codd. rec. (ex Hieronymo de uir. inl. 80, cf. infra);* libros II. Celii Firmiani Lactantii de opificio dei *catalogus Bobiensis saec. X (cf. Becker, Catal. biblioth. ant. p. 67 n. 220. 221 et part. I. Proleg. p. LXXX adn. 1); cf. Lact. d. op. 1, 11* temptabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem explicare; *8, 1* nunc rationem totius hominis ostendam *(cf.* de ratione *codd. HMS); 4, 24* ut in eo diuinae prouidentiae potestatem .. ostendam; *6, 15* nunc de prouidentia disseramus; *Inst. II 10, 15 (*de prouidentia*)* . . . quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi *(cf.* de diuina prouidentia *cod. Taurin. Epit.); Hieron. de uir. inl. 80* habemus eius . . . ad eundem *(sc.* Demetrianum*)* de opificio dei uel formatione hominis librum unum; *Epist. LXX 5 (I 427 D Vall.)* Lactantius qui de ira quoque et opificio dei duo uolumina condidit; *de inscriptione libri cf. etiam Prolegom.*

1 1. Quam minime sim quietus etiam in summis necessi-
tatibus, ex hoc libello poteris aestimare, quem ad te rudibus
paene uerbis prout ingenii mediocritas tulit, Demetriane,
perscripsi, ut et cotidianum studium meum nosses et non
deessem tibi praeceptor etiam nunc, sed honestioris rei melio-
2 risque doctrinae. nam si te in litteris nihil aliud quam linguam
instruentibus auditorem satis strenuum praebuisti, quanto
magis in his ueris et ad uitam pertinentibus docilior esse
debebis? apud quem nunc profiteor nulla me necessitate uel
rei uel temporis inpediri, quominus aliquid extundam quo
philosophi sectae nostrae quam tuemur instructiores doctio-
resque in posterum fiant, quamuis nunc male audiant
castigenturque uulgo, quod aliter quam sapientibus conuenit
uiuant et uitia sub obtentu nominis celent: quibus illos aut
mederi oportuit aut ea prorsus effugere, ut beatum atque
incorruptum sapientiae nomen uita ipsa cum praeceptis con-
3 gruente praestarent. ego tamen ut nos ipsos simul et ceteros
instruam, laborem nullum recuso. neque enim possum obliuisci
mei tum praesertim, cum maxime opus sit meminisse, sicut
4 ne tu quidem tui, ut spero et opto. nam licet te publicae rei
necessitas a ueris et iustis operibus auertat, tamen fieri non
potest quin subinde in caelum aspiciat mens sibi conscia
5 recti. et quidem laetor omnia tibi quae pro bonis habentur
prospere fluere, sed ita, si nihil de statu mentis inmutent.

AVCTORES 22] Verg. Aen. I 604.

BPV] 1 quamquam *BV (in V pictum)* etiã *(˜ euanid. refecit m. 3, sic saepe) V* 2 existimare *P* quem *(e part. ras. ex* a *m. 1) V* 3 p⌊en⌋e *V* 4 cottidianum *V* 5 deesset *B* honestiores *B*, -ris *ras. ex* -rus? *V* melioresque *B* 6 lingua instituentibus *B* 7 **strenuum *B* 8 uerbis *B* 9 nullam necessitatem *V* 10 quo*minus *(d er.) B* excudam *codd. rec., edd.* 13 *conuenit *P* 14 uibant B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2* illos *om. P* 15 mediri B^1, *corr.* B^2 ꝑsus *(r m. 2) P* ut] *BV*, et *P* 16 ///uita *(1, uix 2 litt. er.) V* 19 m⌊ax⌋ime *V* 20 et] *BV*, ut *P* 21 a ueris] *PV*, habeat *B* ⌊et⌋ a iustis *B* ⌊auertat⌋ *V* 23 et] *BV*, ego *P edd.* 24 inmutant PV^{ac}, *part. ras. corr.* $V^{2?}$

uereor enim ne paulatim consuetudo et iucunditas earum rerum sicut fieri solet in animum tuum inrepat, ideoque te 6 moneo et repetens iterum⟨que⟩ iterumque monebo, ne oblectamenta ista terrae pro magnis aut ueris bonis habere te credas, quae sunt non tantum fallacia, quia dubia, uerum etiam insidiosa, quia dulcia. nam ille conluctator et aduer- 7 sarius noster scis quam sit astutus et idem saepe uiolentus, sicuti nunc uidemus. is haec omnia quae inlicere possunt, pro laqueis habet et quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, ne possint hominis prouisione uitari. summa ergo 8 prudentia est pedetemptim procedere, quoniam utrubique saltus insidet et offensacula pedibus latenter opponit. itaque 9 res tuas prosperas in quibus nunc agis suadeo ut pro tua uirtute aut contemnas, si potes, aut non magno opere mireris. memento et ueri parentis tui et in qua ciuitate nomen dederis et cuius ordinis fueris: intellegis profecto quid loquar. nec 10 enim te superbiae arguo, cuius in te ne suspicio quidem ulla est, sed ea quae dico, ad mentem referenda sunt, non ad corpus: cuius omnis ratio ideo conparata est, ut animo tamquam domino seruiat et regatur nutu eius. uas est enim 11

AVCTORES 3] Verg. Aen. III 436.

BPV] 1 consuetudo et] consuetudine *Heusingerus, Emendat. p. 146* 2 *post* tuum *s. l.* sensim in *add.* B^3*;* inrepat] B^3 *codd. rec., coni. etiam Heumannus,* repat B^1PV te *(*e *lin. del. et* i *add. m. 3, sic!)* *B* 3 *pr.* iterumque] *codd. Vergil.*, iterum *BP (sequitur rasura 8—10 litter.) V* ⌜ne⌝ P^2 4 terrae *(sic corr. m. 1) P* aut] *BP*, ac *V* 5 fall¸a¸ci[a] *ex* fallaa*? P* 8 is haec *om. P* 9 habent *P* mentes B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2* 10 homines B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2* 11 prudentia] *V*. prouidentia *B*, ṗṷidentia *P* peditemptim *P*, peditim|tim *sic* V^{ac}, pedetem|ptim *corr. m. 1,* p *add. m. 1 uel 2* **utribique *(*ut *er.,* u *s. l. m. 1) B*, utubique P^1, ut⌜r⌝obique *(*o *part. ras. ex* u*)* P^2, utrobique *V* 12 incidit *V* 13 *post* res *1 (t?) uel 2 litt. er., P* proprias *P* ages *B* 14 non *(alt.* n *ras. ex* m*) V* magnopere *V* 15 in quam ciuitatem *B* 16 fuerit *P* profecto *(*p *in 2 uel 3 litt. er. m. 1?) P* 17 suspi⌜ci⌝o $P^{1?}$ 18 ea *om. P* referenda* *(*m *er.) V* 19 ideo] ita *coni. Heumannus et cum Gothano scr. Buenemannus* 20 negatur P^1

quodammodo fictile quo animus id est homo ipse uerus continetur, et quidem non a Prometheo fictum, ut poetae locuntur, sed a summo illo rerum conditore atque artifice deo, cuius diuinam prouidentiam perfectissimamque uirtutem nec sensu conprehendere nec uerbo enarrare possibile est. temptabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem quantum pusillitas intellegentiae meae peruidet,
12 explicare. quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod Marcus Tullius uir ingenii singularis in quarto De re publica libro, cum id facere temptasset, materiam late patentem angustis finibus terminauit leuiter summa quaeque
13 decerpens. ac ne ulla esset excusatio cur eum locum non fuerit exsecutus, ipse testatus est nec uoluntatem sibi defuisse nec curam. in libro enim De legibus primo cum hoc idem summatim stringeret, sic ait: hunc locum satis, ut mihi uidetur, in iis libris quos legistis expressit Scipio. postea tamen in libro De natura deorum secundo hoc idem
14 latius exsequi conatus est. sed quoniam ne ibi quidem satis expressit, adgrediar hoc munus et sumam mihi audaciter explicandum quod homo disertissimus paene omisit intactum.

AVCTORES 1] ex eodem remotiore aliquo auctore quo Lactantius, Nemesius p. 37 Matth. Πλάτων—διώκωμεν (τὴν ψυχὴν ἑαυτοὺς εἶναι); de locis Nemesii cf. editoris disputationem *Ueber die Quellen von Lactanz' Schrift De opificio dei*, Stud. Vindobon. XIII (1891) p. 276 ss.; cf. etiam Cic. de re p. VI 24, 26. § 12 s.] Cic. de re p. IV 1, 1. 15] Cic. de legg. I 9, 27. 17 s.] cf. Cic. de nat. deor. II 47 ss.

BPV] 2 fictus *B* loquuntur *PV* 4 perfectissimamque *(tert.* e *in er.* am*?) V* 5 temptauo *B*^{ac}, *corr. m. 1 uel 2* 9 Marcus] *BP*, m̄//// *(1 uel 2 litt. er.) V* 10 it *B* *post* temptasset *add.* hd. *et in marg. inf. haec* nihil prorsus effecit nam. hs. *B*^{3} *(de* hd. *et* hs. *cf. part. I Proleg. p. XXVI adn. 1)* 11 terminauit *(*uit *in er.* ret*?) P* ⌞leuiter sum⌟mam quamque *V* 12 cur *om. P*, cur *ex* cū *V*$^{1?}$ 13 fuerit] *BV*, ẽe *P* 14 ⌜hoc⌝ *V* 15 *stringeret *(*i *er.) B*, stringe⌞r&⌟ *V* 16 iis] *deteriores codd. Cic., edd.*, his *BPV*, *optimi codd. Cic.* expressi *P* 17 in libro *om. B* 18 nec *V* 19 audacter *codd. rec., edd.*

forsitan reprehendas quod in rebus obscuris coner aliquid disputare, cum uideas tanta temeritate homines extitisse, qui uulgo philosophi nominantur, ut ea quae abstrusa prorsus atque abdita deus esse uoluit, scrutarentur ac naturam rerum caelestium terrenarumque conquirerent, quae a nobis longe remotae neque oculis contrectari neque tangi manu neque percipi sensibus possunt: et tamen de illarum omnium ratione sic disputant, ut ea quae adferunt probata et cognita uideri uelint. quid est tandem cur nobis inuidiosum quisquam putet, si rationem corporis nostri dispicere et contemplari uelimus? quae plane obscura non est, quia ex ipsis membrorum officiis et usibus partium singularum quanta ui prouidentiae quidque factum sit, intellegere nobis licet. 16

2. Dedit enim homini artifex ille noster ac parens deus sensum atque rationem, ut ex eo appareret nos ab eo esse generatos, quia ipse intellegentia, ipse sensus ac ratio est. ceteris animantibus quoniam rationalem istam uim non attribuit, quemadmodum tamen uita earum tutior esset, ante prouidit. omnes enim suis ex se pellibus texit, quo facilius possent uim pruinarum ac frigorum sustinere. Singulis autem generibus ad propulsandos impetus externos sua propria munimenta constituit, ut aut naturalibus telis repugnent fortioribus aut quae sunt inbecilliora, subtrahant se periculis pernicitate fugiendi aut quae simul et uiribus et celeritate 1 2 3

AVCTORES § 3] cf. Minuc. Fel. c. 17, 10.

BPV] 1 repr*ehendor *P* 2 hominis *B*¹, *corr.* *B*² 4 scrutarent *B* 5 terrenarum *P* 6 remota *P* contueri *B* manu tangi *B* 7 sensu *B* 9 ue*lint *(1 er.) V, pariter 11* quis *P*¹ 10 ⌜si⌝ *P*² rationes *(es ex is?) P* despicere *P*, inspicere *V* ⌜et⌝ *B* 13 quidqu*e *(a er.) B*, quicquid *P* factum sit intellegere *refecit V*³ 16 qui *P* 17 uiam *V* 18 uita* *(m er.) P* eorum *P*ᵃᶜ *ante *(d er.) V* 19 ⌜suis⌝ *P*²? ex se pellibus] *P*, ex ipse *(sic m. 1*, ex ipso | se *m. 2)* pilis *B*, ex se pilis *V edd., sed cf. c. 7, 2; ad* ex se *cf. p. 9, 1* 20 possint *V* frigora *codd. rec., edd.* 21 propulsan⌞dos⌟ impetus *(u ras. ex a) V* su⌞a⌟ *P*¹? propropria *P* 22 ⌞aut⌟ *V* 23 ⌜periculis⌝ *B*³ 24 simulėnt *(exp. m. 1 uel 2)* *B*ᵃᶜ, simul ⌞et⌟ *B*³

4 indigent, astu se protegant aut latibulis saepiant. itaque alia eorum uel plumis leuibus in sublime suspensa sunt uel suffulta ungulis uel instructa cornibus, quibusdam in ore arma sunt dentes aut in pedibus adunci ungues: nulli munimentum
5 ad tutelam sui deest. si qua uero in praedam maioribus cedunt, ne tamen stirps eorum funditus interiret, aut in ea sunt religata regione, ubi maiora esse non possunt, aut acceperunt uberem generandi fecunditatem, ut et bestiis quae sanguine aluntur, uictus suppeteret ex illis et inlatam tamen cladem ad conseruationem generis multitudo ipsa superaret.
6 hominem autem ratione concessa et uirtute sentiendi atque eloquendi data eorum quae ceteris animalibus attributa sunt, fecit expertem, quia sapientia reddere poterat quae illi naturae condicio denegasset: statuit enim nudum et inermem, quia et
7 ingenio poterat armari et ratione uestiri. ea uero ipsa quae mutis data et homini denegata sunt, quam mirabiliter in homine ad pulchritudinem faciant, exprimi non potest. nam si homini ferinos dentes aut cornua aut ungues aut ungulas aut caudam aut uarii coloris pilos addidisset, quis non sentiat quam turpe animal esset futurum, sicut et muta, si nuda et inermia
8 fingerentur? quibus si detrahas uel naturalem sui corporis

BPV] 1 indigeant *V* latibolis *B* s⌜a⌝epiant *B* 2 laeuibus *B* 3 ungulis *(g ex c) V* *inore *(m er.) V* arma** *(tà er.) B* 4 ungu*es *(o ? er.) B* nullique *codd. rec., edd.* 5 tutellam *B* 6 stirp*s *(i er.) B* tamens|tir seorum *P*[1], tamen*|stir⌜p⌝seorum *P*[2] in ea sunt religata] *BPV;* religionis *B*[ac], li *exp. m. 1 uel 2,* re**giones *(sed* s *linea del.) B*[3], relegiones *(alt.* e *ex* i *m. 2, sic) P,* regione* *(s? er.) V;* in eam sunt relegata regionem *Erasmus,* in ea sunt relegata regione *priores et multi poster.* 7 ⌜non⌝ *B*[3] 9 *post* uictus *3 fere litt. er., P* suppeterent *P,* suppe⌞t⌟eret *V* 12 eloquendi—quae *om. P* 14 conditio *(t ex* c, *sic saepe) V*[2] enim] *P,* eum *B, om. V; malim* denegasset, <et> statuit nudum *cum Heumanno* 16 d⌞enegata s⌟unt *P* in homine] *BP,* homini *V* 17 pulchritudine⌜m⌝ *B*[3], pulcritudinem *V, sic saepe* homini//// *ex* hominum *P* 18 fierinos *(i exp. m. 1?) P* ungues *(alt.* u *ex* o *m. 1,* o *s. l. m. 1 uel 2, sic) B* 19 colores *P*[1] 20 et *om. codd. rec., edd.* nuda *(n ras. ex* m*) V* in*ermia *(h er.) V* 21 detra⌜h⌝as *V, saepe* h *om. add. m. 1 uel 2*

uestem uel ea quibus ex se armantur, nec speciosa poterunt esse nec tuta, ut mirabiliter, si utilitatem cogites, instructa, si speciem, ornata uideantur: adeo miro modo consentit utilitas cum decore. hominem uero quoniam aeternum animal 9
atque inmortale fingebat, non forinsecus ut cetera, sed interius armauit nec munimentum eius in corpore, sed in animo posuit, quoniam superuacuum fuit, cum illi quod erat maximum tribuisset, corporalibus eum tegere munimentis, cum praesertim pulchritudinem humani corporis inpedirent. unde ego philo- 10
sophorum qui Epicurum secuntur amentiam soleo mirari, qui naturae opera reprehendunt, ut ostendant nulla prouidentia instructum esse ac regi mundum, sed originem rerum insecabilibus ac solidis corporibus adsignant, quorum fortuitis concursionibus uniuersa nascantur et nata sint. praetereo quae 11
ad ipsum mundum pertinentia uitio dant, in quo ridicule insaniunt: id sumo, quod ad rem de qua nunc agimus pertinet.

AVCTORES 2 s. utilitatem ... speciem ... consentit utilitas cum decore] haec bipertita ratio frequentissima est in hoc libro; cf. Inst. II 10, 13: Hermes ... illud explanare temptauit, quam subtili ratione singula quaeque in corpore hominis membra formauerit (sc. deus), cum eorum nihil sit quod non tantundem ad usus necessitatem quantum ad pulchritudinem ualeat; cf. *'Ueber die Quellen'* p. 270 ss. § 10 — c. 4, 15] Epicurea ed. Usener frg. 372 (p. 250).

BPV] 2 ut] *BP*, ⁎⁎aut *(*ut *er., a exp. m. 1) V* 4 humilitas B^1, *corr.* B^3 quoniam] quem *edd.* 5 atque *(*t *in ras. ex* d *m. 1 uel 2) V, sic saepe* 7 illi cum *B*, ut cum illi *P* 8 tegeret *BP* 9 corporis inpedirent humani *B* impediret *V* ergo *(*r *del. m. 2 uel rec.) P* | filosofórum *(om.* qui Epicurum*) V^1, ante initium uersus* eos qui *add.* V^2, filosoforum *in* philosophorum *corr.* V^3, *supra hanc uocem magna rasura* 10 ⌜qui⌝ P^2 sequuntur *P*, sequ⌜u⌝ntur *V* 11 operam *B* prœuidentia *(*o *m. 2) V* 13 assignant *(pr.* s *in er.* d *m. 1?) V, sic etiam al.* 14 praeterea *P* 15 uitia *B* ridiculi B^1, *corr.* B^3 16 sūmo *P*, su⁎mo *(*m *er.) V*

1 3. Queruntur hominem nimis inbecillum et fragilem nasci quam cetera nascantur animalia: quae ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi et gestire discursibus statimque aeri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint, hominem contra nudum et inermem tamquam ex naufragio in huius uitae miserias proici et expelli, qui neque mouere se loco ubi effusus est possit nec alimentum 2 lactis adpetere nec iniuriam temporis ferre. itaque naturam non matrem esse humani generis, sed nouercam, quae cum mutis tam liberaliter gesserit, hominem uero sic effuderit, ut inops et infirmus et omni auxilio indigens nihil aliud possit quam fragilitatis suae condicionem ploratu ac fletibus ominari, scilicet

cui tantum in uita restet transire malorum.

3 quae cum dicunt, uehementer sapere creduntur, propterea quod unus quisque inconsiderate suae condicionis ingratus est, ego uero illos numquam tam desipere contendo quam 4 cum haec locuntur. considerans enim condicionem rerum intellego nihil fieri aliter debuisse, ut non dicam potuisse, quia deus potest omnia, sed necesse est ut prouidentissima

AVCTORES c. 3, 1. 2] Cic. de re p. III 1, 2 (cf. 1); cf. etiam C F W. Muellerum edit. Cic. IV 2 p. XXX ad p. 332, 7 et editoris disputationes *'Lactantius und Lucretius'*, Annal. phil. CXXXXIII 240, et *'Ueber die Quellen'* p. 290. 5 s. hominem—expelli] cf. Lucr. V 222 s. 9—12 quae cum--ominari] cf. Lucr. V 223—226. 13] Lucr. V 227.

BPV] 1 nimis] nimio magis *Heumannus*, magis *dubitanter Halmius, Cic. de re p. III 1, 2 (p. 816, 26 adn.)* 2 nascuntur *PV, recte? cf. p. 12, 5* 3 **erigi *V* statim quaerunt tolerando *V* 4 aere *B* 5 in*ermem *(*h *er.) V* 6 naufragio* *(*o* *ex* um*) V* 7 moueri B^1, *corr.* B^2 8 ita⌜q.⌝ *P* 10 tam liberaliter] *BP*, liberalius *V, recte?* se gesserit *Parrhasius Heumannus,* egerit *dubitanter Halmius ibid. (cf. infra p. 12, 5), sed cf. Cyprian. Epist. LXII 3 (p. 699, 7)* uelociter gerere; *Lucif. p. 219, 9* ut non prout mihi placitum est geram. inops *(*p *part. ras. ex* b *m. 2) V* 11 aliud *(*d *in er.* t *m. 2) V, sic etiam alias* 12 fletibus suis somniari *B* scilicet et *B* 13 tantum] *PV cum codd. Lucr.*, tamen *B* re et transirest *codd. Lucr.* 15 conditionis] BV^1 *(alt.* c *in* t *mut.* V^2*)*, conditionis *(*s *exp. m. 1, sed punctum leuiter eras.) P*, conditioni *codd. rec., edd.* 16 tam] *BV*, magis *s. l. P* 17 loquuntur *P* 18 *post* debuisse *s. l.* quam factum est *add.* B^3 19 ut *om. P, recte?*

illa maiestas id effecerit quod erat melius et rectius. libet igitur interrogare istos diuinorum operum reprehensores quid in homine deesse, quia inbecillior nascitur, credant, num idcirco minus educentur homines, num minus ad summum robur aetatis prouehantur, num inbecillitas aut incrementum inpediat aut salutem, quoniam quae desunt ratio rependit? 'at hominis' inquiunt 'educatio maximis laboribus constat, pecudum scilicet condicio melior, quod eae cum fetum ediderint, non nisi pastus sui curam gerunt: ex quo efficitur ut uberibus sua sponte distentis alimentum lactis fetibus ministretur et id cogente natura sine matrum sollicitudine adpetant'. quid? aues, quarum ratio diuersa est, nonne maximos suscipiunt in educando labores, ut interdum aliquid humanae intellegentiae habere uideantur? nidos enim aut luto aedificant aut uirgultis et frondibus construunt, etiam ciborum expertes incubant ouis et quoniam fetus de suis corporibus alere non datum est, cibos conuehunt et totos dies in huiusmodi discursatione consumunt, noctibus uero defendunt fouent protegunt. quid amplius homines facere possint nisi hoc solum fortasse, quod non expellunt adultos, sed perpetua necessitudine ac uinculo caritatis adiunctos habent? quid quod auium fetus multo fragilior est quam hominis, quia non ipsum animal edunt,

BPV] 3 homine* *(*m *er.) V* deesset *B* nascitur credant] *PV (nisi quod* credu$_{a}$nt$_{a}$ *m. 1 V),* nascitur^{creda} *(*creda *m. 1) B* 4 educantur *B* educantur—minus *in marg. add. P*^{2} ad *om. P* 5 proue'h'antur *B*$^{3}V^{2?}$ 6 dependit *BV* ad *BP*^{ac} homines *BP*^{ac} *V*^{1}, *corr. V*^{2} 7 inqui'un't *B*^{3} edocatio *V*^{1}, *corr. V*$^{2?}$ 8 *post* scilicet *s. l.* armentorumq. *add. B*^{3} eae] *B,* aeae omnes *P,* haec *V,* hae *edd.* edederint *B*^{1}. *corr. B*^{3} 9 *in* pastus *utrum* st *an* rt *sit dubium P,* st, *uix* rt *in V* efficiatur *(*a *del. m. 3) B,* efficiu$_{n}$tur *(*un *exp. m. 2) P* 11 id] *BP,* ideo *V* matrum *om. codd. rec., edd.* adpetunt *P* 12 in *om. V* 15 et] *PV,* aut e *B* etiam] et *edd.* 16 f*etus *(*o *er.) B* 17 in *om. V* discursatione] *BV,* conlatione *P; cf. c. 3, 20* 19 homines *om. P* possunt *BP* 21 habeant *B* 22 ss. *sic distinxi, uarie aliter edd., multi cum Erasmo* id uero—tenerum *in parenthesi ponunt, quae ut glossema eicit Heumannus, sed* uero *in apodosi conlocatum est, cf. Indic. uerb.* qu'i'a *P*^{2} non] *BV,* non materno corpore *P edd.*

sed id quod materni corporis fotu et calore tepefactum animal efficiat? quod tamen cum spiritu fuerit animatum, id uero inplume ac tenerum non modo uolandi, sed ambulandi quoque
10 usu caret. non ergo ineptissimus sit si quis putet male cum uolucribus egisse naturam primum quod bis nascantur, deinde 5
quod tam infirmae, ut sint quaesitis per laborem cibis a parentibus nutriendae? sed illi fortiora eligunt, inbecilliora
11 praetereunt. quaero igitur ab iis qui condicionem pecudum suae praeferunt, quid eligant, si deus iis deferat optionem, utrum malint, humanamne sapientiam cum inbecillitate an 10
12 pecudum firmitatem cum illarum natura. scilicet non tam pecudes sunt, ut non malint uel fragiliorem multo quam nunc est dummodo humanam quam illam inrationabilem firmitatem. sed uidelicet prudentes uiri neque hominis rationem uolunt
13 cum fragilitate neque mutorum firmitatem sine ratione. ⟨quid⟩ 15
quod nihil est tam repugnans tamque contrarium, quod unum quodque animal aut ratio instruat necesse est aut condicio naturae? si naturalibus munimentis instruatur, superuacua

AVCTORES 8—13] ex Cic. de re p. (IV?) ut uid., cf. Lact. Inst. V 11, 2; *'Ueber die Quellen'* p. 290 s.

EXPILATORES 5] Isidor. orig. XII 7, 79.

1 ‚sed id‚ *B* materni corporis] *BV, om. P* fo*tu *(e er.) B*, fotu *(f ex* p *? m. 1?) P* 2 cum *om.*, spū, *add.* d *et in marg.* spiritu *m. 2, P* 3 *post* tenerum *12 fere litt. er., quas iam m. 1 uel 2 expunxerat, extremae* um *fuerant, B* 4 sit *om. P* 5 bis] *PV*, uix *B* nascuntur *PV, recte? cf. p. 10, 2* 6 infirme *B*, infirma *V* ut *om. V* si‘n’t *V* ciuis B^1, *corr.* B^3 7 parenti‘bu’s $P^{1?}$ 8 iis] *edd.*, his *BPV* 9 eligunt *V* iis] *edd.*, his *BPV* op‚t‚ionem $P^{2?}$ 10 humanā* *(¯ m. 2,* e *? er.) P*, humanam* *(s. l. ¯ ut uid. er., post* m *er.* e *uel* ę*) V post* sapientiam *s. l.* eligendi *add.* B^3 11 illarum] *edd., cf. p. 11, 8,* illorum *BPV* naturam *(*m *exp. m. 3) B, post hoc s. l.* quid optant quid eligunt *add.* B^3 12 sint V^{ac}, suit *(sic, uolebat* sunt *scribere)* $V^{1?}$ 13 inirationabilem *(*in *postea extra uers. add. m. 1) V* 14 ne‘q.’ *P* hominis *om. P* 15 quid *addidi*, quod *BV*, quo *P; at ed. Paris. 1513,* quare *Egnatius,* sed *Heumannus* 17 quo‘d’que *V* 18 ⟨nam⟩ si *malim* instruantur *P*

ratio est. quid enim excogitabit? quid faciet? quid molietur? aut in quo lumen illud ingenii ostendet, cum ea quae possint esse rationis, ultro natura concedat? si autem ratione sit 14 praeditum, quid opus erit saepimentis corporis, cum semel concessa ratio naturae munus possit inplere? quae quidem tantum ualet ad ornandum tuendumque hominem, ut nihil potuerit maius ac melius a deo dari. denique cum et cor- 15 poris non magni homo et exiguarum uirium et ualitudinis sit infirmae, tamen quoniam id quod est maius accepit, et instructior est ceteris animalibus et ornatior. nam cum fra- 16 gilis inbecillusque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est et ea omnia quae firmiora nascuntur, etiamsi uim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. ita 17 fit ut plus homini conferat ratio quam natura mutis, quoniam in illis neque magnitudo uirium neque firmitas corporis efficere potest quominus aut opprimantur a nobis aut nostrae subiecta sint potestati. potestne igitur aliquis cum uideat etiam boues 18 lucas cum inmanissimis corporibus ac uiribus seruire homini, queri de opifice rerum deo, quod modicas uires, quod paruum corpus acceperit, nec beneficia in se diuina pro merito aestimat? quod est ingrati aut ut uerius loquamur, insani. Plato 19 ut hos credo ingratos refelleret, naturae gratias egit, quod homo natus esset. quanto magis melius et sanius, 20

AVCTORES § 19 Plato] cf. Plutarch. uit. Marii c. 46.

BPV] 1 excitauit B^1, excitabit B^2, excogitabit B^3 *post* faciet *add.* aut *codd. rec., edd.* mol⌜i⌝etur *B* 2 ostendit V^{ac}, *corr. m. 1?* possent *P*, possunt *codd. rec., edd.* 3 ultra B^1P^1, *corr.* B^3P^2 4 quod V^{ac} 5 que *ex* qui P^2, *in marg.* hec sepes P^2 9 ///tamen *(& er.) V* quoniam *om. B* 11 inbecill*usque *(i er.) P* 13 ⌜non⌝ B^3 16 subiectae| s*int *(s? er.) B* 18 *ad* lucas *in marg.* aelefantos dicit *add.* B^3 ⌜im⌝manissimis *V* ac uiribus] *B, om. P, s. l. add.* V^1 19 parum *B* 20 benefici* *B* se* *(*d *er.) V* *an* aestimare? 21 ingrati* *(*s? er.) V* ut uerius loquamur] *V*, quod ut uerius loquar *B*, uerius loquamur *P* *ante* Plato *add.* melius igitur B^3 23 *post* esset *hoc* h. d. *et in marg. inf.* quod ipsum quale sit non est huius materiae ponderare. hs B^3 *(*hd *et* hs *ut p. 6, 10)* magis] *B, om. PV, sed cf. p. 4, 8 s.* magis . . . docilior *et Woelfflinum, Lat. u. roman. Compar. p. 46*

qui sensit condicionem hominis esse meliorem, quam isti qui se pecudes natos maluerunt! quos si deus in ea forte conuerterit animalia quorum sortem praeferunt suae, iam profecto cupiant remigrare magnisque clamoribus condicionem pristinam flagitent, quia non est tanti robur ac firmitas corporis, ut officio linguae careas, aut auium per aerem libera discursatio, ut manibus indigeas. plus enim manus praestant quam leuitas ususque pinnarum, plus lingua quam totius corporis
21 fortitudo. quae igitur amentia est ea praeferre quae si data sint, accipere detrectes?

1 4. Idem queruntur hominem morbis et inmaturae morti esse subiectum. indignantur uidelicet non deos esse se natos. 'minime', inquiunt 'sed ex hoc ostendimus hominem nulla
2 prouidentia esse factum, quod aliter fieri debuit'. quid si ostendo id ipsum magna ratione prouisum esse, ut morbis uexari posset et uita saepe in medio cursus sui spatio rumperetur? cum enim deus animal quod fecerat sua sponte ad mortem transire cognouisset, ut mortem ipsam, quae est dissolutio naturae, capere posset, dedit ei fragilitatem, quae morti
3 aditum ad dissoluendum animal inueniret. nam si eius roboris

AVCTORES 11 s. morbis et inmaturae morti] cf. Lucr. V 222 s. quae Lact. hoc in cap. de 'inmatura morte' (cf. p. 15. 3. 22 17, 13. 18, 15) dicit, partim fort. ex Senecae libro De inmatura morte (cf. Inst. I 5, 26. III 12, 11) sumpta sunt.

BPV] 2 natos esse *codd. rec., edd.* maluerint *codd. rec., edd., probat etiam Buenemannus* quod *B* *post* forte *s. l.* eos *add.* B^2 conuerteret *B* 4 remigrare *(pr.* r *postea add. m. 1) B* 6 a⌜e⌝rem *B* liber⌣a* *(*d *er.) V* 8 l*euitas *(*a *er.) B* pennarum *(sed* e *ex* i $P^2V^{1?}$*) PV* 9 quasi P^1 11 homines *B* 12 subiectos *B* eos, *sed s. l.* ł deos *add. P* esse se] *B*, esse ⌜se⌝ P^2, esse *V* 13 ex] *V*, *om. BP*, *sed cf. Inst. I 5, 2* (ex his ... probemus). *V 6, 6. 19, 16* nulla* prouidentia* *(*in *er.) B* 15 ostendam *B*, ostendero *edd., sed cf. Inst. VI 16, 4* quid si ostendo ⌜id⌝ $V^{1?}$ prouisu⌜m⌝ B^3 16 possit *V* et] *P*, ut *B*, ut et *V* saepe] *BV*, sua *P* 18 transisse *P* cognos*et *(*s *er.*, c *m. 1?) P*, cognouisset | *& ut uid.* V^{ac}, cognouis*** | s*& m. 1* 19 c*a*pere B^2 possit *V* *& *(corr. m. 2) P* 20 ad|ditum *V*

fieret, ut ad eum morbus et aegritudo adire non posset, ne mors quidem posset, quoniam mors sequella morborum est. inmatura uero mors quomodo abesset ab eo cui esset constituta matura? nempe nullum hominem mori uolunt nisi cum centesimum aetatis conpleuerit annum. quomodo illis in tanta 4
repugnantia rerum poterit ratio constare? ut enim ante annos centum mori quisque non possit, aliquid illi roboris quod sit inmortale tribuendum est: quo concesso necesse est condicionem mortis excludi. id autem ipsum cuiusmodi potest esse 5
quod hominem contra morbos et ictus extrarios solidum atque inexpugnabilem faciat? cum enim constet ex ossibus et neruis et uisceribus et sanguine, quid horum potest esse tam firmum, ut fragilitatem repellat ac mortem? ut igitur homo indissolu- 6
bilis sit ante id tempus quod illi putant oportuisse constitui, ex qua ei materia corpus attribuent? fragilia sunt omnia quae uideri ac tangi possunt. superest ut aliquid ex caelo petant, quoniam in terra nihil est quod non sit infirmum. cum ergo 7
sic homo formandus esset a deo ut mortalis esset aliquando, res ipsa exigebat ut terreno et fragili corpore fingeretur. necesse est igitur ut mortem recipiat quandolibet, quoniam corporalis est; corpus enim quodlibet solubile atque mortale est. stultissimi ergo, qui de morte inmatura queruntur, 8
quoniam naturae condicio locum illi facit. ita consequens erit

BPV] 1 ne—posset *om. P* 2 sequela *(1 er.) PV* morborū *(˜ m. 2) B* 4 natura *BP* 5 centensimum *P* ⌞aetatis⌟ *P* conpleuerit annum *(= et — er., quae add. m. 2) B* conplerit *P* illi *(s er.) V* 7 illi *(sic) V* ⌞quo⌟d $P^{2?}$ 8 quo *(d er.) V* 9 huiusmodi *BV* 10 quod *(d in er. eodem* d*? m. 3) B* extrarios *(*ne *add. m. 1) V*, extraneos *codd. rec., edd.* 12 sanguine *(*m *er.) B* 13 igitur *om. V* 14 it *B*, ⌜id⌝ P^2 quid *B* constituisse *P* 15 materia ei *B* adtribuant *ut uid. (alt.* a *euanid.) B* 17 ergo] *BP*, enim *V* 18 *post* aliquando *hoc* hd. *et in marg. inf. haec* et per se ipum *(sic)* nobilis semper .ns. *add. B²* *(*hd. *et* hs. *ut p. 6, 10)* 19 *supra* ipsa exigebat *rasura, P* 20 ut *om. V, recte? cf. p. 10, 19* 21 quodlibet *om. P* soluibile *P* mortalis P^1, inortale *P^2* 23 quoniam] *BP*, quia *V* locum *(o ex* u*) V* faciat *P*

ut morbis quoque subiectus sit: neque enim patitur natura
ut abesse possit infirmitas ab eo corpore quod aliquando sol-
9 uendum est. sed putemus fieri posse quemadmodum uolunt,
ut homines ea condicione nascantur, ne quis morbo mortiue
subiectus sit, nisi peracto aetatis suae spatio ad ultimam
10 processerit senectutem: non igitur uident, si ita sit constitutum, quid sequatur, omni utique cetero tempore mori nullo modo posse? sed si prohiberi ab altero uictu potest, mori poterit. res igitur exigit ut homini qui ante certam diem mori non potest, ciborum alimentis, quia subtrahi possunt,
opus non sit. ⟨sed⟩ si opus cibo non erit, iam non homo ille, sed deus fiet. ergo, ut superius dixi, qui de fragilitate hominis queruntur, id potissimum queruntur, quod non in-
11 mortales sempiternique sint nati. 'nemo nisi senex mori debet'. atquin mortalitas non potest cum inmortalitate coniungi. si enim mortalis est in senectute, inmortalis esse in adulescentia non potest nec est ab eó condicio mortis aliena qui quandoque moriturus est, nec ulla inmortalitas est cui sit
12 terminus constitutus. ita fit ut et inmortalitas exclusa in perpetuum et ad tempus recepta mortalitas hominem constituat in ea condicione, ut sit in qualibet aetate mortalis. quadrat igitur necessitas undique nec debuisse fieri aliter nec

12 superius] p. 14, 11 ss.

BPV] 2 ⌜ut⌝ *P²* *post* quod *hoc* hd *et in marg. inf. haec* idcirco non solidum firmumq. natū est ut .hs. *add. B³* *(*hd *et* hs. *ut p. 6, 10)* 3 est *er. et* sit *scr. B³* fieri posse] *V,* fieri ⌜posse⌝ *P²,* posse fieri *B* 4 homo non ea *P* nascatur *P* qui *B,* qua *P* morti⁊ue *(*s*? er.) V* 5 ⌜ni⌝si *B* suae aetatis *B* 7 ⌜h⌝om⌜i⌝ni *B* ⌞certo⌟ *(*cetero *ut uid. eras.,* er *non certum) B²,* ⌞cete⌟ro *P* 8 possit *B;* posse? *distinxi,* posse. *uel* posse: *edd.* altore *Erasmus, sed Heumannus explicat* si alter eum potest prohibere uictu *(cf. 10* subtrahi*)* 9 certa *(quamquam* ante *habet) P,* certum *V, recte?* die *P* 10 possint *B* 11 sint *B* sed *addidi* 12 de *om. B* 13 inmortalis *B,* ⌜im⌝mortales *V* 14 ⌞mori⌟ *V* 15 *post* debet *s. l.* nempe ideo mori debet quia deus non est *add. B³* 17 nec est *om. P* 18 *post* moriturus *2 uel 3 litt. er., P* una *P* mortalitas *V* 19 et] *P,* etiam *B, om. V* 22 fieri *om. P* ⁂nec *(*nec *er.) V*

fas fuisse. sed isti rationem sequentium non uident, quia semel errauerunt in ipsa summa. exclusa enim de rebus hu- 13
manis diuina prouidentia necessario sequebatur ut omnia sua sponte sint nata. hinc inuenerunt illas minutorum seminum plagas et concursiones fortuitas, quia rerum originem non uidebant. in quas se angustias cum coniecissent, iam cogebat 14
eos necessitas existimare animas cum corporibus nasci et item cum corporibus extingui: adsumpserant enim nihil fieri mente diuina. quod ipsum non aliter probare poterant quam si ostenderent esse aliqua in quibus uideretur prouidentiae ratio claudicare. reprehenderunt igitur ea in quibus uel maxime 15
diuinitatem suam prouidentia mirabiliter expressit, ut illa quae rettuli de morbis et inmatura morte, cum debuerint cogitare his adsumptis quid necessario sequeretur. secuntur autem 16
illa quae dixi: si morbum non reciperet, neque tectis neque uestibus indigeret. quid enim uentos aut imbres aut frigora metueret, quorum uis in eo est ut morbos adferant? idcirco enim accepit sapientiam, ut aduersus nocentia fragilitatem suam muniat. sequitur ⟨quod⟩ necesse est, ut quoniam re- 17
tinendae rationis causa morbos capit, etiam mortem semper accipiat, quia is ad quem mors non uenit, firmus sit necesse est. infirmitas autem habet in se mortis condicionem, firmitas uero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere nec mors, quae sequitur senectutem. praeterea si mors certae constituta 18

BPV] 2 id *(ante* ipsa) *V* 5 origine *B* 7 item] *PV,* iterum *B* 11 igitur *(pr.* i *ras. ex* a *?) P* 12 diuinitas *ex* diuinitatem $B^{1?}$ prouidentiam *B* 13 retulit *P,* re*tuli *(*t *er.) V* 14 his *B* quid] *B,* quidem *P,* qui V^{ac}, quę *m. 1 uel 2;* quae *codd. rec., edd.* sequerentur *V, codd. rec., edd.* sequuntur *PV* 15 si *om. V ax.* si ⟨homo⟩ *?* reciperet] *P (sed* et *ex* it *? m. 1),* reciperent *B,* recipere/// *(litt. er. uid., uix membrana scabra est) V* 16 indigerent *B,* indigere/// *(litt. er. uid.) V* 19 quod *add. ed. Paris. 1513;* sequitur necessario ut *Parrhasius (cf. uers. 3. 14. c. 11, 1); ax.* sequatur necesse est ut *?* 20 capit *(*i *in er.* e*) B* semper accipiat quia *om. P* 21 mors] *PV,* moribus *B* 23 senectus *P* habere nec mors quae *om. P*

esset aetati, fieret homo insolentissimus et humanitate omni
careret. nam fere iura omnia humanitatis, quibus inter nos
19 cohaeremus, ex metu et conscientia fragilitatis oriuntur. de-
nique inbecilliora et timidiora quaeque animalia congregantur,
ut quoniam uiribus tueri se nequeunt, multitudine tueantur,
fortiora uero solitudines adpetunt, quoniam robore uiribusque
20 confidunt. homo quoque si eodem modo haberet ad propul-
sanda pericula suppetens robur nec ullius alterius auxilio
indigeret, quae societas esset, quae reuerentia inter se, quis
ordo, quae ratio, quae humanitas? aut quid esset tetrius ho-
21 mine, quid efferatius, quid inmanius? sed quoniam inbecillus
est nec per se potest sine homine uiuere, societatem adpetit,
22 ut uita communis et ornatior fiat et tutior. uides igitur
omnem hominis rationem in eo uel maxime stare, quod nudus
fragilisque nascitur, quod morbis adficitur, quod inmatura
morte multatur. quae si homini detrahantur, rationem quoque
23 ac sapientiam detrahi necesse est. sed nimis diu de rebus
apertissimis disputo, cum sit liquidum nihil sine prouidentia
nec factum esse umquam nec fieri potuisse. de cuius operibus
uniuersis si nunc libeat disputare per ordinem, infinita materia
24 est. sed ego de uno corpore hominis tantum institui dicere,
ut in eo diuinae prouidentiae potestatem quanta fuerit osten-
dam, his dumtaxat in rebus, quae sunt conprehensibiles et
apertae: nam illa quae sunt animi, nec subici oculis nec

BP (— 4) V] 1 humanitate *(e ex i) V* 2 ferȧe *(a exp. m. 3) B* 3 et] *BV*, ex *P* 4 timidiora] timidio . B . cernendi sensus *eqs. P, transilit scriptura in eodem uersu in c. 8, 16; supra* . B . *add. crucem, item in marg. cum uerbis* Hîc desunt *m. rec. (eadem etiam p. 17, 20: 23 cruces add.), praeterea in marg. add.* R *(i. e.* repone*) m. 2* 5 se* *(d ? er.) V* 7 *an* <at>homo? 10 ordo *om. V*, quis ordo *om. codd. rec.* 11 inbecillis *B, cf. p. 10, 1. 13, 11* 12 *post* est *3 uel 4 litt. er., quarum extrema* m *?, B* 13 uide *V* 14 homin‚is‚ *V*[1]*?* m̄axime ūel *B*, uel *om. V, recte?* 15 fragilisq: *(q: add. m. 1?) V* nascatur *V*[ac] 17 nimium *B* diu* *(m er.) B* 19 posse *B* 20 infinita* *(m er.)* materia* *(m er.) B* 21 uno tantum corpore hominis *V* corporis *B*[ac], *corr. m. 1?* 24 animę *V, recte? cf. c. 11, 3. 14, 9, ad* animum *cf. c. 1, 11*

conprehendi queunt. nunc de ipso uase hominis loquimur quod uidemus.

5. In principio cum deus fingeret animalia, noluit ea in 1 rotundam formae speciem conglobare atque colligere, ut et moueri ad ambulandum et flectere se in quamlibet partem facile possent, sed ex ipsa corporis summa produxit caput. item produxit quaedam membra longius, quae uocantur pedes, ut alternis motibus solo fixa perducerent animal quo mens tulisset aut quo petendi cibi necessitas prouocasset. ex ipso 2 autem uasculo corporis quattuor fecit extantia, bina posterius, quae sunt in omnibus pedes, item bina capiti et collo proxima, quae uarios usus animantibus praebent. in pecudibus enim ac feris pedes sunt posterioribus similes, in homine autem manus, quae non ad ambulandum, sed ad faciendum tenendumque sunt natae. est et tertium genus, in quo 3 priora illa neque pedes neque manus sunt, sed alae, in quibus pinnae per ordinem fixae uolandi exhibent usum. ita una fictio diuersas species et usus habet. atque ut ipsam cor- 4 poris crassitudinem firmiter conprehenderet, maioribus et breuibus ossibus inuicem conligatis quasi carinam conpegit quam nos dicimus spinam eamque noluit ex uno perpetuoque osse formare, ne gradiendi flectendique se facultatem animal non haberet. ex eius parte quasi media costas id est trans- 5

AVCTORES 20 s. quasi—spinam] cf. 'Plutarch.' Plac. philos. V 17, 3 (ex Aëtio) Ἀριστοτέλης . . ; Dielsius, Doxogr. gr. p. 190 adn. 2; Nemes. p. 262 (ἡ ῥάχις . . .).

EXPILATORES 8 alternis—fixa] Isidor. orig. XI 1, 112.

BV] 1 loquamur *codd. rec., edd.; an* loquemur? 4 rutundam *B, sic etiam p. 21, 4. 7. al.* ⌜et⌝ moueri *B*, emoueri *V* 7 membra quaedam *V* 8 sola V^1, *part. ras. corr.* V^3 perducerent] *codd. rec., Parrhasius,* producerent *BV, sine dubio ex* produxit *bis ante scripto; lectio* perducerent *etiam etymologia* pedes—petendi *commendatur; cf. de hoc loco 'Ueb. d. Quellen' p. 263* 13 sunt posterioribus pedes feris ac similes *(sic) V* 15 temperandumque *V, sed cf. c. 10, 24* tenendi faciendique 17 pennae *(sed* e *ex* i *m. 1?) V* exibent *B* 18 habet *in marg. V* 20 conpigit V^{ac}, *corr. m. 1?* 21 spi*nam *(*n *er.) V* 22 oss⌜e⌝ B^3 facultatem *om. B, post* animal *add.* usū B^3

uersa et plana ossa porrexit in diuersum, quibus clementer curuatis et in se uelut in circulum paene conductis interna uiscera contegantur, ut ea quae molliora et minus ualida fieri opus erat, illius solidae cratis amplexu possent esse
6 munita. in summo uero constructionis eius quam similem nauali carinae diximus, caput conlocauit, in quo esset regimen totius animantis, datumque illi hoc nomen est, ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium
7 sensus ac nerui. ea uero quae diximus a corpore uel ambulandi uel faciendi uel uolandi causa esse producta, neque nimium longis propter celerem mobilitatem neque nimium breuibus propter firmitatem, sed et paucis et magnis ossibus
8 constare uoluit. aut enim bina sunt ut in homine aut ⟨qua⟩terna ut in quadrupede: quae tamen non fecit solida, ne in gradiendo pigritia et grauitas retardaret, sed cauata et ad uigorem corporis conseruandum medullis intrinsecus plena. eaque rursus non aequaliter porrecta finiuit, sed summas eorum partes nodis crassioribus conglobauit, ut et substringi neruis facilius et uerti tutius possent, unde sunt uertibula
9 nominata. eos nodos firmiter solidatos leni quodam operculo

AVCTORES 7—9 Varro] Wilmanns, De M. Ter. Varr. libr. gramm. frg. 38 (p. 170).

EXPILATORES 7—9] Isidor. orig. XI, 1, 25; de diff. rer XVII 50. 17—20] Isidor. orig. XI 1, 87.

BV] 2 uel⌜ut⌝ *B* circolum V^{ac}, *part. ras. corr. m. 1?* 3 mollia *V* 4 possint *B* 5 simile *V* 6 nauali *(*u *ex* b*) B*, nauis *V; eicere malim, cf. p. 19, 20* carinae *(*i *ras. ex* u*) V* caput *V^2* 7 animantiũs *B* 9 a] é *Heumannus conl. p. 19, 6 (cf.* diximus*). 9,* de *codd. rec., edd., sed cf. c. 10, 21* scapulae ... a ceruice demissae 11 celeri V^1, -rẽ $V^{2?}$ 13 ⌜ut⌝ *V* 14 quaterna] *edd.*, terna *BV*; *recepi illud, quia Lact., quamquam § 7* uel ambulandi uel faciendi uel uolandi causa *dixit (cf. etiam § 2. 3* est et tertium genus*), hic tamen pedes tantum (cf. statim* in gradiendo*) significat; nisi forte* aut — ut in homine aut terna ⟨ut in auibus aut quaterna⟩ ut in quadrupede *fuisse conicitur* quadrupe⌜de⌝ *B*, quadrupede *(alt.* e *part. ras. ex* u *uel* a *m. 2?) V* 18 grossioribus *B* 19 sint *V* 20 ⁎leni *(*p *er.) B*

texit, quod dicitur cartilago, scilicet ut sine attritu et sine sensu doloris aliquo flecterentur. eosdem tamen non in unum modum informauit. alios enim fecit simplices et in orbem rotundos, in iis dumtaxat articulis in quibus moueri membra 10 in omnes partes oportebat, ut in scapulis, quoniam manus utrolibet agitari et contorqueri necessarium est, alios autem latos et aequales et in unam partem rotundos et in iis utique locis ubi tantummodo curuari membra oportebat, ut in genibus et cubitis et manibus ipsis. nam sicut manus ex eo 11 loco unde oriuntur ubique uersus moueri speciosum simul et utile fuit, sic profecto, si hoc idem etiam cubitis accideret, et superuacuus esset eiusmodi motus et turpis. iam enim 12 manus amissa dignitate quam nunc habet mobilitate nimia proboscidi similis uideretur essetque homo plane anguimanus, quod genus in illa inmanissima belua mirabiliter effectum est. deus enim qui prouidentiam et potestatem suam mul- 13 tarum rerum mirabili uarietate uoluit ostendere, quoniam caput eius animalis non tam longe porrexerat, ut terram posset ore contingere, quod erat futurum horribile atque tetrum, et quia os ipsum profusis dentibus sic armauerat, ut etiamsi contingeret, pascendi tamen facultatem dentes adimerent, produxit inter eos a summa fronte molle ac flexibile membrum quo prendere, quo tenere quodlibet posset, ne rationem uictus capiendi uel dentium prominens magnitudo uel ceruicis breuitas inpediret.

BV] 2 u⌜nu⌝m B^3 4 iis] *edd.*, his *BV* 7 *tert.* et *om. B* iis *scripsi*, his *BP* 8 tantum *B* 9 et in cubitis *B* 10 *post* oriuntur *s. l.* a corpore *add.* B^3 12 superuacuos *B* 13 amissaė *(e exp. m. 3) B* dignitatē B^1, *corr.* B^3 hunc B^{ac} mobilitatem B^1, *corr.* B^3 14 proboscidi similis] *Egnatius*, proroscidi (mu *m. 3)* similis *B*, promusci‿dissimilis *V* 15 effectū *(˜ m. 2) B* 18 capu⌞d⌟ *(sic)* $B^{1?}$ 20 t⌜a⌝etrum B^3, ⌞t⌟&rum *V* ōs *V* ipsuḍ *ex* ipsum B^3, *tum eadem man.* m *restituit* profusis *(i in er.* o *m. 1 uel 2) B* *ante* ut etiamsi *er.* ut etiam *V* 21 conti⌜n⌝geret B^2 22 f⌜r⌝onte *V* 23 quo⌜d⌝libet *V* 24 prominus B^1, promin⌞e⌟s B^3

1 6. Non possum hoc loco teneri quominus Epicuri stultitiam rursum coarguam: illius enim sunt omnia quae delirat Lucretius. qui ut ostenderet animalia non artificio aliquo diuinae mentis, sed, ut solet, fortuito nata esse, dixit in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie ac magnitudine fuisse natas, sed eas permanere non potuisse, quod illas aut sumendi cibi facultas aut coeundi generandique ratio defecisset. 2 uidelicet ut atomis suis locum faceret, diuinam prouidentiam uoluit excludere. sed cum uideret in omnibus quae spirant mirabilem prouidentiae inesse rationem, quae, malum, uanitas erat dicere fuisse animalia prodigiosa in quibus ratio cessaret? 3 quoniam igitur omnia quae uidemus cum ratione nata sunt — id enim ipsum, nasci, efficere nisi ratio non potest —, manifestum est nihil omnino rationis expers potuisse gene- 4 rari. ante enim prouisum est in singulis quibusque fingendis quatenus et ministerio membrorum ad necessaria uitae uterentur et quatenus adiugatis corporibus elata suboles uni- 5 uersas generatim conseruaret animantes. nam si peritus architectus cum magnum aliquod aedificium facere constituit, primo omnium cogitat quae summa perfecti aedificii futura sit, et ante emetitur quem locum leue pondus expectet, ubi magni oneris statura sit moles, quae columnarum interualla, qui aut ubi aquarum cadentium decursus et exitus et recepta- 6 cula, haec, inquam, prius prouidet, ut quaecumque sunt

AVCTORES § 1] Lucr. V 834 ss.; cf. de hoc Lact. cap. disputationem '*Lact. u. Lucr.*' p. 238 ss.

BV] 1 nom B^{2c} terreri *B* stultitiã (˜ *m. 2*) *B*, stultiã *V* 2 rursus *V* 3 ůt *(exp. m. 3) B* ostenderat *B* aliquịt *V* 4 esse nata *V* 9 ůt *V* *post* faceret *hoc* hd. *et in marg. inf. haec* per infinitum et inane uolitantibus hs. *add.* B^3 (hd. *et* hs. *ůt p. 6, 10)* 10 uiderent *V* 12 *post* quibus *add.* nascendi *Thomasius 'ex antiquis codicibus' not. 196, deest in BV et multis certe c̣odd. rec.* cessasset *codd. rec., edd.* 18 enata *Heumannus* subolis *B*, sụboles *(corr. m. 1 ?) V* 22 emetitur] *edd.*, metitur *B*, emetatur *(sic) V, recte ?* leuem *B* 23 operis *V* molis *B* 24 *pr.* et *om. V* 25 haec] si *Heumannus; an* si haec *?*

perfecto iam operi necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur, cur deum quisquam putet in machinandis animalibus non ante prouidisse quae ad uiuendum necessaria essent quam uitam ipsam daret? quae utique constare non posset, nisi prius effecta essent quibus constat. uidebat igitur Epicurus 7 in corporibus animalium diuinae rationis sollertiam, sed ut efficeret quod ante inprudenter adsumpserat, adiecit aliud deliramentum superiori congruens. dixit enim neque ocu- 8 los ad uidendum esse natos neque aures ad audiendum neque pedes ad ambulandum, quoniam haec membra prius nata sint, quam esset usus uidendi et audiendi et ambulandi, sed horum omnium officia ex natis extitisse. uereor ne huiusmodi portenta et deridicula 9 refutare non minus ineptum esse uideatur, sed libet ineptire, quoniam cum inepto agimus, ne se ille nimis argutum putet. quid ais, Epicure? non sunt oculi ad uidendum 10 nati? cur igitur uident? postea inquit eorum usus apparuit. uidendi ergo causa nati sunt, siquidem nihil possunt aliud quam uidere. item membra cetera cuius rei causa nata sint, ipse usus ostendit: qui utique nullo modo posset existere, nisi essent membra omnia tam ordinate, tam prouidenter effecta, ut usum possent habere. quid enim si dicas aues non ad uolan- 11 dum esse natas neque feras ad saeuiendum neque pisces ad natandum neque homines ad sapiendum, cum appareat ei naturae officioque seruire animantes ad quod est quaeque generata? sed uide- 12 licet qui summam ipsam ueritatis amisit, semper erret necesse est. si enim non prouidentia, sed fortuitis atomorum concursionibus nascuntur omnia, cur numquam fortuito accidit

AVCTORES § 7 s.] Epicurea ed. Usener frg. 373 (p. 252). § 8] Lucr. IV 822 ss. 22—25] cf. Quintil. I 1, 1

BV] 2 cum *edd.* 4 possent *B* 5 constant *B* 6 i⌊n⌋ *B* 11 sint *scripsi*, sunt *BV*, essent *Usenerus* 16 *ante* non *s. l.* si *add.* B^2 oculi* *(*s *er.) B* 17 ⌊postea inquit eorum⌋ *V* ap⌜p⌝aruit *(alt.* a *ex* e *?) V* 18 causa* *(*m *er.) V* 19 causa* *V* 20 nullo *(*o *part. ras. ex* a *? m. 2 ?) V* 21 ordinata *V* 22 si enim *V* ⌊aues non⌋ *V* 24 naturæ *(*e *add. m. 2) B* 25 a⌜d⌝ *V* uidelicet *(pr.* e *ex* i*) V* 26 er⌊r⌋et $V^{1?}$

sic coire illa principia, ut efficerent animal eiusmodi quod
naribus potius audiret, odoraretur oculis, auribus cerneret?
13 si enim primordia nullum genus positionis inexpertum relin-
quunt, oportuit eiusmodi cottidie monstra generari in quibus
et membrorum ordo praeposterus et usus longe diuersus
14 existeret. cum uero uniuersa genera et uniuersa in quoque
membra leges suas et ordines et usus sibi attributos tueantur,
manifestum est nihil fortuito esse factum, quoniam diuinae
15 rationis dispositio perpetua seruatur. uerum alias refellemus
Epicurum: nunc de prouidentia ut coepimus disseramus.

1 7. Deus igitur solidamenta corporis quae ossa dicuntur
nodata et adiuncta inuicem neruis adligauit atque constrinxit,
quibus mens, si aut excurrere aut resistere uellet, tamquam
retinaculis uteretur et quidem nullo labore nulloque conatu,
sed uel minimo motu totius corporis molem temperaret ac
2 flecteret. haec autem uisceribus operuit ut quemque locum
decebat, ut quae solida essent, conclusa tegerentur. item ui-
sceribus ipsis uenas admiscuit quasi riuos per corpus omne
diuisos, per quas discurrens umor et sanguis uniuersa membra
sucis uitalibus inrigaret, et ea uiscera formata in eum modum
qui uni cuique generi ac loco aptus fuit, superiecta pelle
contexit: quam uel sola pulchritudine decorauit uel setis
adoperuit uel squamis muniuit uel plumis insignibus ador-

AVCTORES 11] cf. Nemes. p. 262 M. τὰ δὲ ὀστᾶ — σώματος.
EXPILATORES 11] Isidor. orig. XI 1, 86. 17—20] Isidor. orig. XI 1, 121.

BV] 2 odoraretur] *B*, aut odoraretur *V* 3 expertum *V* relinquunt *(pr.* u *del. m. 3) B*, q *in ras., alt.* u *s. l. (fuerat fort.* -cunt*) V* 6 in *om. V* 7 *tu*eantur *(*s *et* d *er.) V* 8 manifestū *(˜ m. 2) B* 9 perpetuo *Heumannus* seru*atur *(*i *er.) V* re*fellemus *(*s *? er.) V* 10 prouidentia* *(*m *er.) B* 12 nodata *(*d *in er.* t *? m. 1 ?) V* alligauit *(pr.* l *ras. ex* d, *pr.* i *ex* e *m. 2 ?) V* 13 *alt.* ⌜a⌝ut *B* uelit *V* 14 retenaculis B^1, *corr.* B^3 equidem *(om.* et*) B* 15 uel *om. B* nutu *(sed pr.* u *part. ras. ex* o*) V, codd. rec., edd.* 17 essent] *B*, ęssę *V* 18 riuos *(*o *in er.* i*) B* omne* *(*m *er.) B* 19 quę *V* humor, *add.* h B^2V^2 21 generi *(*i *in er.* e*)* $B^{1?}$ 22 quę *V*

nauit. illud uero commentum dei mirabile, quod una dispo- 3
sitio et unus habitus innumerabiles imaginum praeferat uarietates. nam in omnibus fere quae spirant eadem series et ordo membrorum est: primum enim caput et huic adnexa ceruix, 4
item collo pectus adiunctum et ex eo prominentes armi, adhaerens pectori uenter, item uentri subnexa genitalia, ultimo loco femina pedesque. nec solum membra suum tenorem 5
ac situm in omnibus seruant, sed etiam partes membrorum. nam in uno capite ipso certam sedem possident aures, certam oculi, nares item, os quoque et in eo dentes et lingua. quae omnia cum sint eadem in cunctis animantibus, tamen infinita et multiplex diuersitas figurarum est, quod ea quae dixi aut productiora aut contractiora liniamentis uarie differentibus conprehensa sunt. quid? illud nonne diuinum, quod in tanta 6
uiuentium multitudine unum quodque animal in sui generis specie pulcherrimum est, ut si quid uicissim de altero in alterum transferatur, nihil inpeditius ad utilitatem, nihil deformius ad aspectum uideri necesse sit? ut si elephanto ceruicem prolixam tribuas aut camelo breuem uel si serpentibus pedes aut pilos addas, in quibus porrecti aequaliter

BF (a 3) V] 1 mira⌜bi⌝le//// *(1 uel 2 litt. er., fort.* m*) B²* *post* dispositio *2 uel 3 litt. er., V* 2 imaginum *scripsi (cf. uers. 12* figurarum*; p. 19, 18* diuersas species*; Inst. II 11, 6* in uarias imagines corporum*)*, imagines *B¹*, imagin$\overset{i}{}$i$\overset{a}{}$s *B²*, manum *m. 1, 7* m$\overset{a}{}$n$\overset{u}{}$um *et in marg. 7* animantiū *m. 2, in ipso* manum *inscripsit* animātiū *m. 3 V;* animantium *codd. rec., edd.* 3 ferę *V* *ab* eadem *incipit F fol. 1ʳ* series/// *ex* seriens*? V* 5 a⌜rm⌝i *B³, s. l. er.* ac*, quod add. B²* 6 subnixa *B* 10 |⟨o⟩s *F, littera* o *prima uersus cum margine folii in fasciculum infixi glutinatique interiit; sic saepe primae et extremae uersuum litterae* eo] *FV,* oe *(*e *in er.* s *? m. 2) B* 11 animantiḫ⌜us⌝ *F²* tamēn| *(˜ euanid.,* n *add. m. 2) F* 12 figuratorum *codd. rec., edd.* 13 cōn⌜tractiora *(˜ euanid.,* n *add. m. 2) F* lineamentis *F* 14 illud *(*d *ex* t *m. 2) F* 15 quo⌜d⌝que *V* generi⌜s⌝ *B²*, genere, *post s. l.* ⌝ *(i. e.* et*) V;* sui *(uel* suo*)* genere et *codd. rec., edd.* 17 |⟨i⟩npeditius *F* utilitate⌜m⌝ *B³* |⟨d⟩eformius *F* 18 |⟨n⟩ecesse *F* elefanto *BFV* 19 cerui|⟨c⟩em *F* a⌞ut⌟ *V¹?* came|⟨l⟩o *F,* camello *B,* came•lo *(1 er.) V* 20 pi•los *(1 er.) V*

corporis longitudo nihil aliud exigebat nisi ut maculis terga distincti et squamarum leuitate suffulti in lubricos tractus
7 sinuosis flexibus laberentur. in quadrupedibus autem idem opifex contextum spinae a summo capite deductum longius extra corpus eduxit et acuminauit in caudam, aut ut obscenae corporis partes uel propter foeditatem tegerentur uel propter teneritudinem munirentur aut ut animalia quaedam minuta et nocentia motu eius arcerentur a corpore: quod membrum si
8 detrahas, inperfectum fit animal ac debile. ubi autem ratio et manus est, tam non est id necessarium quam indumentum pilorum: adeo in suo quaeque genere aptissime congruunt, ut neque nudo quadrupede neque homine tecto excogitari
9 quicquam turpius possit. sed tamen cum ipsa nuditas hominis mire ad pulchritudinem ualeat, non tamen etiam capiti congruebat. texit ergo illud pilo et quia in summo futurum erat, quasi summum aedificii culmen ornauit. qui ornatus non est in orbem coactus aut in figuram pillei teres factus, ne

AVCTORES 15 texit ergo illud pilo ... (27, 3) capilli — 27, 5] ex Varrone, cf. Augustin. de dial. 6 (ex quo Isidor. orig. XI 1, 28): capillus quasi capitis pilus; Wilmanns p. 148 (cf. p. 16 ss.); *'Ueb. die Quellen'* p. 264.
EXPILATORES 2 s. in—laberentur] Isidor. orig. XII 4, 2.

BFV] 1 co⟨rp⟩oris *F, litt.* rp *foramine interierunt, sic saepius* exhibebat *V* 2 distrincti *F* leuitate *FV*, laeuitate *(pr.* a *del. m. 3) B* subfulti *F* tractos B^1, *corr.* B^3 3 sinuosis B^2 laberentur (m *er.) V* 5 aut ut *scripsi*, ut *B*, aut *F*, ut *(*a *er.) V* obscenae *(*a *er.*, a *s. l. m. 1) B* obscurae & corporis partem *V* 6 foeditatē *(*m. *3) B* tegerentur *(*te *add. m. 3) F* 7 teneritudinē *(*m. *3) B* ut *om. V* minuta *(*i *in er.* u *? m. 3) B* et B^3 9 sit *codd. rec., edd.* 10 nec⟨e⟩ssarium *F* 11 quoque *B* 12 nudo a quadrupede *F*, a *non a Lact. scriptum neque conferendos esse locos Inst. I 13, 11* a—recentior; *21, 16* ab—minoris *ipsa ambiguitate (cf* excogitari*) apparet* excogitare *B*, excogitari *$V^{1?}$* 13 sed tamen cum] *BF (nisi quod* cūm*, euanid., add.* m *F^2), cum tamen V* 15 congruebat *(*g *ex* c *m. 2) F post* congruebat *hoc* hd *et in marg. inf.* quanta enim deformitas in eo futura esset ex caluitio apparet hs *add.* B^3 *(*hd *et* hs *ut p. 6, 10)* ergo *(*g *ex* c *m. 2) F* 16 in culmen or *desinit fol. 1^r, a* nauit *incipit fol. 1^n F* 17 coact⟨us a⟩ut *F* pilae *B* ne] de B^1, *corr.* B^2

quibusdam partibus nudis esset informis, sed alicubi effusus alicubi retractus pro cuiusque loci decentia. frons ergo 10
uallata per circuitum et a temporibus effusi ante aures capilli et earum summa pars in coronae modum cincta et occipitium omne contectum speciem miri decoris ostentat. iam barbae 11
ratio incredibile est quantum conferat uel ad dinoscendam corporum maturitatem uel ad differentiam sexus uel ad decorem uirilitatis ac roboris, ut uideatur omnino non constatura fuisse totius operis ratio, si quicquam aliter esset effectum.

8. Nunc rationem totius hominis ostendam singulorumque 1
membrorum quae in corpore aperta aut operta sunt, utilitates et habitus explicabo. cum igitur statuisset deus ex omnibus 2
animalibus solum hominem facere caelestem, cetera uniuersa terrena, hunc ad caeli contemplationem rigidum erexit bipedemque constituit, scilicet ut eodem spectaret unde illi origo est, illa uero depressit ad terram, ut quia nulla his inmortalitatis expectatio est, toto corpore in humum proiecta uentri pabuloque seruirent. hominis itaque solius recta ratio 3
et sublimis status et uultus deo patri communis ac proximus

AVCTORES § 2] cf. ad Inst. II 1, 14—19; Cic. de nat. deor. II 56, 140.

EXPILATORES 5—8] Isidor. de diff. rer. XVII 53. 10 s.] Isidor. de diff. rer. XVII 47: rationem autem humani corporis singulorumque membrorum differentiam Lactantius siue plerique auctorum .. definierunt. — ibid. § 72. haec Lactantius ceterique de ratione corporis scripserunt. § 2] Isidor. de diff. rer. XVII 50.

BFV] 1 *s. utroque loco* alibi *V* 2 detractus *F* 4 summae partes *et* cinctae *V* occipium *B* 5 ostendat *F*, ostentant *edd.* 6 uel *om. V* 7 *alt.* uel] *FV*, aut B^2 9 operis] corporis *edd.* ratione *B* s<i> *F* 10 homines B^1, *corr.* B^2 11 utilitatis B^1, *corr.* B^2 12 abitus B^1, h *add.* B^2, habitos F^1, *s. l. corr.* F^2 13 faceret *(t in ras., tamen expunctum) V* et cetera *B* 14 terrena *(alt.* e *euanid. refecit m. 2) F* bipedem *B* 15 eadem *V* ///spectaret *(ex ? er.) V* 16 immo<rta>|litatis *(*m *linea del. et* n *add. m. 3) F* 17 toto *(alt.* o *part. ras. ex* a*) V* <corpo>|re *F* 18 seruirent *B* homines B^1, *corr.* B^2 19 est et *(ante* subl.*) B*, et *V* confinis *Petr. Francius (ap. Lengletium)*

originem suam fictoremque testatur. eius prope diuina mens quia non tantum animantium quae sunt in terra, sed etiam sui corporis est sortita dominatum, in summo capite conlocata tamquam in arce sublimi speculatur omnia et contuetur. 4 hanc eius aulam deus non obductam porrectamque formauit ut in mutis animalibus, sed orbi et globo similem, quod orbis 5 rotunditas perfectae rationis est ac figurae. eo igitur mens et ignis ille diuinus tamquam caelo tegitur. cuius cum summum fastigium naturali ueste texisset, primorem partem quae dicitur facies necessariis membrorum ministeriis et instruxit 6 pariter et ornauit. ac primum quod oculorum orbes concauis foraminibus conclusit, a quo foratu frontem nominatam Varro existimat, eos neque minus neque amplius quam duos esse uoluit, quod ad speciem nullus est perfectior numerus quam duorum, sicut et aures duas: quarum duplicitas incredibile est quantam pulchritudinem praeferat, quod cum pars utraque similitudine ornata est, tum ut uenientes altrin- 7 secus uoces facilius colligantur. nam et forma ipsa mirandum in modum ficta, quod earum foramina noluit esse nuda et inobsaepta: quod et minus decorum et minus utile fuisset, quoniam simplicium cauernarum angustias praeteruolare uox

AVCTORES 3 s. in summo—sublimi] cf. Cic. de nat. deor. II 56, 140. 7 s. mens—diuinus] ex Cic. de re p. III, cf. Augustin. c. Iulian. Pelag. IV 12 (Cic. de re p. III 1, 1).

EXPILATORES 1—4] Isidor. de diff. rer. XVII 49. 11—13] Isidor. orig. XI 1, 35; de diff. rer. XVII 53.

BF (—13) V] 1 fi^{n}ctoremque *(n add. m. 1, sic) B* 2 animanti<ũ> *F* 3 su<i>| *F* domina<tum>| *F* 4 ta<m>|qunarce *(sic,* am *s. l. et* u *ex* i *ut uid., m. 1) F* spe$_{c}$ulatur B^2 5 obd<uc>|tam *F;* productam *Heumannus* 6 sed *in marg. m. 2, idem s. l. m. 3 V* orbis] *V, nisi quod* r *ras. ex* m *ut uid., sed* b *ab initio fuerat,* omnis *FB* 7 ro<tun>|ditas *F* 8 cae<lo>| *F* 9 fastig<i>|um *F,* uestigium *V* primorem] et p<ri>|morem *F,* priorem *BV; cf. p. 31, 8* 11 pari<ter>| *F* quod *om. edd.* orbis B^1, *corr.* B^2 12 inclusit *F* fora<tu>| *F* 13 uar<ro>‖ *hic desinit fol.* 1^{n} *F* existimauit *V* et eos *V edd.* 16 prae se ferat *Parrhasius* 17 alt^{r}insecus *(e ? er.) B* 19 *post* ficta *uel ante* et forma *intercidisse* est *uid.* 20 inobs^{r}a^{r}epta B^2, inops$\smile$epta *V*

posset nisi exceptam per cauos sinus et repercussu retentam foramina ipsa cohiberent illis similia uasculis quibus inpositis solent angusti oris uasa conpleri. eas igitur aures — qui- 8
bus est inditum nomen a uocibus hauriendis, unde Vergilius uocemque his auribus hausi; aut quia uocem ipsam Graeci αὐδήν uocant ab auditu, per inmutationem litterae aures uelut audes sunt nominatae — noluit deus artifex mollibus pelliculis informare, quae pulchritudinem demerent pendulae atque flaccentes, neque duris ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles essent inmobiles ac rigentes, sed quod esset horum medium excogitauit, ut eas cartilago mollior adligaret et haberent aptam simul ac flexibilem firmitatem. in his audiendi tantum 9
officium constitutum est sicut in oculis uidendi. quorum praecipue inexplicabilis est ac mira subtilitas, quia eorum orbes gemmarum similitudinem praeferentes ab ea parte qua uidendum fuit membranis perlucentibus texit, ut imagines rerum contra positarum tamquam in speculo refulgentes ad sensum intimum penetrarent. per eas igitur membranas 10

AVCTORES 5] Verg. Aen. IV 359. § 10] eadem uel simillima (ex Varrone?) ap. Gell. V 16; Chalcid. in Plat. Tim. p. 271, 13. 272, 8. 273, 10. 278, 1 Wr.; de § 9 ss. et c. 9 cf. *'Lact. u. Lucr.'* p. 252 ss.; *'Ueb. die Quellen'* p. 283.

EXPILATORES 3—7] Isidor. orig. XI 1, 22. 46; de diff. rer. XVII 55. 15—18] Isidor. de diff. rer. XVII 53.

BV] 1 *post* posset *s. l.* et spargi *add. B*^{3} perceptã *V* repercusu *V* 2 cohiberent] *codd. rec.*, conuiuerent *B*^{ac}, conbiberent *(sic) corr. m. 1*, coniberent *V* inpositi^{r}s^{r} *B* 3 angustioris *B*^{1}, angustiores *B*^{2}*V*; angusti oris *etiam Ianus Gulelmius (Quaest. Plaut. Menaechm. cap. IV, Gruteri Lampad. uol. III part. II p. 406 s.) conl. Quintil. Inst. I 2, 28* uascula oris angusti 4 inditum *(alt.* i *ras. ex* u*) B* ^{r}h^{r}auriendis *B*^{2} 6 ATΔH; *V*^{1}, Δ *in* A *mut. m. 3* 7 mollibus] *V*, neque mo^{r}l^{r}libus *(*l *add. m. 1 uel 2) B* 8 quae] *V*, ne *B*, *sine dubio ut etiam* de neque *(*7*) secundum proxima* neque—ne *fictum* pulchritudinemerent *(sic,* de *add. m. 2) B* flacentes *V* 9 *hinc usque ad finem libri multa euanida refecit m. 3 V; ubi prior scriptura certa est, nihil adnotatur* adusu$^{\bullet}$ *(*m *er.) B* inabiles *B* 10 sed *om. B* ^{h}orum *V*^{1}, horum *(*h *s. l. er.) V*^{3} 11 mo^{r}l^{r}lior *B*^{3} 12 ac] *B*, et *V*, *recte?* 14 praecipu|ae *B*^{1}, praecipue|$^{\bullet\bullet}$ *B*^{2} 15 similitudine *B* 16 imagi^{r}ne^{s} *B*^{3} 17 in *om. B*

sensus ille qui dicitur mens, ea quae sunt foris transpicit, ne forte existimes aut imaginum incursione nos cernere, ut philosophi disserunt, quoniam uidendi officium in eo debet esse quod uidet, non in eo quod uidetur, aut intentione aeris cum acie aut effusione radiorum, quoniam si ita esset, tardius quam oculos aduertimus uideremus, donec intentus aer cum acie aut effusi radii ad id quod uidendum esset peruenirent. 11 cum autem uideamus eodem momento temporis, plerumque uero aliud agentes nihilominus tamen uniuersa quae contra sunt posita tueamur, uerius et manifestius est mentem esse quae per oculos ea quae sunt opposita transpiciat quasi per 12 fenestras perlucente uitro aut speculari lapide obductas. et idcirco mens ac uoluntas ex oculis saepe dinoscitur. quod quidem ut refelleret Lucretius, ineptissimo usus est argumento. si enim mens inquit per oculos uidet, erutis et effossis oculis magis uideret, quoniam euulsae cum postibus fores plus inferunt luminis quam si fuerint 13 obductae. nimirum ipsi uel potius Epicuro qui eum docuit effossi oculi erant, ne uideret effossos orbes et ruptas oculorum fibras et fluentem per uenas sanguinem et crescentes ex uulneribus carnes et obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere, nisi forte oculos auribus similes

AVCTORES 15 ss.] Lucr. III 359 ss. 367 ss.; cf. de hoc loco '*Lact. u. Lucr.*' p. 232 s.

BV] 1 mens ea] *B*, mens ea que dicitur mens ea, *linea del.* ea—mens *m. 1 V* 2 ••imaginum *(*in, *uix* m *er.) V* •|concursiones *(sic,* ĩ *er.) B* cer•nere *(aut* i *er. aut* n *ras. ex* m*) V* 3 dixerunt *B uerba* ut philosophi disserunt *ante* aut imaginum *ponenda uid.* 6 donec] dū|haec B^1, *corr.* B^2 7 essent *(quamquam* uidendum *habet) V* 9 aliquid *B* agentis B^1, *corr.* B^2 10 posita sunt *B* intueamur *codd. rec., edd.* 11 quae per] *B*, q u r V^1, *in* quę *mut. et s. l.* p *add.* V^2, p *renouauit* V^3 12 lucente *V* 13 uoluntas *(*n *ras. ex* p*) V* 19 uiderent *V* effossus B^1, *corr.* B^3, effos s os V^1? orbis B^1, *corr.* B^2 et *om. B* 21 cicatrices *(pr.* i *ras. ex* u*) V* 22 possit V^1, posse• V^2

nasci uolebat, ut non tam oculis quam foraminibus cerneremus: quo nihil ad speciem foedius, ad usum inutilius fieri potest. quantulum enim uidere possemus, si mens ab intimis 14
penetralibus capitis per exiguas cauernarum rimulas attenderet! ut si quis uelit transpicere per cicutam, non plus profecto cernat quam cicutae ipsius capacitas conprehendat. itaque 15
ad uidendum membris potius in orbem conglobatis opus fuit, ut uisus in latum spargeretur, et quae in primori facie adhaererent, ut libere possent omnia contueri. ergo ineffabilis 16
diuinae prouidentiae uirtus fecit duos simillimos orbes eosque ita deuinxit, ut non in totum conuerti, sed moueri tamen ac flecti cum modo possent. orbes autem ipsos umoris puri ac liquidi plenos esse uoluit, in quorum media parte scintillae luminum conclusae tenerentur, quas pupillas nuncupamus, in quibus puris atque subtilibus cernendi sensus ac ratio continetur. per eos igitur orbes se ipsam mens intendit ut 17
uideat miraque ratione in unum miscetur et coniungitur amborum luminum uisus.

9. Libet hoc loco illorum reprehendere uanitatem qui dum 1
uolunt ostendere sensus falsos esse, multa colligunt in quibus oculi fallantur, inter quae illud etiam, quod furiosis et ebriis omnia duplicia uideantur: quasi uero eius erroris obscura sit causa. ideo enim fit, quia duo sunt oculi. sed quomodo id 2
fiat accipe. uisus oculorum intentione animi constat. itaque quoniam mens, ut supra dictum est, oculis tamquam fenestris

EXPILATORES 12—16] Isidor. de diff. rer. XVII 54.

BP (a 15) V] 1 uoleba•t *(n ? er.) B* 2 a⌜d⌝specie *B* usus *B* 3 possimus *B* ab *(b in er.* d *? m. 1 ?) V* 4 ⌞capit⌟is *V* rimulas *(u part. ras. ex* o*) V* 5 ue•lit *(l er.) BV* 8 ad⌜h⌝erent B^2 9 possint *V*, posset *edd.* 11 ••conuerti *(in ? er.) B* 12 umores B^1, ⌜h⌝umoris B^2, humoris *(*h *add. m. 1 ?) V* 15 ac *V* *a* cernendi sensus *denuo incipit P, cf. ad p. 18, 4* 16 ipsa *B*, ipsă *(*h *euanidum refecisse, non addidisse uid. m. 3) V* 19 illorum] *PV*, ⌞arcisilae⌟ B^3 20 uult *ex* uolunt B^3 collegit *ex* colligunt B^3 21 falluntur *(pr.* u *ex* a *m. 1 ?) V* 22 errores B^1, *corr.* B^3

utitur, non tantum hoc ebriis aut insanis accidit, sed et sanis
et sobriis. nam si aliquid nimis propius admoueas, duplex
uidebitur: certum est enim interuallum ac spatium quo acies
3 oculorum coit. item si retrorsum auoces animum quasi ad
cogitandum et intentionem mentis relaxes, tum acies oculi
utriusque diducitur et singuli uidere incipiunt separatim. si
animum rursus intenderis aciemque direxeris, coit in unum
4 quidquid duplex uidebatur. quid ergo mirum si mens ueneno
ac potentia uini dissoluta dirigere se non potest ad uidendum,
sicut ne pedes quidem ad ambulandum neruis stupescentibus
debiles aut si uis furoris in cerebrum saeuiens concordiam
disiungit oculorum? quod adeo uerum est, ut luscis homini-
bus, si aut insani aut ebrii fiant, nullo modo possit accidere
5 ut aliquid duplex uideant. quare si ratio apparet cur oculi
fallantur, manifestum est non esse falsos sensus: qui aut non
falluntur, si sunt puri et integri, aut si falluntur, mens tamen
non fallitur, quae illorum nouit errorem.

1 10. Sed nos ad dei opera reuertamur. ut igitur oculi
munitiores essent ab iniuria, eos ciliorum tegminibus
2 occuluit, unde oculos esse dictos Varroni placet. nam
ipsae palpebrae, quibus mobilitas id est palpitatio uocabulum

AVCTORES 21—33, 2] ex Varrone ut uid.; cf. Charis. p. 105, 14 K. (Wilmanns frg. 30, p. 161): palpetras per t Varro ad Ciceronem XIII dixit. § 2 ss.] cf. Cic. de nat. deor. II 57, 143; *'Ueb. d. Quellen'* p. 260.

EXPILATORES 19 s. 33, 9 s.] Isidor. orig. XI 1, 36. 39; de diff. rer. XVII 54.

BPV] 1 *post* ebriis *hoc* ⁘ *et in marg. sup.* ⁘ accidit *(om.* aut insanis*)*. sed et sanis et sobriis *P* et] etiam *codd. rec. (teste Lengletio), edd.* 2. et] ac *edd.* propi///us *ex* proprius *P* 6 diducitur] *edd.*, deducitur *BPV* et] *BP*, tunc *(sic) V* 7 aciem *P* 10 nerui˹s˺ B^2, s *add.* $V^{1?}$ 11 debil⌊es⌋ $P^{1?}$ 12 lu⌊s⌋cis $P^{1?}$, s *inseruit* $V^{1?}$, *refecit* V^3 13 accedere B^1, *corr.* B^3 14 uideat *B* 15 falluntur *V* 16 tamen] *BV*, tamen ipsa *P* 17 ˹non˺ *B* 18 dm̄ *ut uid.*, dī/// *fort. iam m. 1 corr., refecit m. 3 V* 19 eos *refecit* V^3, *sed* e *in litt. er.* ciliciorum *P* 20 occulit *B*, $\overset{c}{\text{o}}$culuit *(*uit *in ras. ?) euanid. refecit* V^3 dictos esse *P* nam et ipse *V* 21 palpetrae *Varro scripserat, cf. supra 'Auctores'* inest *V*, inest et *edd.*

tribuit, pilis in ordinem stantibus uallatae saeptum oculis decentissimum praebent: quarum motus adsiduus inconprehensibili celeritate concurrens et uidendi tenorem non inpedit et reficit obtutum. acies enim id est membrana illa perlucens, 3
quam siccari et obarescere non oportet, nisi umore adsiduo tersa praeniteat, obsolescit. quid? ipsa superciliorum fastigia 4
pilis breuibus adornata nonne quasi aggeribus et munimentum oculis, ne quid superne incidat, et speciem simul praestant? ex quorum confinio nasus exoriens et ueluti aequali porrectus
iugo utramque aciem simul et discernit et munit. inferius 5
quoque genarum non indecens tumor in similitudinem collium leuiter exsurgens ab omni parte oculos efficit tutiores prouisumque est ab artifice summo, ut si qui forte uehementior ictus extiterit, eminentibus repellatur. nasi uero pars superior 6
usque ad medium solida formata est, inferior autem cartilagine adhaerente mollita, ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. in hoc autem quamuis simplici membro tria sunt 7
officia constituta, unum ducendi spiritus, alterum capiendi odoris, tertium ut per eius cauernas purgamenta cerebri de-

EXPILATORES] § 5] Isidor. de diff. rer. XVII 56. 17—19] Isidor. de diff. rer. XVII 57.

BPV] 1 instantibus *B;* in ordine stantibus *codd. rec., edd., sed Halmius confert Varr. d. re rust. I, 7, 4* arbores in ordinem satae. uallatae (u *ex* b) *B*, ua⌜l⌝latae *V*$^{1?}$ 4 optutum *BP* perlucens (c *in er. g ? m. 1 ?) V* 5 siccare *B* et nisi *V* humore (h *del. m. 3) B*, ⌜h⌝umore *V*^{1}, h *refecit V*^{3} assiduo *(pr.* s *in er.* c *? m. 1 ?,* s *refecit m. 3) V* 6 tersa praeniteat] *P*, tersa reniteat *B*, tersapere (u *m. 1 ?, euanid. refecit m. 3)* niteat *V;* tersa pure niteat *codd. rec., edd.* 7 *ante* et munimentum *er.* & munimentum *V* munimento *B* 9 narus *B*^{1}, *corr. B*^{2} uelut *B* 11 indecens *(pr.* e *part. ras. ex* i *et* c *in ras. m. 1 ?) P* 12 et leuiter *B;* leniter *codd. rec., edd., sed cf. p. 38, 9* 13 quis *V* 14 nisi *B*^{1}*P*^{1}, *corr. B*^{3}*P*^{2}, nisi *V*^{1}, a *er. et* Nasi *ex* nisi *V*^{3} 15 ⌞interior⌟ *(sic) P*$^{2?}$ 16 adh⌜a⌝erente *B*^{3}, adherentem (, *m. 2) P*, adheret *V codd. rec.*, adhaeret *edd.* mollit⌞a⌟ *P*$^{2?}$ ab usu *B* posset *P* 17 quam⌜uis⌝ *B*^{3}, -muis *euanid. refecit V*^{3} simplici (e *er.) V* 19 odores *B*^{1}, *corr. B*^{2}

fluant. quas ipsas deus quam mirabili, quam diuina ratione molitus est, ut tamen hiatus ipse nasi oris speciem non defor-
8 maret! quod erat plane futurum, si unum ac simplex foramen pateret: at id uelut pariete per medium ducto intersaepsit
9 atque diuisit fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. ex quo intellegimus quantum dualis numerus una et simplici conpage solidatus ad rerum ualeat perfectionem. nam cum sit corpus unum, tamen totum ex simplicibus membris constare non
10 poterat, nisi ut essent partes uel dexterae uel sinistrae. itaque ut pedes duo et item manus non tantum ad utilitatem aliquam usumque uel gradiendi uel faciendi ualent, sed et habitum decoremque admirabilem conferunt, sic in capite, quod totius diuini operis quasi culmen est, et auditus in duas aures et uisus in duas acies et odoratio in duas nares a summo artifice diuisa est, quia cerebrum, in quo sentiendi ratio est, quamuis sit unum, tamen in duas partes membrana inter-
11 ueniente discretum est. sed et cor, quod sapientiae domicilium uidetur, licet sit unum, duos tamen intrinsecus sinus habet, quibus fontes uiui sanguinis continentur saepto intercedente diuisi, ut sicut in ipso mundo summa rerum uel de simplici duplex uel de duplici simplex et gubernat et continet totum, ita in corpore de duobus uniuersa conpacta indissocia-

BPV] 2 ⸢u⸣t P^2 narsi.oris *(*r *exp. et punct. post* i *m. 3) B* 3 ⸢ni⸣si B^3 si unum *om. V* ac *refecit* V^3, *sed subest fort.* at 4 at] *edd.*, ad *BPV* parietem B^1P^{2c}, m *del.* B^3, *exp.* P^1 6 intellegimu⟨squa⟩ntum *(litt.* squa *foramine perierunt)*, s quantum *s. l. et in marg. m. 3 B* duales *B* numeru⟨sunae⟩t *(foramen)*, s una et *s. l. et in marg. m. 3 B* conp⸢a⸣ge $V^{1?}$ 9 potera⁎t (n *? er.) V* nisi] *V, om. BP; 'locus mendosus' Heumannus; fort. inter* poterat *et* nisi *talia interciderunt:* et ad utilitatem et ad pulchritudinem conparatum uelut *B* dexterae] *V*, dextrae *BP, sed cf. c. 12, 5. 13. 14* sinixtrae B^1, *corr.* B^3 11 aliquam usumque] *V*, atque *(*adque *B)* usum *BP* ualet *B*, ualerent *P* 14 odoratus *P* 15 diuisus *P* c⸢a⸣erebrum *(sic) B* 17 ⁎⁎discretum *(*in *er.) V* cor *om. V* 18 sinos B^1, *corr.* B^3 19 continetur B^1 *(corr.* B^2*)* PV^{2c} *malim* continentur, s. i. diuisos 21 dupliçi simplex] simplici duplex B^1, *corr.* B^2

bilem praetenderent unitatem. oris quoque species et rictus 12
ex transuerso patefactus quam utilis, quam decens sit, enarrari
non potest: cuius usus in duobus constat officiis, sumendi
uictus et eloquendi. lingua intus inclusa, quae uocem 13
motibus suis in uerba discernit, et est interpres animi nec
tamen sola per se potest loquendi munus inplere, nisi acumen
suum palato inliserit, nisi adiuta uel offensione dentium uel
conpressione labrorum. dentes tamen plus conferunt ad
loquendum: nam et infantes non ante incipiunt fari quam 14
dentes habuerint et senes amissis dentibus ita balbuttiunt,
ut ad infantiam denuo reuoluti esse uideantur. sed haec 15
ad hominem solum pertinent aut aues, in quibus acuminata
et uibrata certis motibus lingua innumerabiles cantuum
flexiones et uarios sonorum modos exprimit. habet praeterea 16
et aliud officium, quo in omnibus, non tamen solo in mutis
utitur, quod contritos et permolitos dentibus cibos colligit et
conglobatos ui sua deprimit et transmittit ad uentrem. itaque
Varro a ligando cibo putat linguae nomen inpositum.
bestias etiam ⟨in⟩ potu adiuuat: protenta enim cauataque 17

AVCTORES 5 interpres animi] Lucr. VI 1149. § 16] cf. Cic. de nat. deor. II 54, 134 (etiam Nemes. p. 238 M. μεγίστην γὰρ— τοῦ στομάχου).

EXPILATORES 4—8. 18] Isidor. de diff. rer. XVII 58; orig. XI 1, 51.

BPV] 1 praetendere⌜n⌝t $P^{1?}$ speciem *P* rectus $V^{a.c}$ 2 aduerso *B* transuersum V^{ac}, transuerso$_*$ $V^{1?}$ sit *om. BV* 4 loquendi *P* *malim* lingua ⟨uero⟩ *uel* ⟨autem⟩ clausa *V* *an fort.* inclusa ⟨est⟩ : quae... discernit et.. animi, nec...*?* 8 labiorum *edd.* 9 fari *om. V* 10 i̥psenes *V* balbu⌜t⌝tiunt *V* 11 ⌜ad⌝ *V* de nuo *(*n *add. et* uo *in ras.) V* 12 aut] *B*, a$_*$t *(*u *? er.) sic P*, aut ⌜ad⌝ *V* in *om. B* 13 bibrata B^{ac}, *corr. m. 1 uel. 2* 14 sonorę̣s *et in marg.* ros *(corr. m. 1 ?) P* exprimet B^1, *corr.* B^3 15 quod *P* in omnibus] *BP*, hominib; *V* non] *V (sc.* n̄*)*, sed *BP* 16 contritos et permolitos] *B*, per contritos *P*, contritos et cōmolitos *V*, *recte?* cib:⌜os⌝ P^2 18 a*ligando *(*l *er.) BP* 19 in *add. Heumannus* potū *(*p *et* t *ex aliis litt. ? m. 3,* ¯ *m. 2) B* adiubat B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2*

hauriunt aquam eamque conprehensam linguae sinu, ne tarditate ac mora refluat, ad palatum celeri mobilitate conplodunt. haec itaque palati concauo tamquam testudine tegitur eamque
18 dentium saeptis deus quasi muro circumuallauit. dentes autem ipsos, ne nudi ac restricti magis horrori quam ornamento essent, gingiuis mollibus, quae a gignendis dentibus nominantur, ac deinde labrorum tegminibus honestauit: quorum durities sicut in molari lapide maior est et asperior quam in ceteris ossibus, ut ad conterendos cibos pabulumque suffi-
19 cerent. labra ipsa quae quasi antea cohaerebant, quam decenter interscidit! quorum superius sub ipsa medietate narium lacuna quadam leui quasi ualle signauit, inferius honestatis
20 gratia foras molliter explicauit. nam quod attinet ad saporem capiendum, fallitur quisquis hunc sensum palato inesse arbitratur, lingua est enim qua sapores sentiuntur, nec tamen tota: nam partes eius quae sunt ab utroque latere teneriores, saporem subtilissimis sensibus trahunt. et cum neque ex cibo quicquam neque ex potione minuatur, tamen inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor eadem ratione qua nihil de
21 quaque materia odoris capio decerpit. cetera quam decora sint uix exprimi potest: deductum clementer a genis mentum et ita inferius conclusum, ut acumen eius extremum signare

EXPILATORES 4—7] Isidor. orig. XI 1, 54; de diff. rer. XVII 60.

BPV] 1 hauriunt V^3, auriunt *subesse uid.* sinum (m *exp. m. 3) B* *a* sinu ne—horrori *(5) omnia euanida refecit* V^3 2 more^{a}fluat B^1, more$^{a\ re}$fluat B^2, mora///effluat *(1 uel 2 litt. er.) P*, mora effluat *in ras.* V^3 ⌞ad palatum⌟ V^3 3 palati *(i ex o) P* teritur B^1, *corr.* B^3 **⌞d⌟s̄ $P^{2?}$ 5 *post* ipsos *hoc* hd. *et in marg. inf. haec* mirabili modo per ordinem fixos. hs. *add.* B^3 (hd. *et* hs. *ut p. 6, 10)* ^{h}orrori V^1, *refecit* V^3 6 ⌞ẽent⌟ $V^{1?}$ 7 horum *B* 8 duriti*es *(a er.) P* im B^1, *corr.* B^3 lapide* (m *er.) B* quam (am *in er.* od *m. 2) B* 11 ⌜int̄⌝scidit *P*, intercidit *codd. rec., edd.* 12 lacunar (r *exp. m. 3) B* laeui *B* 13 foris *B* 14 quisque *V, recte?* 15 enim *om. P* sapo|resentitur B^1, sapor|r̄esentitur B^3 sapore⌜s⌝ *P* 19 sapor* *P*, saporē *V* ratione* *V* 20 qua⌜cū⌝que, *add.* cū *m. 1 ?, euanid. refecit m. 3 V*, quacumque *codd. rec., edd.*

uideatur leuiter inpressa diuisio, rigidum ac teres collum, scapulae uelut mollibus iugis a ceruice demissae, ualida et substricta neruis ad fortitudinem brachia, insignibus toris extantium lacertorum uigens robur, utilis ac decens flexura cubitorum. quid dicam de manibus rationis ac sapientiae 22 ministris? quas sollertissimus artifex plano ac modice concauo sinu fictas, ut si quid tenendum sit, apte possit insidere, in digitos terminauit: in quibus difficile est expedire utrumne species an utilitas maior sit. nam et numerus perfectus ac 23 plenus et ordo ac gradus decentissimus et articulorum parium curuatura flexibilis et forma unguium rotunda concauis tegminibus digitorum fastigia conprehendens atque firmans, ne mollitudo carnis in tenendo cederet, magnum praebet ornatum. illud uero ad usum miris modis habile, quod unus a ceteris 24 separatus cum ipsa manu oritur et in diuersum maturius funditur, qui se uelut obuium ceteris praebens omnem tenendi faciendique rationem uel solus uel praecipue possidet tamquam rector omnium atque moderator; unde etiam pollicis nomen accepit, quod ui et potestate inter ceteros polleat. duos quidem articulos extantes habet. non ut alii ternos, sed 25 unus ad manum carne conectitur pulchritudinis gratia: si enim fuisset tribus articulis et ipse discretus, foeda et indecora species ademisset manibus honestatem. iam pectoris 26

EXPILATORES 1 rigidum—collum] Isidor. orig. XI 1, 61 9 s. 18 s.] Isidor. orig. XI 1, 70; de diff. rer. XVII 63.

BPV] 1 inpress*a *(i ? er.) P* 2 dimissae *P* ualida* *(e ? er.) P* 3 bra⌜c⌝chia *B*³ 4 ingens *codd. rec., edd.* 5 rationis *(r in ras. et c s. l., hoc quoque in ras., m. 3) B* 6 plano artifex *V* 7 situ *V* finctas *ut uid. B*¹, fin⌞xit⌟ *B*³ possit] *BV*, sit *P* in *(ante* digitos*) er., B* 8 terminabit *B*ᵃᶜ, *corr. m. 1 uel 2* 9 perfectus] *PV*, pectus *(sed* ct *minus cert.) B*¹, p⌜l⌝exus *B*² ⌞ac plenus e⌟t *P* 13 concederet *V* 15 diuerso *V* 16 finditur *codd. rec., edd.; malim* diffunditur ten⌞endi⌟ *P* 17 et tamquam *P* 18 ****** *(rector fort. er.)* omnium rector *B* moderator *(*or *ex* ur*) B* 20 ut *s. l. V*¹, *refecit V*³ 21 ad manū carne conectitur] *V*, ad manus conectitur *B*, ad manus carne conectitur *P* 23 spicies *P*¹ nam *PV*

latitudo sublimis et exposita oculis mirabilem prae se fert habitus sui dignitatem. cuius haec causa est, quod uidetur hominem solum deus ueluti supinum formasse — nam fere nullum aliud animal iacere in tergum potest —, mutas autem animantes quasi alterno latere iacentes finxisse atque ad terram conpressisse. idcirco illis angustum pectus et ab aspectu remotum et ad terram uersus abiectum, hominis autem patens et erectum, quia plenum rationis a caelo datae humile aut
27 indecens esse non debuit. papillae quoque leuiter eminentes et fuscioribus ac paruis orbibus coronatae non nihil addunt uenustatis, feminis ad alendos fetus datae, maribus ad solum decus, ne informe pectus et quasi mutilum uideretur. huic subdita est planities uentris, quam mediam fere umbilicus non indecenti nota signat ad hoc factus, ut per eum fetus dum est in utero nutriatur.

1 11. Sequitur necessario ut de internis quoque uisceribus dicere incipiam: quibus non pulchritudo, quia sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est, quoniam opus fuerat ut terrenum hoc corpus suco aliquo de cibis ac potibus aleretur
2 sicut et terra ipsa imbribus ac pruinis. prouidentissimus artifex in medio eius receptaculum cibis fecit, quibus concoctis et liquefactis uitales sucos membris omnibus dispertiret.
3 sed cum homo constet ex corpore atque anima, illud quod

EXPILATORES 4 s.] Isidor. orig. XI 1, 92. 6—9] Isidor. de diff. rer. XVII 64. 11 s.] Isidor. de diff. rer. XVII 65. 13—15] Isidor. orig. XI, 1, 99; de diff. rer. XVII 66.

BPV] 1 prae se praefert *P* 3 fer*e (a *er.) B* 4 integrum *B* 5 quas *B* altero *(sic) V*¹, *refecit V*³ fincsisse *B* 7 ////re////motum *refecit m. 3, sed* re *iam a m. 1 ut uid. in ras., V malim* abiectum ⟨est⟩ homines *B*¹, *corr. B*² hominis—erectum *in marg. P* 8 datum *B* humile* *BV, in B* m *er.* 9 papellae *V* laeuiter *B; leniter codd. rec., edd., sed cf. p. 33, 12* 10 ⌜ac paruis orbib.⌝ *P* paru*is (i *er.) B* *orbibus (c *er.) B* 11 uenustatem *P* f*etus (o *er.) B, item 14 ex* datę *hoc* lacte *V*³ solem *P*ᵖᶜ 12 decorem *P* 13 umbilicus (m *in ras. m. 1 uel 2) B* 17 di*cere (s *er.) V* 18 quoniam] *BP*, quia *V* 19 su⌜c⌝co *V*³ 20 et *om. BV* ac] *BV*, et *P* 21 quibus *om. P*

supra dixi receptaculum soli corpori praestat alimentum, animae uero aliam sedem dedit. fecit enim genus quoddam uisceris molle atque rarum, quod pulmonem uocamus, eumque non in utris modum finxit, ne effunderetur semel spiritus aut inflaret semel. ideoque plenum quidem uiscus effecit, 4
sed inflabile atque aeris capax, ut paulatim spiritum reciperet, dum uitalis uentus per illam spargitur raritatem, et eundem rursus paulatim redderet, dum se ex illo explicat: ipsa enim uicissitudo et spirandi respirandique tractus uitam sustentat in corpore. quoniam ergo duo sunt in homine receptacula, 5
unum aeris quod alit animam, alterum ciborum quod alit corpus, duas esse per collum fistulas necesse est, cibalem ac spiritalem, quarum superior ab ore ad uentrem ferat, inferior a naribus ad pulmonem. quarum natura et ratio 6
diuersa est. ille enim qui est ab ore transitus, mollis effectus est et qui semper clausus cohaereat sibi sicut os ipsum, quoniam potus et cibus dimota et patefacta gula, quia corporales sunt, spatium sibi transmeandi faciunt. spiritus contra qui est incorporalis ac tenuis, quia spatium 7
sibi facere non poterat, accepit uiam patentem, quae uocatur gurgulio. is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus quasi

EXPILATORES 12 s.] cf. Isidor. de diff. rer. XVII 61. 21—40, 2. Isidor. de diff. rer. XVII 61.

BPV] 3 uiscerum *P*, uisceribus *V* *post* uocamus *hoc* hd. *et in marg. sup. haec* in quod spiritus reciproca uicissitudine commearet hs *add. B*^{3} *(*hd. *et* hs. *ut p. 6, 10)* 4 utris] *Heumannus,* uteris *(sic) V*^{1}, s *refecit V*^{3}, uteri *BP edd.* fincxit *B* 4 s. *utroque loco* simul *edd.* sps *P*^{1}, spiritus *P*^{2}, *similis correctio 6. 19. p. 40, 3. 9. 41, 15* 5 uictus *P* fecit *B* 6 sed] *PV*, ut esset *in 3 uel 4 litt. er., quarum prima* s, *extrema* t *(non* set *fuisse uid.) B*^{2} inflabilem *P* 7 et] *BP* sed *V* 9 *post* uicissitudo *add.* flandi *B*^{3} tracţatus *(*ta *exp. m. 1 ?) P* 10 hominem *(*m *del. m. 3) B* receptaculum *P* 11 ˌuˌnum *P*$^{2?}$ 12 *post* corpus *hoc* hd. *et in marg. inf. haec* ut flecti ceruix ac moueri facillime possit. hs. *add. B*^{3} *(*hd. *et* hs. *ut p. 6, 10)* 13 aˌboreˌ *P*$^{2?}$ 15 a*bore *(*r *er.) P* 16 sicut os—spatium sibi *(18) om. P* 17 guila *B* 21 gurgulio *(alt.* u *part. ras. ex* o*) V*

ex anulis in cicutae modum inuicem conpactis et cohaerenti-
8 bus patetque semper hic transitus. nullam enim requiem
meandi habere spiritus potest: qui quia semper commeat,
demissa utiliter de cerebro membri portione, cui uua nomen
est, uelut occursu quodam refrenatur, ne aut teneritudinem
domicilii cum impetu ueniens attracta pestilenti aura cor-
rumpat aut totam nocendi uiolentiam internis receptaculis
perferat. ideoque etiam nares breuiter sunt apertae: quae
idcirco sic nominantur, quia per eas uel odor uel spiritus
9 nare non desinit. tamen haec fistula spiritalis non tantum
ad nares, uerum ad os quoque interpatet in extremis palati
regionibus, ubi se tolles faucium spectantes uuam tollere
10 incipiunt in tumorem. cuius rei causa et ratio non obscura
est. loquendi enim facultatem non haberemus, si ut gulae
iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum pateret.
11 aperuit igitur uiam uoci diuina sollertia ex illa fistula spiri-
tali, ut posset lingua ministerio suo fungi et uocis ipsius
inoffensum tenorem pulsibus suis in uerba concidere. qui
meatus si aliquo modo intersaeptus sit, mutum faciat necesse

EXPILATORES 8—10] Isidor. orig. XI 1, 47; de diff. rer. XVII 57. *BF (a18) PV]* 1 anulis *(*u *m. 3 ex* o, *s. l.* h *er., quod add. m. 2) B*, anellis *V. recte?* 3 quias qui *(sic) P*, q̇ *(i. e.* qui, *hoc s. l. add. m. 1. refecit m. 3)* quia *V*, quia is qui *codd. rec., edd.* 4 demissa] demisa *(sic) V*^{1}, dimisa *V*^{2}, dimissa *BP* uba *B*^{ac}, *corr. m. 1 uel 2* 6 ueniens *s. l. V*^{1}, *refecit V*^{3} pestilenti* *BV*, á *? er. in B*, i *? er. in V* 8 inferat *Heumannus* etiam] *BP*, enim *V* breuiter sunt apertae] *PV*, breues et apertae *B* 9 nominatur *P* ordo *P*^{ac}, *corr. P*$^{1?}$ 10 *post* desinit *s. l. haec* quae sunt huius fistulae quasi ostia *add. B*^{3} 11 quoque *om. B* paliatis *B*^{ac}, pa'u'l*ati, *B*^{1}, paliti *V* 12 tolles] *Isaeus,* colles *BPV; in* tolles ... tollere *etymologia subest; cf. 'Ueb. d. Quellen' p. 263* expectantes *B* 14 si *(s. l. m. 1, refecit m. 3)* sicut *V, recte ? cf. c. 18, 8; Inst VI 21, 11. 22, 4* guilae *B* 15 ad *V*^{2} pa*teret *(*t *er.) V* *post* pateret *hoc* hs. *(sic) et in marg. sup. haec* nec procedens ex eo spiritus efficere uocem sine linguae ministerio posset. hd. *(sic) add. B*^{3} (de hd. *et* hs. *cf. ad p. 6, 10)* 16 uoce *V*^{ac} 17 possit *BV* 18 *a* |<co>ncidere *incipit fol. 2*^{r} *F* c̣c̣ędere *V*^{2} q̇ *(i. e.* qui*) in ras. V* 19 aliquo *(*o *in er.* a *? m. 2) B* |<m>odo *F* in<ter>saeptus *(litt.* ter *foramine perierunt) F*, inter.c.eptus *V*$^{2?}$ |<fa>ciat *F*

est: errat enim profecto quisquis aliam causam putat cur homines muti sint. non enim, ut uulgo reditur, uinctam 12 gerunt linguam, sed hi uocalem illum spiritum per nares quasi mugientes profundunt, quod uoci transitus ad os aut nullus omnino est aut non sic patens, ut plenam uocem possit emittere. quod plerumque natura fit, aliquando etiam 13 casu accidit ut morbo aliquo hic aditus obsaeptus uocem non transmittat ad linguam faciatque de loquentibus mutos. quod cum acciderit, auditum quoque obstrui necesse est, ut quia uocem emittere non potest, ne admittere quidem possit. loquendi ergo causa patefactus est hic meatus. illud quoque 14 praestat, ut in lauacris celebrandis, quia nares calorem ferre non possunt, aer feruens ore ducatur, item si forte spiramenta narium frigore pituita praecluserit, per os auram trahere possimus, ne obstructa meandi facultate spiritus stranguletur. cibi uero in aluum recepti et cum potus 15 umore permixti cum iam calore percocti fuerint, eorum sucus

AVCTORES 2—4] ex eodem auctore (Varrone?) Non. p. 9, 21 Merc.: mutus onomapoeia est incertae uocis quasi mugitus. nam mu sonus est proprie qui intellectum non habet; cf. '*Ueb. die Quellen*' p. 264. 6 s.] cf. Nemes. p. 209 M. καὶ γὰρ—ἀποβαλόντες.

BFPV] 1 |<pr>ofecto *F* |<put>at *F* 2 sunt *F* |<en>im *F* 3 |<ge>runt *F* hii *BF*, hi* *(i er.) P* <illu>m *(foramen) F* 4 mugi-|<e>ntes *F* quo⌜d⌝ *P*[2?] |<tr>ansitus *F* 5 |<pl>enam *F* 6 |<quo>d *F* aliquă|<do> *F* *an* sed aliquando *?* 7 |<aliq>uo *F* obsaeptus *om. P* uo|<ce>m *F* 8 |<fac>iatque *F* loquen**tibus *V* 9 |<cu>m *F* |<ob>strui *F* ut *om. V* 10 quia] *BPV*, quoniam *F* |<uo>cem *F* ne] *FPV*, ne auditum *B* a‿d‿mittere *B*[3], |<ad>mittere *F* 11 loquēn|<di> (˜ *euanid.*, n *add. m. 2) F* patefactum *V* |<m>eatus *F* 12 |<in> *F* |<n>ares *F* 13 pos|<sunt> *F* aer *om. P* |<ite>m *F* 14 frigore *scripsi (cf. Verg. Ecl. II 22)*, frigoris *BF (in quo* nari|<umf>rigoris*) V*, *pro* frig. pit. praecl. *hoc* praecluserit rigor *P* praeclus⌜er⌝it *B*[3]; praecluse|<ritp>er *F* 15 pos|<sim>us *F* obstructa *(a euanid. s. l. restit. m. 2) F* ‿m‿ea‿n‿di *B*[2] facultate* *(m er.) BV*, |<fa>cultate *F* 16 ciui *B*[1], *corr. B*[2], |<cibi> *F* al‿u‿um *P*[1?] 17 umore *(h s. l. er., quod add. m. 2) B (pariter p. 42, 15. 20. 43, 8)*, ⌜h⌝umore *V*[1], h *refecit V*[3], *item p. 42, 15. 43, 8* fueri⌜n⌝t *V*[1], n *refecit V*[3] sucos *B*[ac], *corr. m. 1 uel 2*

inenarrabili modo per membra diffusus inrigat uniuersum
16 corpus et uegetat. intestinorum quoque multiplices spirae
ac longitudo in se conuoluta et uno tamen substricta uinculo
quam mirificum dei opus est! nam ubi maceratos ex se cibos
aluus emiserit, paulatim per illos internorum anfractus extru-
duntur, ut quidquid in ipsis inest suci quo corpus alitur,
17 membris omnibus diuidatur. et tamen necubi forte obhaereant
ac resistant, quod et fieri poterat propter ipsorum uoluminum
flexiones in se saepe redeuntes et fieri sine pernicie non
poterat, obleuit ea intrinsecus crassiore suco, ut purgamenta
illa uentris ad exitus suos facilius per lubricum niterentur.
18 illa quoque ratio subtilissima est, quod uesica, cuius usum
uolucres non habent, cum sit ab intestinis separata nec ullam
habeat fistulam qua ex illis urinam trahat, conpletur tamen
19 et umore distenditur. id quomodo fiat non est difficile per-
uidere. intestinorum partes quae ab aluo cibum potumque
suscipiunt, patentiores sunt quam ceterae spirae et multo
20 tenuiores. hae uesicam circumplectuntur et continent: ad
quas partes cum potus et cibus mixta peruenerint, fimum
quidem crassius fit et transmeat, umor autem omnis per

AVCTORES 12 s.] cf. Nemes. p. 148 M. τὰ δὲ κύστιν οὐκ ἔχει, ὡς ὄρνιθες.

EXPILATORES 4 ss.] cf. Isidor. de diff. rer. XVII 68.

BFPV] 1 ⌞uni⌟uersum *B*, *utrum* e *an* o *incertum in F* 2 uegitat V^1, *corr.* V^3 3 una *P* 5 albos *ut uid.* B^{ac}, *part. ras. corr. m. 1 uel 2* 6 quid *P* in ipsis] *F*, ipsis *BV*, *fort. recte, om. P* quo* (d *er.*) *V* 7 ne cui *V* 8 etfiere (t *ras. ex* f, *ut uid.*) *sic B* 9 redundantes *B* perni⌞ci⌟e $P^{1?}$ 10 obleuit ea] *V*, obl**ita (eu *er.*) *sic B*, obpleuit ea *P* 11 ill *in* illa *euanuit*, *F* 12 suptilissima *F*, *pariter p. 43, 2* uesica (u *ex* b$_{i}$ *et* ic *in 1 uel 2 litt. er. m. 3*) *B*, ue- *ex* ui- $P^{2?}$ 14 quę *V* 15 desten-ditur *F* 16 intestinorum enim partes *P*, *recte ?* *ab* intestinorum *incipit fol.* 2^{u} *F* ⌜al⌝uo $P^{2?}$ ci⌞bū⌟ *V* 17 suscipiat *F* pat*entiores (i *er.*) *B*, potentiores *P* *post* et *er.* & $_{v}$ *V* 18 teneriores *B*, tenuioris P^1, *corr.* $P^{2?}$ uisicam BP^1 19 potos et cibos $_{v}$ (*corr. m. 1 ?*) *F* firmum *B*, sinum *V* 20 crassius (c *ras. ex* g) *V* translatū$_{mi}$ (*sic*)| humor* aū (hu *postea add. m. 1*, a *er.*) *V* ⌜autem⌝ *B*

illam teneritudinem percolatur eumque uesica, cuius aeque tenuis subtilisque membrana est, absorbet et colligit, ut foras qua natura exitum patefecit emittat.

12. De utero quoque et conceptione, quoniam de internis 1
loquimur, dici necesse est, ne quid praeterisse uideamur: quae quamquam in operto latent, sensum tamen atque intellegentiam latere non possunt. uena in maribus quae seminium 2
continet, duplex est, paulo interior quam illud umoris obsceni receptaculum. sicut enim rienes duo sunt itemque testes, ita et uenae seminales duae, in una tamen conpage cohaerentes: quod uidemus in corporibus animalium, cum intersecta patefiunt. sed illa dexterior masculinum continet semen, sini- 3
sterior femininum, et omnino in toto corpore pars dextera masculina est, sinistra uero feminina. ipsum semen quidam 4
putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad uenam genitalem confluere ibique concrescere, sed hoc quomodo fiat

AVCTORES § 4 ss.] ex Varronis Tuberone; cf. Censorin. 5, 2 ss 6, 1. 4 ss. 7, 1. 9, 1 s.; Krahner, De Varrone ex Martiani satura sup plendo (1846) p. 18; Wilmanns p. 36 adn. 1; Diels, Doxogr. gr. p. 186 s 197 s.; '*Ueb. d. Quellen*' p. 265 ss.

BFPV] 1 uisica B^1, *corr.* B^2 2 tenus *F* obseruit *(*i *ex* e*)* B^1, obsorbit B^3, absorbit V^1, *corr.* V^2 et *part. ras. ex* ut $P^{2?}$ 3 exitum] exitura *(*a *in ras. m. 2 ?)* exitum *P* 4 uteri *(*i *ex* o *m. 1 uel 2)* quoque *(om.* et*)* *B* 5 interisse *ut. uid.* P^1, *p̄terisse P^2 6 operum (to) *V* late⌜n⌝t $P^{1?}$ 7 late⌜re⌝ P^2 ue**na *(*ne *er.)* *P* 8 obsceni umoris *F* obsc*eni *(*a *er.)* *B* 9 rienes] *BF,* renes *PV; cf. p. 48, 23* ⌜ita⌝ *P, om. V* 10 ⌞in⌟ $P^{1?}$ conpag*e *(*a *er.)* *B,* compagae *F* 11 in *euanuit, F* intersecta] *Heumannus,* interfecta *BV,* ⟨i⟩nterfectae *(sic) F,* interfect⌞a⌟ $P^{1?}$ 12 ⌜d⌝exterior *V* semen* *P* sinist⌜e⌝rior *V* 13 f*emininum *(*a *er.)* *B (pariter 14),* fem⟨ini⟩|num *F* t⟨o⟩to *(*o *foramine periit) F,* ⌜to⌝to *V* corp⟨ore⟩| *F* dextera *scripsi,* dextra *BFPV, sed cf. p. 34, 9. 44, 4. 45, 21. 46, 3* 14 sinixtra B^1, *corr.* B^3 *(pariter p. 44, 4),* s⟨inis⟩|tra *F* femininum *F* ⟨se⟩|men *F* sem⌞en qui⌟dam *P* 15 puta⌜n⌝t $F^{1?}$ putant—quidam] a*iunt *V,* aiunt *codd. rec., sed cf. 'Plutarch.' Placit. philos. V 3 (*τίς ἡ οὐσία σπέρματος*), 4* Πλάτων μυελοῦ τοῦ νωτιαίου ἀπόρροιαν medu⟨llis⟩| *F* c⟨orpo⟩|re *F* 16 co⟨nflu⟩|ere *F* congrescere P^1 h⟨ocquo⟩|modo *F*

humana mens non potest conprehendere. item in feminis uterus in duas se diuidit partes, quae in diuersum diffusae ac reflexae circumplicantur sicut arietis cornua. quae pars in dexteram retorquetur, masculina est, quae in sinistram, femi-
6 nina. conceptum igitur Varro et Aristoteles sic fieri arbi- 5
trantur. aiunt non tantum maribus inesse semen, uerum etiam feminis et inde plerumque matribus similes procreari, sed earum semen sanguinem esse purgatum: quod si recte cum uirili mixtum sit, utraque concreta et simul coagulata informari: et primum 10
quidem cor hominis effingi, quod in eo sit et uita omnis et sapientia, denique totum opus quadragesimo die consummari. ex abortionibus haec fortasse collecta sint.
7 in auium tamen fetibus primos oculos fingi dubium non est, quod in ouis saepe deprehenditur. unde fieri non posse arbi- 15
8 tror quin fictio a capite sumat exordium. similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant: cum semina inter se permixta coalescunt, si uirile superauerit, patri similem prouenire seu marem seu feminam, si-

AVCTORES 5 Aristoteles] de gen. anim. IV 3.
EXPILATORES 1—3] Isidor. orig. XI 1, 135. 10—15] Isidor orig. XI 1, 143. § 8 ss.] cf. Isidor. orig. XI 1, 145.

BF (—13) PV] 1 no⟨n⟩| *F* ⟨item⟩| *F* in *om. P* 2 ••se *(es er.) V* s⟨edi⟩| uidit *F* diuers⟨um⟩| *F* 3 circu⟨mpli⟩|cantur *F* cornu⟨a⟩| *F* 4 dexteram] *BFPV*, dextram *edd.*, *sed cf. ad p. 43, 13* retorquetur *(ur ras. ex* or*)* *B*, prae⟨???⟩ *(2 uel 3 litt. perierunt)* |retur *F* ⟨in⟩| *F* 5 ⟨et⟩| *F* arbit⟨ran⟩|tur *F*, arbitra⌜n⌝tur *P* 6 aiunt] *FV*, aiunt enim *B*, et aiunt *P* ma⟨ribus⟩| *F* 7 eti⟨am⟩| *F* ⌞inde⌟ P^2 m⟨a⟩|tribus *F* 8 e⟨arum⟩| *F* sanguine *B* purg⟨atum⟩| *F* 9 ⟨m⟩i⟨xtum⟩| *F*, ⌞mixtu⌟m *P* 10 sim⟨ul⟩| *F* cumaculata *F* e⟨t p⟩ri⟩|mum *F* 11 quidem *om. F* effin⟨gi⟩| *F*, effingi *(pr.* f *ex* t *m. 2 ?) P* et *om. B* 12 om⟨ni⟩s⟨et⟩| *F* o⟨pus⟩| *F* quadragensimo BP^1 *(*n *exp.* P^2*)* V^{ar} *(*n *er.)* 13 con⟨sum⟩|mari *F* e••x *(*t *? er.) F* abortionib⟨us⟩ *(sic)* ⟨haec⟩|| *hic desinit fol. 2ª F* sunt *codd. rec., edd.* 14 primum *V* 15 depr••ehendimus *(*a *er.) P* po••••sse *(*tui *? er.) V* 16 fi⌞c⌝tio P^2, finctio *V* similitudinis BP^{ac}, *corr.* $P^{1?}$ 18 *an* coalescant *?* 19 patri *(*ri *in 3 uel 4 litt. er. m. 2 ?) P* proueniri B^1, *corr.* B^2

muliebre praeualuerit, progeniem cuiusque sexus ad imaginem respondere maternam. id autem praeualet 9
e duobus, quod fuerit uberius; alterum enim quodammodo amplectitur et includit: hinc plerumque fieri
5 ut unius tantum liniamenta praetendat. si uero 10
aequa fuerit ex pari semente permixtio, figuras quoque misceri, ut suboles illa communis aut neutrum referre uideatur, quia totum ex altero non habet, aut utrumque, quia partem de singulis mutuata est. nam 11
10 in corporibus animalium uidemus aut confundi parentum colores ac fieri tertium neutri generantium simile aut utriusque sic exprimi, ut discoloribus membris per omne corpus concors mixtura uarietur. dispares quoque naturae hoc modo 12
fieri putantur: cum forte in laeuam uteri partem ma-
15 sculinae stirpis semen inciderit, marem quidem gigni opinatio est, sed quia sit in feminina parte conceptus, aliquid in se habere femineum supra quam decus uirile patiatur, uel formam insignem uel nimium candorem uel corporis leuitatem uel artus delicatos
20 uel staturam breuem uel uocem gracilem uel animum inbecillum uel ex his plura. item si partem in dex- 13
teram semen feminini generis influxerit, feminam quidem procreari, sed quoniam in masculina parte concepta sit, habere in se aliquid uirilitatis ultra
25 quam sexus ratio permittat, aut ualida membra aut inmoderatam longitudinem aut fuscum colorem aut

BPV] 1 muliebrem (m *exp. m. 2)* sexus (x *in er.* c *? m. 3) B* sexum *P*, sec|sus *V* 4 includet *B* 6 pa•ri *(t ? er.) V* semin•e *(a er.) B* 7 subolis *B* ⌜h⌝aut B^2 8 qui⌜a⌝ *V* 10 in parentum *B*, parentium *P* 11 coloris B^1, *corr.* B^3 ac] *PV*, aut *B* similem *B* 13 discors *B* disparis *P* 16 opinatio] *PV*, manifestum *B* feminea *V* 17 femin⌞eū⌟ P^2 19 l•euitatem *(a er.) B* 21 inbeccillum *B*, ⌜im⌝becillum P^2 *post* plura *s. l.* K *(i.e.* Kapitulum, *cf. part. I ad p. 750, 22) B*^{1} si partem—influxerit *in marg. sup. add.* P^2 partem in dexteram] *P (i. e.* P^2*) V*, in partem dexteram *B; dextram edd., sed cf. ad p. 43, 13* 23 quidem *om. P* in masculinam partem *B*

hispidam faciem aut uultum indecorum aut uocem
14 robustam aut animum audacem aut ex his plura. si
uero masculinum in dexteram, femininum in sinistram
peruenerit, utrosque fetus recte prouenire, ut et
feminis per omnia naturae suae decus constet et
maribus tam mente quam corpore robur uirile ser-
15 uetur. illud uero ipsum quam mirabile institutum dei, quod
ad conseruationem generum singulorum duos sexus maris ac
feminae machinatus est, quibus inter se per uoluptatis inle-
cebram copulatis subsiciua suboles pararetur, ne genus omne
16 uiuentium condicio mortalitatis extingueret. sed plus roboris
maribus attributum est, quo facilius ad patientiam iugi mari-
talis feminae cogerentur. uir itaque nuncupatus est, quod
maior in eo uis est quam in femina, et hinc uirtus nomen
17 accepit: item mulier, ut Varro interpretatur, a mollitie,
inmutata et detracta littera, uelut mollier. cui suscepto
fetu cum partus adpropinquare iam coepit, turgescentes mammae
dulcibus sucis distenduntur et ad nutrimenta nascentis fonti-
bus lacteis fecundum pectus exuberat. nec enim decebat aliud
18 quam ut sapiens animal a corde alimoniam duceret. idque

AVCTORES 10 subsiciua suboles] Cyprian. de zelo et liu. 15 (p. 430, 5). 13—15 uir] cf. Varro de ling. lat. V 73; Cic. Tusc II 18, 44.

EXPILATORES 13—16] Isidor. orig. XI 2, 17. 18; de diff. rer. XVII 82: uir itaque nuncupatus, ut ait Lactantius... 19 s.] Isidor. de diff. rer. XVII 65.

BPV] 2 si uero] *BV*, siue *V* 3 sinixtram *B* 4 foetus *V* 8 duo *B* mares *B* ac] *BV*, et *P* 9 uoluptatibus *B*, uoluntatis *V* inlecebram] *P*, illecebra⌜e⌝ *(sic)* B^2, illecebras *V edd., sed cf. d. ira 19, 3* inlecebra uoluptatis 10 subsiciua] *BV*, sic,ut *(, m. 2) P* subolis *B*, ṣọbolis *(o in* v *corr. m. 2 ?) V* pareretur *V* 12 adtributus *B* attributum est *om. V* quo* *(*d *er.) V* 13 nuncupatus] P^1 *(*nonc- P^2*)*, nominatus *BV, sed cf. supra Isidor. de diff. rer. XVII 82* nuncupatus 15 interpetratur *BV* a *om. V* mollitiae B^1 *(*a *del.* B^3*) V*, mollitię P^{ac}, ę *er.* 16 mollier *(o part. ras. ex* u*) V* cuius *B* 17 f.etu cū *B* turge⌜sce⌝ntes B^2, turgiscentes V^{ac} 18 sucis *om. P* fortibus *(non satis cert. utrum* rt *an* st*)* P^1 20 alimonia⌜m⌝ B^3

ipsum sollertissime conparatum est, ut candens ac pinguis umor teneritudinem noui corporis inrigaret, donec ad capiendos fortiores cibos et dentibus instruatur et uiribus roboretur. sed redeamus ad propositum, ut cetera quae supersunt breuiter explicemus.

13. Poteram nunc ego ipsorum quoque genitalium membrorum mirificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab huiusmodi sermone reuocaret: itaque a nobis indumento uerecundiae quae sunt pudenda uelentur. quod ad hanc rem attinet, queri satis est homines inpios ac profanos summum nefas admittere, qui diuinum et admirabile dei opus ad propagandam successionem inexcogitabili ratione prouisum et effectum uel ad turpissimos quaestus uel ad obscenae libidinis pudenda opera conuertunt, ut iam nihil aliud ex re sanctissima petant quam inanem et sterilem uoluptatem. quid? reliquae corporis partes num carent ratione aut pulchritudine? conglobata in nates caro quam sedendi officio apta! et eadem firmior quam in ceteris membris, ne premente corporis mole ossibus cederet. item feminum deducta et latioribus toris ualida longitudo, quo facilius onus corporis sustineret: quam paulatim deficientem in angustum genua determinant, quorum decentes nodi flexuram pedibus ad gradiendum sedendumque aptissimam praebent. item crura non aequali modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes, sed

EXPILATORES 17—19] Isidor. orig. XI 1, 101; de diff. rer. XVII 70.

BPV] 2 humor (h *del. m. 3) B*, ⌜h⌝umor *V* *post* capiendos *er.* r *? B* 3 instru, *in marg.* at^{ur} et uirib; *V* ⌞roboret⌟^{ur} *V* 6 ego *om. B* 8 eiusmodi *B* 9 ad *om. V* 10 impios (im *in litt. incert. scr. m. 3) V* 11 admirabilem *(alt.* m *del. m. 3) B* 12 rationi B^1, *corr.* B^2 ////prouisum *(1 uel 2 litt. er.) V* 13 quaestus (a *del. m. 3) B* obsc*enae (a *er.) B* 14 conuertunt** *B* ex] *BP*, ** *V* 15 et] *PV*, ac *B* sterelem B^1, *corr.* B^2 16 num partes *V* aut] *BV*, ac *P* 17 natis B^1, *corr.* B^2 officii *V* 18 est *Heumannus* ⌜ne⌝ $P^{1?}$ 19 mo*le (l *er.) P* 20 quo* (d *er.) V* 22 in pedibus *B* 23 aptissimam] *PV*, aptissimum usum *B* cruralj *V*

teretibus suris clementer extantibus sensimque tenuatis et
6 firmata sunt et ornata. in plantis uero eadem quidem, sed
tamen longe dispar quam in manibus ratio est: quae quoniam
totius operis quasi fundamenta sunt, eas mirificus artifex non
rotunda specie, ne homo stare non posset aut aliis ad standum
pedibus indigeret sicut quadrupedes, sed porrectiores longiores-
que formauit, ut stabile corpus efficerent planitie sua; unde
7 illis inditum nomen est. digiti aeque totidem quot in mani-
bus, speciem magis quam usum maiorem praeferentes ideoque
et iuncti et breues et gradatim conpositi: quorum qui est
maximus, quoniam illum sicut in manu discerni a ceteris
opus non erat, ita in ordinem redactus est, ut tamen ab aliis
8 magnitudine ac modico interuallo distare uideatur. haeç
eorum speciosa germanitas non leui adiumento nisum pedum
firmat: concitari enim ad cursum non possumus, nisi digitis
in humum pressis soloque nitentibus impetum saltumque
9 capiamus. explicasse uideor omniâ quorum ratio intellegi
potest: nunc ad ea uenio quae uel dubia uel obscura sunt.
1 14. Multa esse constat in corpore quorum uim rationem-
2 que perspicere nemo nisi qui fecit potest. an aliquis enarrare
se putat posse quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis
membrana illa perlucens qua circumretitur aluus ac tegitur?
3 quid rienum gemina similitudo? quos ait Varro ita dictos,

AVCTORES 7 s.] cf. Fest. p. 230, 10. Paul. p. 231 M.
EXPILATORES § 6] Isidor. orig. XI 1, 113; de diff. rer. XVII 71.
9. 15–17] Isidor. de diff. rer. XVII 72. 23 s.] Isidor. orig.
XI 1, 97.

BPV] 1 te*retibus *V* · suis *B* ten‚ua‚tis P^2 2 eadem] *BV*, et eadem *P* 3 manibus] *PV*, ‚cru‚ribus B^2 5 talis *B* a^{r}d^{t}standum P^2 7 firmauit *V* ^{r}h^{t}abile P^2 8 ^{r}nom^t P^2 aequidem P^1, *ęque^{r}tot^{t}idem P^2 aeque, *alt.* e *m. 3, sed iam m. 1 ut uid.*, *V* quod BP^1 *(in ras. corr. P^2)* V^{ac} *(part. ras. corr. V^1)* 10 ịniuncti *(*in *exp. et linea del. m. 3)* *B* cŏposuit *P* 11 illut *B* 13 magnitudíne* *(*m *? er.)* *P* uidieatur *(sic)* *P* 14 a^{r}d^{i}umento *V* 17 quo *P* 18 adeo P^1 20 nisi *in marg. P* 21 habet *V* 22 circumre*titur *V* 23 quę *ex* qui *(sic)* *V* rienum] BP^1, i *del.* P^2, renium *V; cf. p. 43, 9*

quod riui ab his obsceni umoris oriantur: quod est longe secus, quia spinae altrinsecus supini cohaerent et sunt ab intestinis separati. quid splenis? quid iecur? quae uiscera 4 quasi ex conturbato sanguine uidentur esse concreta. quid fellis amarissimus liquor? quid globus cordis? nisi forte illis credendum putabimus qui adfectum iracundiae in felle constitutum putant, pauoris in corde, in splene laetitiae. ipsius 5 autem iecoris officium uolunt esse ut cibos in aluo concoquat amplexu et calefactu suo, quidam libidines rerum ueneriarum in iecore contineri arbitrantur. primum ista perspicere acumen 6 humani sensus non potest, quia horum officia in operto latent nec usus suos patefacta demonstrant. nam si ita esset, fortasse placidiora quaeque animalia uel nihil fellis omnino uel minus haberent quam ferae, timidiora plus cordis, salaciora plus iecoris, lasciuiora plus splenis habuissent. sicut igitur 7 nos sentimus audire auribus, oculis cernere, naribus odorari, ita profecto sentiremus nos felle irasci, iecore cupere, splene gaudere. cum autem unde adfectus isti ueniant minime 8 sentiamus, fieri potest ut aliunde ueniant et aliud uiscera illa quod nos minime suspicamur efficiant, nec tamen conuincere

EXPILATORES 3—7] Isidor. de diff. rer. XVII 66.

BPV] 1 riui *(*u *in er.* d *uel* o *? m. 1 ?) B* umores B^1, humor⌊is⌋ B^2, h *postea er.*, ⌊hu⌋moris *V* 2 quia] *PV*, quoniam *B* subpini *V* 3 splenis] *BV*, splen *(*l *ras. ex* b *?) P edd., sed nominatiuus* splenis *est in excerpto gramm. codicis Bernens. 207 saec. IX—X, Anecd. Heluet. ed. Hagen p. 61, 17, cf. etiam Priscian. I 149, 8 H et Archiu. lexigr. et gramm. lat. VIII p. 130* 4 congraegata *(pr.* a *del. m. 3) B* 5 cord⌊is⌋ *V post* cordis *s. l.* qui uiuus sanguinis fons est *(ex p. 34, 19) add.* B^3 6 putauimus B^1 *(corr.* B^3*)* V^{ac}, *in ras. corr. m. 1* quiaeffectum *ut uid.* B^1, qui∗affectum B^3 consti⌜tu⌝tum V^2 7 splen∗e *(*a *uel* i *? er.) P* 8 in aluo concoquat amplexu] *BV*, inuo concoquat at inplexu *sic P* 9 quidam *(*am *add. m. 2) V* libidinis B^1 *(corr.* B^3*) P* uerum B^{ac} uenerearum *edd.* 10 iecori B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2*, ∗∗∗iecore *(*cor *er.*, iecore *in ras.) V* 11 ⌜non⌝ B^3 12 usos V^1, *part. ras. corr.* V^2 essent *P*, ⌜e⌝⌜t⌝ *V* 14 et timidiora *B* cordis, salaciora plus iecoris] *B*, iecoris *P*, cordis *V*, *cetera om. PV* 16 odorari] $B^{ac}PV^1$, odorare $B^{1?}$ V^2; *cf. p. 24, 2* 17 fell⌊e⌋ P^2 iecore *(*c *ras. ex* t*) V* 20 quod nos minime] *BP*, quã nos *V*, *recte?*

possumus falsa illos qui haec disputant dicere. sed omnia quae ad motus animi animaeque pertineant, tam obscurae altaeque rationis esse arbitror, ut supra hominem sit ea
9 liquido peruidere. id tamen certum et indubitatum esse debet, tot res, tanta uiscerum genera unum et idem habere officium ut animam contineant in corpore. sed quid proprie singulis muneris sit iniunctum, quis scire nisi artifex potest cui soli opus suum notum est?

1 15. De uoce autem quam rationem reddere possumus? grammatici quidem ac philosophi uocem esse definiunt aerem spiritu uerberatum, unde uerba sint nuncupata: quod per-
2 spicue falsum est. non enim uox extra os gignitur, sed intra et ideo similior ueri est illa sententia, stipatum spiritum cum in obstantia faucium fuerit inlisus, sonum uocis exprimere, ueluti cum in patentem cicutam labroque subiectam demittimus spiritum et is cicutae concauo repercussus ac reuolutus a fundo dum descendentem occursu suo radit, ad

AVCTORES 6] cf. Nemes. p. 134 s. M. οὐ γὰρ κρατεῖται ὑπὸ τοῦ σώματος (sc. ἡ ψυχή). 10 s.] ex Varrone? cf. Augustin. de dial. 5 ap. Wilmannsium p. 144; *'Ueb. die Quellen'* p. 265.

BPV] 1 disputan⌜t⌝ V^2 omniaque *V* 3 ⌞sit⌟ *V* ea liquido peruidere] *PV (sed* ea *in magna ras. et* o *in* liquido *in ras.* $V^{1?}$*)*, aliquid opertum uidere *B* 5 res *om. P* tanta] *V*, tot *B*, *om. P; tanta i. e.* tam multa, *cf. Indic. uerb.* gene•ra *V* 6 propri•e *(*a *er.) BP* 7 iunctum *B* quis] *V*, qui *BP* 8 sit P^{ac}, ⌞est $P^{1?}$ 9 de *(*d *m. 3 in litt. incerta) V* 10 grammatici] *BP*, greci *V* philofi *P* difiniunt *V* 11 spū P^1, spiritu P^2 *(pariter* P^2 *s. l. 13. 16 et in marg. p. 51, 1. 5. 6)*, ⌞spiritu⌟ V^2 sunt *PV* noncupata *(*o *ex* u *m. 2) P* 12 ⌜os⌝ $P^{2?}$ 13 similior ueri] *B (cf. p. 54, 6)*, similior *P*, ueri ⌞similior••⌟ *(*es *? er.) V* stipatus spiritus *ex* stipatum spiritum B^3 14 in *om. P* 16 mittimus *P* çụm *(exp. m. 2)* spm̃ *P* at V^1, *part. ras.* ac *corr.* V^2 17 discendentem *P* radit] P^1V, redit P^2B, reddit *edd.; locus sic intellegendus uidetur: (16)* is *(sc.* spiritus demissus*)* cicutae concauo *(i. e.* interiore latere cicutae*)* repercussus *(cf. 14* in obstantia—inlisus*)* ac reuolutus a fundo *(i. e.* ab inferiore parte cicutae*)* dum descendentem *(sc.* proximum spiritum*)* occursu suo radit, ad exitum nitens *(i. e.* exitum quaerens, *fort. non post* radit, *sed post* nitens *distinguendum est)* sonum gignit, *uix uerba* dum—radit *sic sunt explicanda:* dum spiritus repercussus ac

exitum nitens sonum gignit et in uocalem spiritum resiliens
per se uentus animatur. quod quidem an uerum sit deus 3
artifex uiderit. uidetur enim non ab ore, sed ab intimo pectore
uox oriri. denique et ore clauso ex naribus emittitur sonus
5 qualis potest. praeterea et maximo spiritu quo anhelamus 4
uox non efficitur et leui ac non coartato spiritu quotiens
uolumus efficitur. non est igitur conprehensum quonam modo
fiat aut quid sit omnino. nec me nunc in Academiae sen- 5
tentiam delabi putes, quia non omnia sunt inconprehensibilia.
10 ut enim fatendum est multa nesciri, quae uoluit deus intelle-
gentiam hominis excedere, sic tamen multa esse quae possint
et sensibus percipi et ratione conprehendi. sed erit nobis 6
contra philosophos integra disputatio. conficiamus igitur
spatium quod nunc decurrimus.

15 16. Mentis quoque rationem inconprehensibilem esse quis 1
nesciat nisi qui omnino illam non habet, cum ipsa mens quo
loco sit aut cuiusmodi nesciatur? uaria ergo a philosophis
de natura eius ac loco disputata sunt. at ego non dissimu- 2
labo quid ipse sentiam, non quia sic esse adfirmem, quod
20 est insipientis in re dubia facere, sed ut exposita rei diffi-

AVCTORES 16] cf. Cic. de nat. deor. II 59, 147. 17 s. (uaria—disputata sunt): p. 52, 2 (quidam). 7 (alii). p. 53, 24 ss. (a Xenocrate). 6 ss. (Aristoxenus)] cf. Cic. Tusc. I 9, 19 s.; *'Ueb. die Quellen'* p. 281.

BPV] reuolutus cicutam descendentem *(i. e.* a summo ad imum paulatim dilatatam*)* occursu suo radit*; Lactantium uerba auctoris sui aut minus accurate transcripsisse aut iam obscurata accepisse ostendi uidetur loco Cassiodorii De musica 5, uol. II 587a Garet (ex quo Isidor. Orig. III 21, 1):* inflatilia sunt quae spiritu reflante conpleta in sonum uocis animantur, ut sunt tubae calami fistulae 1 nitens] *PV*, tendens *B* 3 uideri *P* pectore *om. P* 4 ex] *in ras. V*², et *BP* 5 quo* *(*d *er.) V* an⌜h⌝elamus *V*² 6 laeui *B* coarctato *P* quot⌞iens uol⌟umus *V* 7 quomodo *euanid. refecit V*³, *s. l.* ē *ut uid. er.* 8 *post* sit | *extra uers. add.* uox *V*³ achademiae *B*, ⌞acad⌟emiae *V*² 9 pute⌞s⌟ *V* 10 ut] *P*, et *B*, *ut *(*a *er.) V* e⌞n⌟im *V*¹? 14 quod] *P*, quo *BP*, *sed cf. Inst. VII 27, 1* decursis ... spatiis 15 quis] *BV*, qui *P* 17 loco] *edd.*, loci *BPV* ⌜a⌝ *V*² 18 eis *P* ac] *BV*, de *P* dis imilabo *P*¹, disimulabo *(sic,* u *part. ras. ex* o *m. 2) V*

cultate intellegas quanta sit diuinorum operum magnitudo.
3 quidam sedem mentis in pectore esse uoluerunt. quod si ita
est, quanto tandem miraculo dignum est rem in obscuro ac
tenebroso habitaculo sitam in tanta rationis atque intelle-
gentiae luce uersari, tum quod ad eam sensus ex omni cor-
poris parte conueniunt, ut in qualibet regione membrorum
4 praesens esse uideatur! alii sedem eius in cerebro esse dixe-
runt. et sane argumentis probabilibus usi sunt, oportuisse
scilicet quod totius corporis regimen haberet, potius in summo
tamquam in arce corporis habitare nec quicquam esse subli-
mius quam id quod uniuersum ratione moderetur, sicut ipse
5 mundi dominus et rector in summo est; deinde quod sensus
omnis id est audiendi et uidendi et odorandi ministra membra
in capite sint locata, quorum omnium uiae non ad pectus,
sed ad cerebrum ferant; alioquin necesse nos esset tardius
sentire, donec sentiendi facultas longo itinere per collum ad
6 pectus usque descenderet. hi uero aut non multum aut for-
tasse non errant. uidetur enim mens, quae dominatum corporis
tenet, in summo capite constituta tamquam in caelo deus,
sed cum in aliqua sit cogitatione, commeare ad pectus et
quasi ad secretum aliquod penetrale secedere, ut consilium
7 tamquam ex thensauro recondito eliciat ac proferat; ideoque
cum intenti ad cogitandum sumus et cum mens occupata in
altum se abdiderit, neque audire quae circumsonant neque
8 uidere quae obstant solemus. id uero siue ita est, admiran-

AVCTORES 18—25] cf. Theophrast. de sens. 42 (Duemmler, Academica p. 114).

BPV] 2 sedʳ̃ē *V* 3 quanto] *PV*, quo *B* 5 luce* *V* tum quod] *V*, tunc quod *P*, tunc | cum *(att.* c *postea add. m. 1 ?) B* ad *om. V* 8 probabilius *B* 9 quo *P* haberet] *BV*, deberet *P* 10 arc*e *(a er.) B* neᶜc᷑ *V* 11 ratio *P*᷑ 12 dš *P* 13 omnes *P* oᶜdoᶜrandi P^2 14 collocata *B* 15 nos] B^2P^2, non B^1P^1, ñ, *euanid. refecit m. 3, in marg.* nos esset *iam m. 1 uel 2 scripsisse uid., euanid. refecit m. 3, V* esse*t *(n er.) B*, esset nos *(quamquam iam ante* nos *ex* non *correctum habet) P*, est *V* 17 hi* *(i er.) P*, hii *V* 22 tensauro *B*, the*sauro *(n er.) P*, thesauro *V* reconditū *B* eliceat B^1, *corr.* B^3 24 *an* abdidit *?*

dum profecto est quomodo id fiat, cum ad pectus a cerebro nullum iter pateat, sin autem non est ita, tamen nihilo minus admirandum est quod diuina nescio qua ratione fiat ut ita esse uideatur. an potest aliquis non admirari quod sensus 9
ille uiuus atque caelestis qui mens uel animus nuncupatur, tantae mobilitatis est, ut ne tum quidem, cum sopitus est, conquiescat, tantae celeritatis, ut uno temporis puncto caelum omne conlustret, si uelit, maria peruolet, terras et urbes peragret, omnia denique quae libuerit, quamuis longe lateque submota sint, in conspectu sibi ipse constituat? et miratur 10
aliquis si diuina mens dei per uniuersas mundi partes intenta discurrit et omnia regit, omnia moderatur, ubique praesens, ubique diffusa, cum tanta sit uis ac potestas mentis humanae intra mortale corpus inclusae, ut ne saeptis quidem grauis huius ac pigri corporis, cum quo inligata est, coerceri ullo modo possit quominus sibi liberam uagandi facultatem quietis inpatiens largiatur? siue igitur in capite mens habitat siue 11
in pectore, potestne aliquis conprehendere quae uis rationis efficiat ut sensus ille inconprehensibilis aut in medulla cerebri haereat aut in illo sanguine bipertito qui est conclusus in corde, ac non ex eo ipso colligat quanta sit dei potestas, quod animus se ipsum non uidet aut qualis aut ubi sit nec si uideat, tamen perspicere possit quo pacto rei corporali res incorporalis adiuncta sit? siue etiam mentis locus nullus 12
est, sed per totum corpus sparsa discurrit — quod et fieri

BPV] 1 id *om. P* a] *BP*, ęt *(corr. m. 1 ?) V* 2 si* *(*n *? er.) B* nihil*ominus *(*h *er.) V* 4 aliquis *om. P* non *om. B* 6 ante P^1, tantę *part. s. l.* $P^{2?}$ ⌜ut⌝ P^2 8 si uolet maria peruolit V^{ac}, peruolet *m. 1 ?* 9 qua *P* 10 conspectum *B* 14 inclussæ *(*æ *ex* a *m. 1 ?) V* 15 huius *om. B* cum quo inligata *scripsi*, cum inligata *B*, quo inligata *P*, coinligata V^{ac}, cuĩinligata *corr. m. 1 ut uid.;* cui *codd. rec., edd., sed cf. Inst. VII 2, 8* mens hominis cum fragili corpore inligata coercere P^1, coherceri *V* ullo] *V (sed* o *ex* u*)*, nullo B^{ac} *(*n *er.) P* 16 uacandi *V* quie*tis *(*s *? er.) P* 20 uipertito B^1, *corr.* B^2 inclusus *P* 21 colligat *(*i *in ras. ex* e *? m. 1 ?) V; malim* colligit quae tanta *B* 23 si *om. P* 25 etfieri *(*t *ras. ex* f*) B*, fieri *(om.* et*) V*

potest et a Xenocrate Platonis discipulo disputatum est, siquidem sensus in qualibet parte corporis praesto est —, nec quid sit mens ipsa nec qualis intellegi potest, cum sit natura eius tam subtilis ac tenuis, ut solidis uisceribus infusa uiuo et quasi ardente sensu membris omnibus misceatur.
13 illud autem caue ne umquam simile ueri putaueris quod Aristoxenus dicit, mentem omnino nullam esse, sed quasi harmoniam in fidibus ex constructione corporis et conpagibus uiscerum uim sentiendi existere. musici enim intentionem concentumque neruorum in integros modos sine ulla offensione
14 consonantium harmoniam appellant. uolunt igitur animum simili ratione constare in homine qua concors modulatio constat in fidibus, scilicet ut singularum corporis partium firma coniunctio membrorumque omnium consentiens in unum uigor motum illum sensibilem faciat animumque concinnet
15 sicut nerui bene intenti conspirantem sonum: et sicut in fidibus cum aliquid aut interruptum aut relaxatum est, omnis canendi ratio turbatur et soluitur, ita in corpore cum pars aliqua membrorum duxerit uitium, destrui uniuersa corruptisque omnibus atque turbatis occidere sensum eamque mortem
16 uocari. uerum ille si quicquam mentis habuisset, numquam harmoniam de fidibus ad hominem transtulisset. non enim canere sua sponte fides possunt, ut sit ulla in his conparatio

AVCTORES 7 Aristoxenus — esse] cf. Cic. Tusc. I 22, 51.

BPV] 1 a *om. P* xe*nocrate *(*cr *in ras. m. 2) V* 2 partem *(*m *del. m. 3) B* 3 possit *B* 4 calidis *B* 5 ardenti *P* 6 cau*e *(*a *? er.) B* similem *B* uero *B* 7 aristo*xenes *(*c *er.) sic B* 8 armoniam *BV*, armonian *P* extructione *(om.* cons*) V* 9 exsistere* *(*s *er.) P* musici] *BV*, sic *P* intentionē *(*˜ *m. 2) P* 10 contentumque B^1, *corr.* B^3, conceptumque *P* 11 armoniam BV^2, harmonian *P*, armonian V^1 13 singula corporis spatia *V* 14 membrumque P^1 15 motum *(*o *in ras. ex* u *? m. 2) V* 16 ad conspirantem *P* 17 aliquid, V^2 18 turbatur et soluitur] *PV*, turbatur uexatur et soluitur *B* 19 distrui B^{ac} *(corr. m. 1 uel 2)* V^{ac} *(corr. m. 1 ?)* 20 atque, *V* 21 ⌜si⌝ $V^{2?}$ numquam] *BV*, non *P* 22 harmonian *B*, armoniam PV^2 armonian V^1 23 fidis B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2*

ac similitudo uiuentis, animus autem sua sponte et cogitat et mouetur. quod si quid in nobis esset harmoniae simile, 17 ictu moueretur externo sicut nerui manibus, qui sine tractatu artificis pulsuque digitorum muti atque inertes iacent. sed 18 nimirum pulsandus ille manu fuit, ut aliquando sentiret, quia mens eius ex membris male conpacta torpebat.

17. Superest de anima dicere, quamquam percipi ratio 1 eius et natura non possit. nec ideo tamen inmortalem esse animam non intellegimus, quoniam quidquid uiget mouetur- que per se semper nec uideri aut tangi potest, aeternum sit necesse est. quid autem sit anima nondum inter philosophos 2 conuenit nec umquam fortasse conueniet. alii sanguinem esse dixerunt, alii ignem, alii uentum, unde anima uel animus nomen accepit, quod graece uentus ἄνεμος dicitur: nec illorum tamen quisquam dixisse aliquid uidetur. non enim si anima 3 sanguine aut per uulnus effuso aut febrium calore consumpto uidetur extingui, continuo in materia sanguinis animae ratio ponenda est, ueluti si ueniat in quaestionem lumen quo utimur, quid sit, et respondeatur oleum esse, quoniam con- sumpto illo lumen extinguitur, cum sint utique diuersa, sed alterum sit alterius alimentum. uidetur ergo anima similis esse lumini, quae non ipsa sit sanguis, sed umore sanguinis

AVCTORES 9—11] cf. Cic. de re p. VI 25, 27. § 2] cf. Cic. Tusc. I 9, 20; *'Ueb. die Quellen'* p. 282 s. 15—18] cf. Nemes. p. 72 s. M. ἰδία δὲ — κουφολογία γὰρ τὸ τοιοῦτον.

EXPILATORES 11 ss.] cf. Isidor. de diff. rer. XXX 100 s. 13 s. 62, 23 s. 33 s.] Isidor. orig. XI 1, 7 s.

BPV] 2 armoniae *V* simile* *(*m *er.) B* 3 ictum $V^{a c}$, m *del. m 1 ?* externos $V^{a c}$, s *del. m. 1* ne r ui P^2 tractatu] *B (sed* r *in ras. m. 1 ?)*, tractu *PV* 4 inerte s P^2 6 conpact a V^2 9 intellegamus *B*, intellegemus *P* 10 uideri] *BP*, moueri *V* aut] $BV^{1?}$ *ex* ac *fort.*, ac *P* 11 philofos *P* 12 alii] *BV*, et alii *P*; etenim alii *edd.* 13 *pr.* alii *om. P* 14 graece *(alt.* e *statim ex* i*) B* anemos *B*, aneMOC *P*, anemoc *V* dicitur] *s. l.* B^3 *(certe simile aliquid intercidit), om.* B^1PV 18 ueluti] *PV*, ueluti ponendū *(*ū *ex* ae *m. 3) B* quaestione *(*que- *B) BV* quod *B* 19 si *V* 20 exstingitur *B* diuersa* *(*e *uel* s *er.)* & alterum *V* 22 q. *V* *umore *(*h *er.) B*, humore *V*

4 alatur ut lumen oleo. qui autem ignem putauerunt, hoc usi
sunt argumento, quod praesente anima corpus caleat, rece-
dente frigescat. sed ignis et sensu indiget et uidetur et tactu
conburit, anima uero et sensu aucta est et uideri non
potest et non adurit. unde apparet animam nescio quid esse
5 deo simile. at illi qui uentum putant, hoc falluntur, quod
ex aere spiritum ducentes uiuere uidemur. Varro ita definit:
anima est aer conceptus ore, deferuefactus in pul-
6 mone, temperatus in corde, diffusus in corpus. haec
apertissime falsa sunt. neque enim tam obscuram nobis huius-
modi rerum dico esse rationem, ut ne hoc quidem intelle-
gamus, quid uerum esse non possit. an si mihi quispiam
dixerit aeneum esse caelum aut uitreum aut, ut Empedocles
ait, aerem glaciatum, statimne adsentiar, quia caelum ex qua
materia sit ignorem? sicut enim hoc nescio, ita illud scio.
7 anima ergo non est aer ore conceptus, quia multo prius
gignitur anima quam concipi aer ore possit. non enim post
partum insinuatur in corpus, ut quibusdam philosophis uidetur,
sed post conceptum protinus, cum fetum in utero necessitas
diuina formauit, quia adeo uiuit intra uiscera genetricis, ut
et incremento augeatur et crebris pulsibus gestiat emicare.
denique abortum fieri necesse est, si fuerit animal intus ex-
8 tinctum. ceterae definitionis partes eo spectant, ut illis

AVCTORES 13 s.] ad Varronis Tuberonem (cf. Varron. ap. Prob. ad Verg. Ecl. VI 31) refert Diels, Doxogr. gr. p. 198 adn. 1. 12—14] cf. Arnob. III 17 (p. 123, 25 ss.).

BPV] 1 ⁎alatur (h *er.*) *B* putauerunt (*pr.* u *ras. ex* o) *V* 2 recidente V^1, *corr.* $V^{2?}$ 3 *pr.* et] *BV*, a *P* *alt.* et P^2 *s. l. ex* ut 4 conburit] (comb- *B*) B^2PV^{pc}, conburet (comb- *B*) B^1V^{ac} acuta *V* et uideri—non adu *in ras.*, rit unde *in marg.* *V* 5 ⌜et⌝ B^2 animă (*m. 3*) *B* 6 similem *V* putant] *PV*, putant esse *B* 7 a⌜e⌝re P^2 uideremur *B*; uideamur *edd.* 11 rerum *om.* *P* 12 possunt B^1, *ras. corr.* $B^{2?}$ quispiam] *BV*, quis *P* 13 heneum P^1, heneum P^2, eneum *V* aut *ante* ut *om.* *P* 16 ore *ex* re *V* 17 concipi⁎⌜aer⌝ (*s. l. m. 1*) ore (or *in ras. m. 1 ?*) *V* 18 partu⌜m⌝ B^3 19 cum] *PV*, eum *B* 20 quia] *P*, qui *BV* genetricis] *PV*, matricis *B* 21 gestiat emicare pulsibus *B* 23 definitiones P^1V^{ac}, *corr. m. 1 ?* eo *om.* *B*

nouem mensibus quibus in utero fuimus, mortui fuisse uideamur. nulla ergo ex his tribus uera sententia est. nec tamen 9
in tantum falsos esse dicendum est qui haec senserunt, ut omnino nihil dixerint: nam et sanguine simul et calore et spiritu uiuimus. sed cum constet anima in corpore his omnibus adunatis, non expresserunt proprie quid esset, quia tam non potest exprimi quam uideri.

18. Sequitur alia et ipsa inextricabilis quaestio, idemne 1
sit anima et animus an uero aliud sit illud quo uiuimus, aliud autem quo sentimus et sapimus. non desunt argumenta in utramque partem. qui unum esse dicunt, hanc rationem 2
secuntur, quod neque uiui sine sensu possit nec sentiri sine uita, ideoque non posse esse diuersum id quod separari non potest, sed quidquid est illud, et uiuendi officium et sentiendi habere rationem. idcirco animum et animam indifferenter appellant duo Epicurei poetae. qui autem dicunt esse di- 3
uersa, sic argumentantur: ex eo posse intellegi aliud esse mentem, aliud animam, quia incolumi anima mens possit extingui, quod accidere soleat insanis, item quod anima morte

AVCTORES 16 duo Epicurei poetae] unus Lucretius (cf. III 421 ss.), alter fort. Horatius (cf. Epist. I 4, 16); cf. tamen '*Lact. u. Lucr.*' p. 241 s.

EXPILATORES 8—10. 17—58, 1] Isidor. de diff. rer. XXIX 94 s.: inter animum et animam Lactantius distinguere philosophos quosdam ita existimat: quidam inquit aiunt aliud esse animam qua uiuimus, aliud esse animum quo sentimus et sapimus, quia ualente in corpore anima nonnumquam animus perit, sicut accidere dementibus solet. (95) addunt quoque animam morte sopiri, animum somno; cf. Isidor. orig. XI 1, 11.

BPV] 2 ex] *BP*, in *V* 3 falsos] *BP*, eos falsos *V*, hoc *V* 4 sanguini P^1 5 in *om. P* 6 esse *V*$^{1?}$ 9. 10 *utroque loco* quo* *(d er.) V*, quod *BP; cf. Inst. VII 12, 9* aliud est enim quo uiuimus, aliud quo cogitamus 11 qui ⌜enim⌝ unum *V*$^{1?}$ 12 sequuntur *PV pr.* si ne,* *V* 13 uitam *(m del. m. 3) B* id *om. V* ⌜i⌝ *(m. 2)* potest separari *P* 14 quid *B* uidendi *P* 16 appella⌜n⌝t B^2 ⌜d⌝uo P^2 18 posset *B* 19 solet *B* anima *(alt. a in er.* i *? m. 3) B* morti *P*

sopiatur, animus somno et quidem sic, ut non tantum quid
faciat aut ubi sit ignoret, sed etiam rerum falsarum con-
4 templatione fallatur. quod ipsum quomodo fiat non potest
peruideri, cur fiat potest. nam requiescere nullo pacto pos-
sumus, nisi mens uisionum imaginibus occupata teneatur.
latet autem mens oppressa somno tamquam ignis obducto
cinere sopitus: quem si paululum commoueris, rursus ardescit
5 et quasi euigilat. auocatur ergo simulacris, donec membra
sopore inrigata uegetentur: corpus enim uigilante sensu, licet
iaceat inmobile, tamen non est quietum, quia flagrat in eo
sensus et uibrat ut flamma et artus omnes ad se adstrictos
6 tenet. sed postquam mens ad contemplandas imagines ab
intentione traducta est, tunc demum corpus omne resoluitur
7 in quietem. traducitur autem mens cogitatione caeca, cum
cogentibus tenebris secum tantummodo esse coeperit. dum
intenta est in ea de quibus cogitat, repente somnus obrepit
et in species proximas sensim cogitatio ipsa declinat: sic ea
8 quae sibi ante oculos posuerat, uidere quoque incipit. deinde
procedit ulterius et sibi auocamenta inuenit, ne saluberrimam
quietem corporis interrumpat. nam sicut mens per diem
ueris uisionibus auocatur, ne obdormiat, ita <per noctem> falsis,
ne excitetur: nam si nullas imagines cernat, aut uigilare illam
9 necesse erit aut perpetua morte sopiri. dormiendi ergo causa
tributa est a deo ratio somniandi et quidem in commune.
uniuersis animantibus, sed illud homini praecipue, quod cum

BPV] 1 quod *V* 2 falsarum *om. P* 3 fal⌊lat⌋ur P^2 4 possimus B^1, *corr.* B^3 6 lateret *B*, latet *(alt.* t *in 2 litt. er. m. 2) P* o⌊p⌋pressa B^3 7 cineri P^1 quam *V* paululum] *V (sed alt.* u *part. ras. ex* o*)*, paulum *BP* 8 euigilet *B* auocatur *(*r *in er.* m *?) B* 9 ueg⌊etā⌋ntum *(etiam* t *s. l. m. 2)* P^2, uegitentur *V* lice*t *(*a *er.) V* 10 flag⌊r⌋at** B^2 11 bibrat B^1, *corr* B^2 omnis V^1, *corr.* V^2 strictos *P*, asstrictos *(pr.* s *in er.* d *m. 2) V* 12 ⌊sed⌋ P^2 mens] *PV*, res *B* 13 tum *B* omne* *(*m *er.) B* 15 coeperint *(*n *exp. et del. m. 2) P* 17 sicca P^1 18 ⌜quae⌝ B^2, quę *(*⌊ *m. 2 ?) V, om.* B^1P 20 ut *P* 21 abdormiat *P* per noctem *addidi*, nocte *Egnatius* 22 nam] quae *coni. Halmius* illā *(*˜ *m. 3) B* 24 est *om. B*

eam rationem deus quietis causa daret, facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium. nam et historiae 10
saepe testantur extitisse somnia quorum praesens et admirabilis fuerit euentus, et responsa uatum nostrorum ex parte
5 somniis constiterunt. quare neque semper uera sunt neque 11
semper falsa, Vergilio teste, qui duas portas esse uoluit somniorum. sed quae falsa sunt, dormiendi causa uidentur, quae uera, inmittuntur a deo, ut imminens bonum aut malum hac reuelatione discamus.

10 19. Illud quoque uenire in quaestionem potest, utrumne 1
anima ex patre an potius ex matre an uero ex utroque generetur. sed ego id meo iure ab ancipiti uindico. nihil enim 2

AVCTORES 6] Verg. Aen. VI 893 ss.

TESTES 10 ss.] cf. Hieronym. c. Rufin. II 8 (II 497 A Vall.): (dicit enim. *sc.* Rufinus:) 'legi quosdam dicentes quod pariter cum corpore per humani seminis traducem etiam animae diffundantur, et haec quibus poterant adsertionibus confirmabant. quod puto inter Latinos Tertullianum sensisse uel Lactantium, fortassis et nonnullos alios'... c. 10 (p. 499 C): nec de hoc nunc quaestio est, utrum deus an alius eas (*sc.* animas) fecerit, sed e tribus quas posuit, quae sit illarum sententia uera nescire se dicit (*sc.* Rufinus). uide ne statim tibi obiciatur idcirco te trium ignorantiam confiteri, ne unum damnare cogaris, et Tertulliano et Lactantio ideo parcere, ne Origenem cum illis iugules. quantum memoria suggerit, nisi tamen fallor, nescio me legisse Lactantium συσπειρομένην animam dicere. ceterum qui legisse te scribis, dic in quo libro legeris, ne ut me dormientem, sic illum mortuum calumniatus esse uidearis. sed et in hoc cunctabundus incedis et cautus. dicis enim: 'puto inter Latinos Tertullianum sensisse uel Lactantium, fortassis et alios nonnullos'... lib. III c. 30 (p. 558 E): scribis apud ecclesiasticos tractatores tres de animabus esse sententias, unam quam sequitur Origenes, alteram quam Tertullianus et Lactantius (licet de Lactantio apertissime mentiaris), tertiam...

BPV, a 10 HMS] 1 causaret *P*, causa* *(*m *er.)* daret *V* reliqui˛t˛ *P*^{2} 2 futuram *P* istoriae *B*^{1} *(corr. B*^{2}*) V* 3 extetisse *V*^{ac}, *corr. m. 1 ?* ⌜s⌝omnia *P*^{2} praese⌜n⌝s *V* 5 ˛s˛omniis *B*^{3}, somnii *P* 6 uirgilio *(sic) V* partes *V*^{ac} uoluit esse *B* 8 i˛m˛minens *V* 9 ⌜h⌝ac *B*, hęc *V*^{ac} 10 *ab* Illud quoque *incipiunt HMS, quorum de inscriptionibus cf. p. 3* quaestionē *(˜ m. 2) P* **utrumne *M* 12 id] in *B* id meo] idem eo *M* incipiti *S*

ex his tribus uerum est, quia neque ex utroque neque ex alterutro seruntur animae. corpus enim ex corporibus nasci potest, quoniam confertur aliquid ex utroque, de animis anima non potest, quia ex re tenui et inconprehensibili nihil potest
3 decedere. itaque serendarum animarum ratio uni ac soli deo subiacet:

denique caelesti sumus omnes semine oriundi,
omnibus ille idem pater est,

ut ait Lucretius. nam de mortalibus non potest quicquam nisi mortale generari. nec putari pater debet qui transfudisse ⟨se⟩ aut inspirasse animam de sua nullo modo sentit, nec si sentiat, quando tamen aut quomodo id fiat habet animo
4 conprehensum. ex quo apparet non a parentibus dari animas, sed ab uno eodemque omnium deo patre, qui legem rationemque nascendi tenet solus, siquidem solus efficit. nam terreni parentis nihil est nisi ut umorem corporis in quo est materia nascendi, cum sensu uoluptatis emittat uel recipiat: citra hoc opus homo resistit nec amplius quicquam potest, et ideo
5 nasci sibi filios optant, quia non ipsi faciunt. cetera iam dei

AVCTORES 7 s.] Lucr. II 991 s.

BPVHMS] 1 tribus his *B* ex utroque] extroque *M*, *item 3*, ex utr̄que *S* 2 ⌞ex⌟ *V* a⌞l⌟terutro *P*²?, alteraltero *S* serentur *B*¹, *corr. B*² animae] anima et corpus *HM*, anima corporis *S* enim *om. S* 3 conferatur *V* de—hon potest *om. V* 4 ⌜re⌝ *V* tenue *HM* conpraehensibili *P*¹*V*ᵃᶜ *(s. l. corr. V*¹*)*, ⌜in⌝cōn̄pr*ehensibili *P*², inconprehensibil⟨?⟩ *(extrema litt. foramine periit) H*, inc̄p̄hensibile *M* 5 dec⌞ede⌟re *P*², decere *M* 6 sub|iacet *(*acet *extra uers. in ras. add. m. 1) V* 7 &|denique e *(& extra uers. add. m. 1,* e *inseruit m. 2) V* ⌞su⌟mus *V* semini *S* 8 ille idem] *HMS cum codd. Lucr.*, idem ille *BPV* 9 nam *om. B* ⌜pot⌝est *P*² 10 nec putari *om. HMS* ⌜pat̄⌝ *V* 11 se *add. Heumannus* spirasse *V* suo *BHMS edd., sed cf. 3* de animis anima 12 si *om. M* tamen *om. HMS* habeat *P* 13 quo *om. M* a parentibus] apparentibus *PV*ᵃʳ, *pr.* p *er.* 14 patre, deo *Heumannus* patri *B*¹, *corr. B*² 15 effecit *B* 16 parentes *B*ᵃᶜ, *corr. m. 1 uel 2*, patris *V* ut *om. HMS* *umorem *(*h *er.) B*, ⌜h⌝umorem *V* est *om. S* 17 respiciat *H* ci⌞tr⌟a *P*², et citra *V*, utra *M* 18 homo resistit] umoris istius *P* quicquam amplius *VS* et *om. P* 19 op*tant *(*i *er.) V*

sunt omnia, scilicet conceptus ipse et corporis informatio et inspiratio animae et partus incolumis et quaecumque deinceps ad hominem conseruandum ualent: illius munus est quod spiramus, quod uiuimus, quod uigemus. nam praeter quod 6 ipsius beneficio incolumes sumus corpore et quod uictum nobis ex uariis rebus subministrat, sapientiam quoque homini tribuit, quam terrenus pater dare nullo modo potest. ideoque et de sapientibus stulti et de stultis sapientes saepe nascuntur: quod quidam fato ac sideribus adsignant. sed non 7 est nunc locus de fato disserendi, hoc dicere satis est, [quod] etiamsi astra efficientiam rerum continent, nihilo minus a deo fieri omnia, qui astra ipsa et fecit et ordinauit. inepti ergo qui hanc potentiam deo detrahunt et operibus eius attribuunt. hoc igitur dei munere caelesti atque praeclaro an utamur in 8 nostra esse uoluit potestate: hoc enim concesso ipsum hominem uirtutis sacramento religauit, quo uitam posset adipisci.

AVCTORES § 6—8] ex eodem fonte Nemes. cap. 35. 36. 39—41.

BPV, HMS — 16 adipisci*]* 1 ipse *om. B* conformatio *B* 4 nam *(mut. m. 2) V* praeter quod] *BHMS*, quod *(mut. m. 2)* praeter *V*, praeterquam quod *P edd.; cf. Inst. III 8, 13* praeter quod 5 beneficiū *(ū part. ras. ex* o *m. 2, sic) V* incolomis P^1 corpore *om. V* 6 quoque *in ras.*, ho *extra uers. in fine*, mi *ante* ni *initium proximi uers. V* 8 *pr.* et *om. B* sapientes *(alt.* e *ex* i *et alt.* s *in ras. m. 2) P* 9 quidem *S* ac] et *B* 10 nū B^1 nunc B^2 hocdicere satis est quod etiamsi *PVHMS*, hōc dicere satis est ētiam quod si *(— et = m. 2) B;* quod *eiecit Heumannus, quo seruato post* fieri omnia *add.* certum est *Egnatius;* quod etiamsi *male retinet Wichertus, Latein. Stillehre p. 404* 12 quae in astra *HM* et fecit] *PV*, effecit *B*, efficit *HMS* ornauit *V* 13 quia *M* potestatem *B* operibus eius] *BV*, operi eius *P (recte ?)*, operibus *HMS* 14 hoc igitur—potestate *in marg. S* an utamur] *VHMS*, ut utamur *B*, an utam (m *add. m. 1)* inutamur *P*, an utamur an non utamur *codd. rec., edd.* 15 uoluit esse *S* hominem *(*mi *et* nē *extra uers. add.) V* 16 relegauit *B* quod *V* possit *BV* *post* adipisci *in codd. P g (Gothano) h (Glasgouiensi Hunteriano) aliis rec. haec inserta sunt: (1)* Dedit ei et constituit aduersarium nequissimum et fallacissimum spiritum *(*spm̄ P^1, spiritum P^2*)*, cum quo in hac terrestri uita sine ulla securi-

9 magna est enim uis hominis, magna ratio, magnum sacramentum: a quo si quis non defecerit nec fidem suam deuotionemque prodiderit, hic beatus est, hic denique, ut breuiter finiam, similis deo sit necesse est. errat enim quisquis hominem carne metitur: nam hoc corpusculum quo induti

tatis requie dimicaret. cur autem deus hunc uexatorem generi hominum constituerit breviter exponam. *(2)* ante omnia diuersitatem uoluit esse ideoque uulgo non aperuit ueritatem, sed eam paucissimis reuelauit: quae diuersitas omne arcanum mundi continet. haec est enim quae facit esse *(*esse *om. h)* uirtutem, quae *(*quae *om. h)* scilicet *(*sine ipsa *add. edd.)* non modo esse, sed ne apparere quidem <posset *add. edd.*>, quia uirtus esse non *(*e‚sse ñ‚* P^2*)* poterit, nisi fuerit compar aliquis, in quo superando uim suam uel exerceat uel ostendat. *(3)* nam ut *(*et P^{ac}*. corr. m. 1)* uictoria constare sine certamine non potest, sic ne *(*nec *Pg)* uirtus quidem *(*quidem *om. h)* ipsa sine hoste. itaque quoniam uirtutem dedit homini, statuit illi ex *(*e *h)* contrario inimicum, ne *(*ut *h)* uirtus otio torpens naturam suam perderet. cuius omnis ratio in eo est, ut concussa et labefacta *(*labefactata *edd.)* firmetur nec aliter ad summum fastigium possit uenire nisi prudenti manu *(*prudentius manus *P)* semper agitata *(*agita‚'ta', *er.* s. P^2*)* se ad salutem suam dimicandi tenore fundauerit. noluit enim deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere peruenire *(*puenire *ex* uenire *P). (4)* daturus ergo *(*igitur *g)* uirtutem dedit hostem prius qui animis hominum cupiditates et uitia immitteret, qui esset auctor errorum malorumque omnium machinator *(*machinatorū *g)*, ut quoniam deus hominem *(*homines deus *g.* hominem deus *h)* ad uitam *(*uitā‚* *P)* uocat, ille contra, ut rapiat et traducat ad mortem. *(5)* hic est qui aut inducit aut decipit eos qui ueritati *(*uirtuti, *in marg.* al. ueritati *h)* student, aut si dolo et astutiis *(sic scripsi.* studiis *codd.; cf. Sallust. Cat. 26, 2* dolus et astutiae*; Lact. Inst. III 29. 15* dolis et astu*)* non quiuerit *(*quierit *h)*, uirilem gerit animam qua *(*animum quo *edd.)* sublimium *(*malim sublimem*)* uigorem labefactare conetur. infanda dictu et execrabilia moliens: uexat interficit, et tamen ut prosternit multos, sic a multis uictus prostratusque discedit *(*recedit *h)*. *De hoc loco, quem iam editio princeps Lactantii (1465) habet, cf. part. I Prolegom. p. LXVI ss., maxime autem disputationem editoris 'Die dualistischen Zusätze bei Lactantius', in Relationibus Academiae Vindobonensis vol. CXVIII part. VIII (1889) editam*

BPVJ 1 magna est—Haec ad te *p. 63, 9 om. HMS* 2 deuotionem *P* 3 prodegerit *B* est *om. P* 4 sit *om. P* er‚'rat $P^2\Gamma^2$ 5 corpus‚'cu'lum hoc P^2 quo‚* *(*d *er.) P*

sumus, hominis receptaculum est. nam ipse homo neque tangi neque aspici neque conprehendi potest, quia latet intra hoc quod uidetur. qui si delicatus ac tener in hac uita 10 fuerit quam ratio eius exposcit, si uirtute contempta desi-
5 deriis se carnis addixerit, cadet et premetur in terram, si autem ut debet statum suum quem rectum sortitus est, prompte constanterque defenderit, si terrae quam calcare debet ac uincere non seruierit, uitam merebitur sempiternam.

20. Haec ad te, Demetriane, interim paucis et obscurius 1
10 fortasse quam decuit pro rerum ac temporis necessitate peroraui, quibus contentus esse debebis plura et meliora lecturus, si nobis indulgentia caelitus uenerit. tunc ego te ad uerae philosophiae doctrinam et planius et uerius cohortabor. statui enim quam multa potero litteris tradere quae 2
15 ad beatae uitae statum spectent, et quidem contra philosophos, quoniam sunt ad turbandam ueritatem perniciosi et graues. incredibilis enim uis eloquentiae et argumentandi 3 disserendique subtilitas quemuis facile deceperit: quos partim nostris armis partim uero ex ipsorum inter se concertatione
20 sumptis reuincemus, ut appareat eos induxisse potius errorem quam sustulisse. fortasse mireris quod tantum facinus audeam. 4

BPV, 9 haec — *15* exspectant *HMS]* 1 ipse homo] *PV*, mens hominis *B*, *sed cf. c. 1, 11* ipse homo; *Inst. II 3, 8* 2 ||aspici *(*as *add. m. 2 ?) V* β qui* *(*d *er.) V* deli^{c}gatus *ex* diligatus *V* tener* in ⌜h⌝ac *V* 5 cadit *V* prąemetur *(*a *exp. m. 2) P*, primitur *B*[1], premitur *(*prę- *V)B*[3] *V* sin *edd.* 6 quem rectum] *B*, quem rectum quem rectus *P*, quem recte *V* est et *P* 8 meretur *B* 9 *ab* haec ad te *denuo incipiunt HMS* interim *om. S* obscuri⌜u⌝s *P*[2] 10 hac *M* temporum *B* 11 perorauimus *malim* debetis *S* 12 lecturi *B*, locuturus *V*, laturus *codd. rec.* indulgentię^{a} *V*, indulgentiam *H* te *om. S* 13 et uerius] *PV*, *s. l. add. B*[3], et plenius *HMS*, *recte? cf. etiam Inst. IV 30, 14* plenius et uberius exhortabor *HMS* 14 statui* *(*t *er.) P* potero] ut potero *B* 15 uitae beatae *BP* expectent *B*, exspectant *(*exp- *S) HMS; hic desinunt HMS* 16 perturbandam *edd.* 18 partem *B*[ac], *corr. m. 1 uel 2* 20 appereat *V* 21 aude^{i}am *(*e *lin. del., sic mut. m. 1) B*

patiemurne igitur extingui aut opprimi ueritatem? ego uero
5 libentius uel sub hoc onere defecerim. nam si Marcus Tullius,
eloquentiae ipsius unicum exemplar, ab indoctis et ineloquen-
tibus, quia tamen pro uero nitebantur, saepe superatus est,
cur desperemus ueritatem ipsam contra fallacem captiosamque
6 facundiam sua propria ui et claritate ualituram? illi quidem
sese patronos ueritatis profiteri solent: sed quis potest aut
eam rem defendere quam non didic⟨er⟩it, aut inlustrare apud
7 alios quod ipse non nouerit? magnum uideor polliceri, sed
caelesti opus est munere, ut nobis facultas ac tempus ad
8 proposita persequenda tribuatur. quod si uita est optanda
sapienti, profecto nullam aliam ob causam uiuere optauerim
quam ut aliquid efficiam quod uita dignum sit et quod utili-
tatem legentibus etsi non ad eloquentiam, quia tenuis in
nobis facundiae riuus est, ad uiuendum tamen adferat: quod
9 est maxime necessarium. quo perfecto satis me uixisse arbi-
trabor et officium hominis inplesse, si labor meus aliquos
homines ab erroribus liberatos ad iter caeleste direxerit.

BPV] 1 aut *in marg. V* 2 uel *om. P* onere, *alt.* e *in er.* o ? P^2, *in 2 litt. er.* V^2 2 Marcus] *BP*, m̃. *V* 4 qui *edd.* 6 fucundiam P^1 *ab* illi quidem *usque ad finem libri (per totum fol. 56ᵘ) omnia euanida refecit* V^3 7 se *PV* aut *om. BP* 8 didicerit *scripsi,* didicit *BPV* a*pud *(*a *ex alia litt. ut uid.,* n *uel* u *er.) B* 9 quos P^1*;* quam *edd.* nouit *P* 10 ac] *PV*, ad *B* tempus est ad *P* 11 optanda est *B* 12 nulla alia ob *(sic)* causa *B* 16 dixisse *B* 18 homines *eiciendum uid. Heumanno* direxerit, P^2 DE OPIFICIO DIVINO LIBER VIIII EXPLICIT INCIPIT EPITOMEN LIBRI SEPTIMI LIBER X FELICITER *B;* CAECILI FIRMIANI DE OPIFICIO DĪ LIB̄ VIIII EXPLIC INCIPIT DE EPITOME LIBER DECIMVS *P; post* direxerit; *nihil nisi* Finit; V^1, *refecit* V^3

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

DE IRA DEI

LIBER.

B = codex Bononiensis 701 saec. VI—VII.
P = codex Parisinus Puteani 1662 saec. IX.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
DE IRA DEI
LIBER.

1. Animaduerti saepe, Donate, plurimos id existimare, quod 1
etiam nonnulli philosophorum putauerunt, non irasci deum, quoniam uel benefica sit tantummodo natura diuina nec cuiquam nocere praestantissimae atque optimae congruat potestati uel certe nihil curet omnino, ut neque ex beneficentia eius quicquam boni perueniat ad nos neque ex maleficentia quicquam mali. quorum error quia maximus est et ad 2
euertendum uitae humanae statum spectat, coarguendus est nobis, ne et ipse fallaris inpulsus auctoritate hominum qui

AVCTORES 4] cf. Cic. Paradox. prooem. 1: Animaduerti, Brute, saepe Catonem...

BP] ĪNC· DE IRA DIVINA LIBER VIII· *B (cf. part. I Proleg. p. XIII s.);* INCIPIT DE IRA DIVINA · LIBER OCTAVVS: *P (cf. ibid. p. XXXVIII); in inscriptionibus codicum recentiorum uulgo* de ira dei *est; Lact. Inst. II, 17, 5:* sed seponatur interim nobis hic locus de ira dei *(*dei *B, om. RHPV)* disserendi*; de ira d. 22, 1:* haec habui quae de ira dei *(*dei *codd. rec., om. BP)* dicerem *(cf. 23, 3* alia *[sc.* Sibylla*]* denuntians uniuersis gentibus iram dei*); Hieron. De uir. inl. 80:* habemus eius... (librum)... pulcherrimum de ira dei*; Epist. LXX 5 (I 427 D Vall.):* Lactantius qui de ira quoque et opificio dei duo uolumina condidit..*; Comment. in epist. ad Galat. l. II c. IV (VII 628 E):* Firmianus noster librum de ira dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit*; scriptor epistulae cuiusdam codice Tegernseensi (nunc Monacensi) saec. XII seruatae (cf. Becker, Catal. biblioth. antiqu. p. 228 n. 111, 11)* Lactantium de ira dei *commemorat; de inscriptione libri cf. etiam Prolegom.* 4 aestimare *B* 5 nonnulli *(*lli *ex* iu *m. 1 uel 2) B* 8 *ante* beneficentia *1 uel 2 litt. er., B* 9 ⌜ei;⌝ *P* boni—malificentia *(sic)* quicquam *in inf. marg. add. P* 10 quorumq. *(*q. *add. m. 3) B* 11 est *om. P*

3 se putant esse sapientes. nec tamen nos adrogantes sumus, ut conprehensam nostro ingenio ueritatem gloriemur, sed doctrinam dei sequimur, qui scire solus potest et reuelare
4 secreta. cuius doctrinae philosophi expertes existimauerunt naturam rerum coniectura posse deprehendi. quod nequaquam fieri potest, quia mens hominis tenebroso corporis domicilio circumsaepta longe a ueri perspectione submota est et hoc differt ab humanitate diuinitas, quod humanitatis est igno-
5 ratio, diuinitatis scientia. unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras quibus obfusa est hominis cogitatio, quoniam in carne mortali agentes nostris sensibus diui-
6 nare non possumus. lumen autem mentis humanae deus est, quem qui cognouerit et in pectus admiserit, inluminato corde mysterium ueritatis adgnoscet. remoto autem deo caelestique doctrina omnia erroribus plena sunt recteque Socrates, cum esset omnium philosophorum doctissimus, tamen ut ceterorum argueret inscitiam qui se aliquid tenere arbitrabantur, ait se nihil scire nisi unum, quod nihil sciret.
7 intellexit enim doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil ueri nec, ut putabant quidam, dissimulauit ipse doctrinam, ut alios refelleret, sed uidit ex parte aliqua ueritatem testatusque est etiam in iudicio, sicut traditur a Platone, quod nulla esset humana sapientia: adeo doctrinam qua tum philo-

AVCTORES 15. 18] cf. Cic. Acad. pr. II 23, 74; Acad. post. 4, 16. 22. 69, 2] Plat. Apol. 23 A. 21 D.

BP] 1 tamen *(*en *in 2 litt. er. m. 3) B* adrogentes *P*[ac]; tam adrogantes *codd. rec., Egnatius* 3 doctrinam *(*a *in er.* e *? m. 2) B* reuelata *P* 4 aestimauerunt *(*aes *in er.* ex *? m. 3) B* 5 naturam *(*m *in ras. m. 1 ?) B* coniectura* *(*m *er.) B* 7 per⌜s⌝pectione *B*[3] 8 diuinitas *(*s *in er.* te *?) P* 10 ⌞ob⌟fusa *B*[3] ėst *B* 11 de nostris *B* 12 *post* autem *4 uel 5 litt. er., P* 13 et inluminato *P* 14 adgnoscit *B*. agnoscet *P* domino *B*[1], dōṁiṅō *B*[3] 17 inscientiam *B*[1], *corr. B*[3] arbitra⌜bant⌝[ur] *P* 19 creti *B*[1], *corr. B*[2] 20 ueri *(add. m. 1)* nec ut *(add. m. 2) in marg. P* ipsam *P* 21 aliquam *B* 22 quo *P* 23 ee *(i. e.* esse*) P* adeoque *Fasitelius* quā///tum *(⌝ m. 2) B* philofi *P*

sophi gloriabantur, contempsit derisit abiecit, ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates 8 docuit, ut Plato tradidit, apparet esse diuinam nec ulli alii quam deo ueritatis notitiam subiacere. deus igitur noscendus 9 est, in quo solo ueritas est, ille mundi parens et conditor rerum qui oculis non uidetur, mente uix cernitur: cuius religio multis modis inpugnari solet ab iis qui neque ueram sapientiam tenere potuerunt neque magni et caelestis arcani comprehendere rationem.

2. Nam cum sint gradus multi per quos ad domicilium 1 ueritatis ascenditur, non est facile cuilibet euehi ad summum. caligantibus enim ueritatis fulgore luminibus qui stabilem gressum tenere non possunt, reuoluuntur in planum. primus 2 autem gradus est intellegere falsas religiones et abicere inpios cultus humana manu fabricatorum, secundus uero, perspicere animo quod unus sit deus summus, cuius potestas ac prouidentia effecerit a principio mundum et gubernet in posterum, tertius, cognoscere ministrum eius ac nuntium quem legauit in terram, quo docente liberati ab errore quo inplicati tenebamur formatique ad ueri dei cultum iustitiam disceremus. ex quibus omnibus gradibus, ut dixi, pronus est lapsus et 3 facilis ad ruinam, nisi pedes inconcussa stabilitate figantur. de primo gradu eos excuti uidemus qui cum falsa intellegant, 4 tamen uerum non inueniunt contemptisque terrenis fragilibusque

BP] 2 ⌜p sūm⌝ma P^2 4 es//se≡ *(post* es *punctum, er.,* m. *2) P* diuina⌜m⌝ B^3 5 notitiā *(⌜m. 3 ?) B* 7 quia *B* relegio *(alt.* e *ex* i *m. 2, sic! saepe) P* 8 impugnare P^1, -ri P^2 sole•t *(n ? er.) B* iis] *edd.*, his *BP* 13 stabile *B* 14 reuolbuntur B^1, *corr.* B^2 15 inpios *(n ex* m*) B^3* 16 *post* cultus *add.* deorum *Egnatius, fort. rectę, Buenemannus confert Inst. VII 22, 12* ad inpios cultus manu factorum deorum, *sed cf. VII, 26, 6* qui manu facta coluerunt; *II 3, 14* fragilium cultores 18 effecerit *(*ef *add. m. 3) B* 19 tertio *B* 20 inpliciti *P*, *sed cf. Inst. I 1, 21* errore ... inplicati; *V 19, 4* inplicáti rerum omnium ignorantia 21 dei ueri *B* 23 fi•gantur *(n er.) P* 24 i,n,tellegant B^2 25 fragi•libusque *B*

simulacris non ad colendum se deum conferunt, quem ignorant, sed mundi elementa mirantes caelum terram mare solem ceteraque astra uenerantur. sed horum inperitiam iam coarguimus in secundo Diuinarum Institutionum libro. de secundo uero gradu eos dicimus cadere qui cum sentiant unum esse summum deum, idem tamen a philosophis inretiti et falsis argumentationibus capti aliter de unica illa maiestate sentiunt quam ueritas habet: qui aut figuram negant habere ullam deum aut nullo adfectu commoueri putant, quia sit omnis
6 adfectus inbecillitatis, quae in deo nulla est. de tertio uero ii praecipitantur qui cum sciant legatum dei eundemque diuini et inmortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum aut aliter accipiunt quam fides poscit: quos ex parte iam refutauimus in quarto supra dicti operis libro et refutabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas coeperimus,
7 quae ueritatem dum dissipant, perdiderunt. nunc uero contra eos disserimus qui de secundo gradu lapsi praua de summo deo sentiunt. aiunt enim quidam nec gratificari eum cuiquam nec irasci, sed securum et quietum inmortalitatis suae bonis
8 perfrui. alii uero iram tollunt, gratiam relinquunt deo: naturam enim summa uirtute praestantem ut non maleficam, sic beneficam esse debere. ita omnes philosophi de ira con-
9 sentiunt, de gratia discrepant. sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio, huiusmodi facienda nobis et

4 in secundo Diuin. Inst. libro] c. 5, 1—6, 2. 14 in quarto .. libro] Inst. IV 10 ss.

AVCTORES 18—20] cf. ad Epicuri frg. 363 Usener (p. 242, 8).

BP] 1 se∘ (d *er.*) *P* 2 marē *B* *post* solem *add.* lunam *codd. rec., edd.* cetera∘que (s *er.*) *P* 3 ⌜iā⌝ P^2 6 ∘∘et (et *er.*) *B* 9 ∘om∘nis (h *et* i *er.*) *B* 10 ⌜affectus⌝ B^3 11 ii] *edd.*, hi *B*, hi∘ (i *er.*) *P* 12 ⌜a⌝ut P^2 13 fidis B^1, *corr.* B^3 quod *B* 14 et *om. B* refutauimus P^1, *corr.* P^2? 16 nunc] *P*, num *B* 17 disseremus *edd.* gradu (u *ras. ex* o) *B* 18 aiunt] *P*, sentiunt *B* gratificare *P* 20 *post* gratiam *er.* uero, *B* relinqunt *B* 21 uirtute∘ (m *er.*) *B* 22 sic beneficam *om. P* 22—71, 4 *locum male distinxerant edd., corr. Heusingerus, Emendat. p. 132*

sequenda partitio est: cum diuersa et repugnantia sint ira et gratia, aut ira tribuenda est deo et gratia detrahenda, aut utrumque pariter detrahendum, aut ira demenda est et gratia tribuenda, aut utrumque tribuendum. aliud amplius 10
5 praeter haec nihil potest capere natura, ut necesse sit in uno istorum aliquo uerum quod quaeritur inueniri. consideremus singula, ut nos ad latebras ueritatis et ratio et ordo deducat.

3. Primum illud nemo de deo dixit umquam, irasci eum 1
10 tantummodo, gratia non moueri: est enim inconueniens deo ut huiusmodi potestate sit praeditus qua noceat et obsit, prodesse uero ac bene facere nequeat. quae igitur ratio, quae 2
spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantummodo auctor est deus? quod si fit, iam maiestas illa uenerabilis non
15 ad iudicis potestatem, cui licet seruare ac liberare, sed ad tortoris et carnificis officium deducetur. cum autem uideamus 3
non modo mala esse in rebus humanis, sed etiam bona, utique si deus est auctor malorum, esse alterum necesse est qui contraria deo faciat et det nobis bona. si est, quo nomine 4
20 appellandus est? aut cur nobis qui male facit notior est quam ille qui bene? si autem nihil potest esse praeter deum, absurdum est et uanum putare diuinam potestatem, qua nihil est maius, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse, et ideo nemo extitit qui auderet id dicere, quia nec rationem
25 habet nec ullo modo potest credi. quod quia conuenit, 5
transeamus et ueritatem alibi requiramus.

BP] 1 parti⌜ci⌝o *P*² 2 retrahenda *B* 4 utrū⌜q.⌝ *P* 5 naturā *(⌝er.) P* ut] *P*, quod *B* 6 ⌜i⌝storum *(i s. l. m. 1 uel 2) B* 9 illud *codd. rec., edd.*, aliut *B*, aliud *P* 10 et gratia *P, sed cf. 5, 1* gratiam—non esse disconueniens *P, sed cf. Inst. I 11, 42; Epit. 45 (50), 1* 11 ut] *B*, et *P* eiusmodi *P* 12 prodes⌜s⌝e *B* uiro *B*¹, *corr. B*² 13 *spes *(i er.) B* *malim* sit *cum codd. rec. et edd.* 16 tortores *B*¹, *corr. B*² carnifices *B*¹, *corr. B*² 18 auctor malorum] *B*, auctorem *P* 20 aut *om. P* cur—notior est *in mg. P*² 22 in qua *B* 23 maius] *P*, malum *B* prodesse non posse *om. P* 24 id *in er.* et *? B*²

1 4. Quod sequitur, de schola Epicuri est: sicut iram in deo non esse, ita ne gratiam quidem. nam cum putaret Epicurus alienum esse a deo male facere ac nocere, quod ex adfectu iracundiae plerumque nascitur, ademit ei etiam beneficentiam, quoniam uidebat consequens esse ut si habeat iram
2 deus, habeat et gratiam. itaque ne illi uitium concederet, etiam uirtutis fecit expertem. 'ex hoc' inquit 'beatus est et incorruptus, quia nihil curat neque ipse habet negotium neque
3 alteri exhibet'. deus igitur non est, si nec mouetur, quod est proprium uiuentis, nec facit aliquid inpossibile homini, quod est proprium dei, si omnino nullam habet uoluntatem, nullum actum, nullam denique administrationem quae deo
4 digna sit. et quae maior, quae dignior administratio deo adsignari potest quam mundi gubernatio, quam cura uiuentium maximeque generis humani, cui omnia terrena subiecta
5 sunt? quae igitur in deo potest esse beatitudo, si semper quietus et inmobilis torpet, si precantibus surdus est, si colentibus caecus? quid tam dignum, tam proprium deo quam
6 prouidentia? sed si nihil curat, nihil prouidet, amisit omnem diuinitatem. qui ergo totam uim, totam substantiam deo
7 tollit, quid aliud dicit nisi deum omnino non esse? denique Marcus Tullius a Posidonio dictum refert id Epicurum sensisse, nullos deos esse, sed ea quae de dis locu-

AVCTORES 1—9] Epicuri frg. 243 Usener (p. 243, 33); cf. Cic. de nat. deor. I 17, 45. 22—73, 2] Cic. de nat. deor. I 44, 123, cf. I 30, 85.

BP] 1 scola *B* 2 ẽẽ *(~ et alt.* e *in 2 uel 3 litt. er. m. 2) P* nec *B* 3 ac nocere *om. P* 4 adimit B^1, *corr.* B^3 ei *om. B* etiam** *(*ei *? er.) B* 5 ⌜si⌝ P^2 7 uirtutes B^1, *corr.* B^3 et *(*t *part. in ras. m. 2, fuerat* est*)* incorruptus est *P* 10 proprium *(*opri *in 3 litt. er. m. 3) B* iubentis *ex* uiuentis *(sic)* B^2 11 dei *om. P* habet uoluntatem nullum *om.* P^1, haberet *(sic)* uoluntatem nullum *in marg. add.* P^2 13 dēi signari B^1, dēo· ⌜ad⌝signari B^2 14 quam cura uiuentium *om. B, s. l.* et *add.* B^2 15 maxime *B* subtecta B^{ae}, *corr. m. 1 uel 2* 17 est *om. P* 19 ⌜si⌝ P^2 curat nihil *om. P* prouide,t am,isit P^2 22 a** *(*d *er.) B* posidonium B^1, *corr.* B^3 23 esse sed] *P*, essed *B* eas *B* ⌜de⌝ P^2 diis *P*

tus sit depellendae inuidiae causa dixisse: itaque uerbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere, quibus nullum motum, nullum tribuit officium. quod si ita 8
est, quid eo fallacius? quod a sapienti et graui uiro esse debet alienum. hic uero si aliud sensit et aliud locutus est, quid aliud appellandus est quam deceptor bilinguis malus et propterea stultus? sed non erat tam uersutus Epicurus, ut 9
fallendi studio ista loqueretur, cum haec etiam scriptis ad aeternam memoriam consignaret, sed ignorantia ueritatis errauit. inductus enim a principio ueri similitudine unius sententiae, necessario in ea quae sequebantur incurrit. prima 10
autem sententia fuit iram in deum non conuenire. quod cum illi uerum et inexpugnabile uideretur, non poterat consequentia resecare, quia uno adfectu amputato etiam ceteros adfectus adimere deo necessitas ipsa cogebat. ita qui non irascitur, 11
utique nec gratia mouetur, quod est irae contrarium; iam si nec ira in eo nec gratia est, utique nec metus nec laetitia nec maeror nec misericordia. una est enim ratio cunctis 12
adfectibus, una commotio, quae in deum cadere non potest. quod si nullus adfectus in deo est, quia quidquid adficitur inbecillum est, ergo nec cura ullius rei nec prouidentia est in eo. hucusque peruenit sapientis hominis disputatio, cetera 13
quae secuntur obticuit, scilicet quia nec cura sit in eo nec prouidentia, ergo nec cogitationem aliquam nec sensum in eo

AVCTORES 16—29] Epicuri frg. 366 Usener (p. 244, 7).

BP] 1 depellendam *(sic, sed* causa*) B;* detestandae *Cic.* 2 re *om. B* autem ipsa *(ordinem uerbor. mutauit m. 2) B* tollere *(*er.*) P* 4 ⌞eo⌟ P^2 sapienti *scr.*, deo sapientie *(alt.* i *etiam linea del. m. 1,* e *eras. et* i *restituit m. alia?) B*, sapiente *P edd.* debet esse *P* 10 similitudine⌜s⌝ B^2 11 sequebatur *B* 12 domino B^1, deum B^3 14 recusare *P, recte?* 16 ira⌜e⌝ B^3 ⌜iam⌝ B^3 se B^1, *corr.* B^2 17 est *post* ira *add. m. 2, post* gratia *om. B post* utique nec *er.* ira *et (in fine uersus a m. 3 additum)* nec *B* metus *(*et in *er.* ut*? m. 3) B* 19 deo *B* 20 qu⌜i⌝a P^2 ⌜quid⌝quid B^2 agitur B^1, afficitur B^3P 21 cura* *(*e *er.) B* 23 sequntur *B,* sequuntur *P*

esse ullum: quo efficitur ut non sit omnino. ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu restitit, quia iam praecipitium
14 uidebat. sed quid prodest reticuisse ac periculum dissimulasse? necessitas illum uel inuitum cadere coegit: dixit enim quod noluit, quia argumentum sic ordinauit, ut ad illud quod deuitabat necessario deueniret. uides igitur quo perueniat,
15 ira sublata et deo adempta. denique aut nullus id credit aut admodum pauci et quidem scelerati ac mali, qui sperant peccatis suis inpunitatem. quod si et hoc falsum esse inuenitur, nec iram in deo esse nec gratiam, ueniamus ad illud quod tertio loco positum est.

1 5. Existimantur Stoici et alii nonnulli aliquanto melius de diuinitate sensisse, qui aiunt gratiam in deo esse, iram
2 non esse. fauorabilis admodum ac popularis oratio, non cadere in deum hanc animi pusillitatem, ut ab ullo se laesum putet qui laedi non potest, ut quieta illa et sancta maiestas concitetur perturbetur insaniat, quod est terrenae fragilitatis: iram enim commotionem mentis esse ac perturbationem, quae
3 sit a deo aliena. quod si hominem quoque, qui modo sit sapiens et grauis, ira non deceat, siquidem cum in animum cuiusque incidit, uelut saeua tempestas tantos excitet fluctus, ut statum mentis inmutet, ardescant oculi, tremat os, lingua titubet, dentes concrepent, alternis uultum maculet nunc suffusus rubor nunc pallor albescens, quanto magis deum non

AVCTORES 22—24] cf. Senec. de ira I 1, 4.

BP] 1 quo⁎ *(*d *er.) P* 3 re⁎ticuisse *B* 4 coe.g.it B^2 5 illum *B* 6 perueniatur *Parrhasius* 7 aut *(*a *part. ras. ex* ti *? m. 2) P* nullus *ex* nullū P^2 8 ⌜ad⌝modum B^2 10 illum *B* 12 alii, *tum 4—6 litt. er.*, nonnulli ali·quanto *(mut. m. 2 ?) P* 16 qui *bis P* 18 *post* enim *2 uel 3 litt. er., quarum extrema* m, *B* 20 sapiens *(*ns *in 2 litt. er. m. 2) B* graues P^1 iram *B* 21 excitat *Petrus Francius, sed cf. Inst. III 22, 6* siquidem nihil fuerit; *VI 13, 7* siquidem ... delinquat fructus B^1, *corr.* B^2 22 ut *(*u *in er.* e *? m. 3) B* ardesca⌜n⌝t B^2 os tremat *P* 23 uultū *(˜ m. 2) B* *post* suffusus *er.* gus *? B* 24 albesce.n. B^2 ⌜quanto⌝ B^3

deceat tam foeda mutatio? et si homo qui habeat imperium 4
ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes
subuertat, populos deleat, prouincias ad solitudinem redigat,
quanto magis deum qui habeat totius generis humani et
ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse uniuersa credibile
sit, si irasceretur? abesse igitur ab eo tam magnum, tam 5
perniciosum malum oportere. et si absit ab eo ira et con-
citatio, quia et deformis et noxia est, nec cuiquam male
faciat, nihil aliud superesse nisi ut sit lenis tranquillus pro-
pitius beneficus conseruator. ita enim demum et communis 6
omnium pater et optimus maximus dici poterit, quod expetit
diuina caelestisque natura. nam si inter homines laudabile 7
uidetur prodesse potius quam nocere, uiuificare quam occidere,
saluare quam perdere nec inmerito innocentia inter uirtutes
numeratur et qui haec fecerit, diligitur praefertur ornatur
benedictis omnibus uotisque celebratur, denique ob merita et
beneficia deo simillimus iudicatur, quanto magis ipsum deum
par est diuinis perfectisque uirtutibus praecellentem atque ab
omni labe terrena submotum diuinis et caelestibus beneficiis
omne genus hominum promereri? speciose ista populariter- 8
que dicuntur et multos inliciunt ad credendum, sed qui haec
sentiunt, ad ueritatem quidem propius accedunt, sed in parte
labuntur naturam rei parum considerantes. nam si deus non 9
irascitur inpiis et iniustis, nec pios utique iustosque diligit.
ergo constantior est error illorum qui et iram simul et gra-

AVCTORES 1—3] cf. Senec. de ira I 2, 1 s.; ad Cic. de re publ. lib. II (41, 68) referebat Maius (ed. alt., Class. auct., 1828, I p. 223), sed cf. Halmium ad hunc locum (ed. p. 814, 29 adn.).

BP] 1 foeda *(a ? er.) P* et *om. B* 3 redigat *(i part. ras. ex a ? m. 2) P* 5 credibile sit *om. B* 7 perni,c,iosum P^2 9 superest *P* 10 conseruator *(o ex u m. 2) P* 11 et optimus uere maximusque *B* 13 prodeesse *B* 18 perfectusque B^1, *corr.* B^2, perfectisq.|||||| (q. *add. m. 2, 3 uel 4 litt. er.) P* 19 terrena labe *P, sed cf. c. 24, 9* ab omni labe terrena 20 *post* hominum *2 litt. er., B* ista populariter quae *P*, populariterque ista *B* 21 si P^1, sed^{uram} P^2 22 partem *B* 23 nat, B^3 24 utuque B^1, *corr.* B^3 25 ergo constantior—qui bonos diligit *(76, 2) in inf. marg. add.* B^3 cons,tan,tior P^2

tiam tollunt. in rebus enim diuersis aut in utramque partem
10 moueri necesse est aut in neutram. ita qui bonos diligit,
et malos odit, et qui malos non odit, nec bonos diligit, quia
et diligere bonos ex odio malorum uenit et malos odisse ex
11 bonorum caritate descendit. nemo est qui amet uitam sine
odio mortis, nec adpetit lucem nisi qui tenebras fugit: adeo
natura ista conexa sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat.
12 si quis dominus habet in familia seruos bonum ac malum,
utique non aut ambos odit aut ambos beneficiis et honore
prosequitur — quod si faciat, et iniquus et stultus est —,
sed bonum et adloquitur amice et ornat et domni ac familiae
suisque rebus omnibus praeficit, malum uero maledictis uer-
beribus nuditate fame siti conpedibus punit, ut et hic exemplo
ceteris sit ad non peccandum et ille ad promerendum, ut
13 alios metus coerceat, alios honor prouocet. qui ergo diligit,
et odit, qui odit, et diligit: sunt enim qui diligi debeant,
14 sunt qui odio haberi. et sicut is qui diligit, confert bona
in eos quos diligit, ita qui odit, inrogat mala iis quos odio
habet: quod argumentum quia uerum est, dissolui nullo pacto
15 potest. uana ergo et falsa est sententia eorum qui cum
alterum deo tribuant, alterum detrahunt, non minus ⟨quam⟩
illorum qui utrumque detrahunt. sed illi, ut ostendimus, ex
parte non errant, sed id quod melius est e duobus retinent,
hi uero, quos ratio et ueritas argumenti huius inducit, falsa
16 omnino sententia suscepta in maximum errorem cadunt. non
enim sic oportebat eos argumentari: quia deus non irascitur,

AVCTORES 12 s.] cf. Cyprian. ad Demetr. 8 (p. 356, 20—23).

BP] 1 utraque parte *B (i. e. B³)* 2 in *om. P* 3 malos odit et qui *om. P* 5 qui////|amet *(2 uel 3 litt. er.,* a *add. m. 2) P* 6 adeo *P²* 7 sunt] *B*, est *P* 8 habet] *Heumannus*, habens *BP*, est habens *interpretatur Buenemannus* ac *(*c *in 2 litt. er. m. 2) P* 9 non utique *P* 10 ⌜si⌝ *P²* iniqu⌜u⌝s *B²* 11 amic*e *(*a *er.) B* 12 praeficet *B¹, corr. B²* 17 sunt] *P*, et sunt *B* 18 qui] *P*, quem *B* iis] *edd.*, his *P*, *om. B* quos odio habet *om. B* 20 sententia est *P* 21 deo tribuant alterum *om. P* minus quam] *edd.*, minor *BP*, minus *codd. rec.* 23 id] *BP²*, hii *ut uid. B¹* 24 hi* *(*i *er.) P*

ergo nec gratia commouetur, sed ita: quia gratia deus ‹com›mouetur, ergo et irascitur. si enim certum et indubitatum fuisset non irasci deum, tunc ad illud alterum ueniri esset necesse. cum 17
autem magis sit ambiguum de ira, paene manifestum de gratia, absurdum est ex incerto certum uelle subuertere, cum sit promptius de certis incerta firmare.

6. Hae sunt de deo philosophorum sententiae, aliud prae- 1
terea nihil quisquam dixit. quod si haec quae dicta sunt, falsa esse deprehendimus, unum illud extremum superest in quo solo possit ueritas inueniri, quod a philosophis nec susceptum est umquam nec aliquando defensum, consequens esse ut irascatur deus, quoniam gratia commouetur. haec tuenda 2
nobis et adserenda sententia est: in eo enim summa omnis et cardo religionis pietatisque uersatur. nam neque honos ullus deberi potest deo, si nihil praestat colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti.

7. Cum saepe philosophi per ignorantiam ueritatis a 1
ratione desciuerint atque in errores inciderint inextricabiles — id enim solet his euenire quod uiatori uiam nescienti et non fatenti se ignorare, ut uagetur, dum percontari obuios erubescit —, illud tamen nullus philosophus adseruit umquam, nihil inter hominem ac pecudes interesse. nec omnino quis- 2
quam, qui modo uel leuiter sapiens uideri uellet, rationale animal cum mutis et inrationabilibus coaequauit: quod faciunt quidam inperiti atque ipsis pecudibus similes, qui cum

BP] 1 deus gratia *P* ‹com›mouetur *scripsi*, mouetur *BP* 3 illum *B* 5 absurdu⌜m⌝ B^3 certe P^1 7 haec *P* 10 possit solo *B* 13 ea *B* 14 et *om. B* nam *om. P* honus *B*, honos *(s. l. ᵛ er.) P* 18 extricabiles *P* 19 quo⌜d⌝ B^2 20 percontrari B^1, percun⌜c⌝t•ari B^3, percontari *(o part. ras. ex* u *m. 2) P* 22 nihil] *B*, nec *(ñęç m. 2)* nihil *P* 23 qui—uellet *scripsi, cf. p. 74, 19 (uix* qui *omittendum et* modo uel leuiter sapiens uideri uellet *scribendum uidetur);* modo *(*qui *s. l. add. m. 3)* sapiens uideri uellet *B*, qui modo sapiens qui uel leuiter *P;* modo qui *(uel* qui *om.)* sapiens uideri uellet *(om.* uel leuiter*) uel* modo sapiens, qui uel leuiter rationale *eqs. (om.* uideri uellet*) edd.;* modo sapiens qui uellet uideri *Heusingerus, Emendat. p. 134* 24 co⌜a⌝equauit *(*a *s. l. m. 2,* uit *m. 3 in 3 litt. er., quarum prima* r *?) B* 25 similis P^1, similes P^2, simillimi *B*

uentri ac uoluptati se uelint tradere, aiunt eadem ratione se
natos qua uniuersa quae spirant; quod dici ab homine fas
3 non est. quis enim tam indoctus ut nesciat, quis tam in-
prudens ut non sentiat inesse aliquid in homine diuini?
4 nondum uenio ad uirtutes animi et ingenii, quibus homini
cum deo manifesta cognatio est: nonne ipsius corporis status
et oris figura declarat non esse nos cum mutis pecudibus
aequales? illarum natura in humum pabulumque prostrata
est nec habet quicquam commune cum caelo, quod non in-
5 tuetur. homo autem recto statu, ore sublimi ad contem-
plationem mundi excitatus confert cum deo uultum et rationem
6 ratio cognoscit. propterea nullum est animal, ut ait
Cicero, praeter hominem quod habeat notitiam ali-
quam dei. solus enim sapientia instructus est, ut religionem
solus intellegat, et haec est hominis atque mutorum uel
7 praecipua uel sola distantia. nam cetera quae uidentur esse
homini propria, etsi non sunt talia in mutis, tamen similia
uideri possunt. proprius est homini sermo, est tamen et in
illis quaedam similitudo sermonis. nam et dinoscunt inuicem
se uocibus et cum irascuntur, edunt sonum iurgio similem
et cum se ex interuallo uident, gratulandi officium uoce de-
8 clarant. nobis quidem uoces eorum uidentur inconditae
sicut et illis fortasse nostrae, sed ipsis qui‹a› se intellegunt,

AVCTORES 12—14] Cic. de legg. I 8, 24. § 6 ss.] cf. Senec. de ira I 3, 6—8.

BP] 1 uellint *P* 2 ⌜uniuersa quae⌝ *B*³ 3 *pr.* qui⌜s⌝ *B*² tã=imprudens *(ã et* i *part. m. 2) P* 4 homine *(*e *ex* i *m. 1 uel 2)* īn diuini *B* 6 festa, *om.* cum deo mani-, *P* 7 nos *om. P* 8 aequalis *B*¹ *(corr. B²) P* illorum *B; an retinendum est et* pecudibus *eiciendum ? cf.* muta *§ 2. 6. 7. 12. 14* naturã *B* 9 intuentur *(*n *exp. m. 1) P;* intuentur *codd. rec. et edd.* 16 qua *P* uide⌜n⌝tur *B*² 18 *alt.* est *om. B* 19 qua⌜e⌝dam *B*² 19 dinoscuntur *(sic), om.* inuicem se uocibus et cum irascuntur, *P* 20 se *(*s *in er.* d *? m. 2) B; cf. Inst. III 10, 2. VI 20, 2* somnum *(*m *exp. m. 2) P* similẽ *(*˜ *m. 2) B* 22 incondite *ut uid. B*¹, inco⌞gn⌟it⌜a⌝e *B*² 23 et *om. B* fortasse *(*f *add. m. 2) P*, *ante* ipsis *s. l. add.* et *B*³ quia] *Heumannus*, qui *BP*, quae *Isaeus*

uerba sunt. denique in omni adfectu certas uoces notis exprimunt quibus habitum mentis ostendant. risus quoque est 9
homini proprius et tamen uidemus in aliis animalibus quaedam signa laetitiae, cum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciuiam resoluunt. quid tam homini proprium quam ratio et prouidentia futuri? atqui sunt animalia quae latibulis suis diuersos et plures exitus pandant, ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis: quod non facerent, nisi inesset illis intellegentia et cogitatio. alia prouident in futurum, ut 10 11

ingentem formicae farris aceruum
cum populant hiemis memores tectoque reponunt,

ut apes,

quae patriam solae et certos nouere penates
uenturaeque hiemis memores aestate laborem
experiuntur et in medium quaesita reponunt.

longum est si exsequi uelim quae a singulis generibus animalium fieri soleant humanae sollertiae simillima. quod si horum omnium quae adscribi homini solent, in mutis quoque deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem cuius in mutis nec uestigium aliquod nec ulla suspicio inueniri potest. religionis est propria iustitia, quae nullum aliud 12 13

AVCTORES 11 s.] Verg. Aen. IV 402 s. 14—16] Verg. Georg. IV 155—157.

BP] 1 denique] *P*, dēi·quae *B* uoces notis *scripsi (cf. Inst. III 10, 2* suas uoces propriis inter se notis discernunt atque dinoscunt*)*, uocis notas *edd.;* uoces notas (no *s. l. B*^{3}, *sed* n *in 2 litt. er. et* o *ex* u *uel* e*) BP* 5 rictum *(*i *m. 2,* ct *in 2 litt. er. m. 3) B* 7 animaliaq. *B*^{1}, *corr. B*^{2} diuersis *B*^{1}, *corr. B*^{2} 8 e⸗t⸗ *B*^{2} pluris *B*^{1}, *corr. B*^{2} 11 acerbum *B*^{1}, *corr. B*^{2} 12 cum populant *(*um *in er.* on *? B*^{2}*) BP cum codd. Vergilii, quod propter editores monendum est paene omnes* comportant *scribentes* hiemes *P*^{1} 14 quae] et *Vergil.* sol⸗ae *(*e *er.) B*, sol⸗e *(*a *exp. m. 2, sic) P* 17 exse⸗qui *(*x *in ras. m. 3, ante* q *er.* t *?) B* uel|lim *(*i *minus cert.) m. 1,* uelim|ea, *add.* im *m. 3,* ea *in ras. m. 2, B* 18 soleat *B*^{1}*P*^{1}, *s. l. corr. B*^{3}*P*^{2} 19 mu⸗tis *(*l *er.) B* 21 mutis B 22 qu⸗ā⸗ *B*^{2}

animal attingit. homo enim solus inpertit, cetera sibi conciliata sunt. iustitiae autem dei cultus adscribitur: quem qui non suscipit, hic a natura hominis alienus uitam pecudum
14 sub humana specie uiuet. cum uero a ceteris animalibus hoc paene solo differamus, quod soli omnium diuinam uim potestatemque sentimus, in illis autem nullus sit intellectus dei, certe illud fieri non potest ut in hoc uel muta plus sapiant uel humana natura desipiat, cum homini ob sapientiam et cuncta quae spirant et omnis rerum natura subiecta
15 sit. quare si ratio, si uis hominis hoc praecellit et superat ceteras animantes, quod solus notitiam dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolui.

1 8. Dissoluitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti:

omnis enim per se diuum natura necesse est
inmortali aeu‹ summa cum pace fruatur
semota a nostris rebus seiunctaque longe.
nam priuata dolore omni, priuata periclis,
ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
nec bene promeritis capitur neque tangitur ira.

2 quae cum dicit, utrum aliquem cultum deo putat esse tribuendum an euertit omnem religionem? si enim deus nihil

AVCTORES 15—20] Lucr. II 646—651. 21 ss.] cf. Cic. de nat. deor. I 41, 115.

BP] 1 ho‹m›o B^2 con‹c›iliat‹a› *(a in er.* u *?)* B^2, con‹c›iliata P^2 2 sut *(n m. 3)* B 3 hic *(h in ras. et* c *add. m. 3)* *a *(t er.)* B uitā *(~ uidetur esse, uix macula est)* P, uita B 4 huma‹na› P^2 5 *ante* solo *2 uel 3 litt. er.*, B ‹uim› P^2 9 omni‹s› B^2, omni B^1P 11 notitia B de‹i› *(i s. l. m. 1 uel 2)* B 12s. dis‹solui› soluitur B^2 ‹creda›mus› $P^{2?}$ epicurū B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2* 15 diuina *ex* diuum *m. 3, eadem m. rursus* um *supra scr.*, B; diuom *codd. Lucr.* 16 inmortali *(n ex* m*)* B^2 17 ‹a› B^3; ab *codd. Lucr.* no‹s›tris B^2 rebus *om.* P seiuncta*que *(i ras. ex* p *?, post* a *er.* m*)* B 18 ‹dolore omni priuata› B^3 19 nil] P *codd. Lucr.*, nihil B indiget, *sed* e *ex litt. incerta et* t *in eodem* t *m. 2,* indiga *m. 3*, B 20 cupitur *(pr.* u *ex* a, *sic)* B^3 capitur neq: capitur nec tangitur P nec *(*neque *m. 1)* B^3 21 ‹deo› B^3

cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refert, quid tam uanum, tam stultum quam templa aedificare, sacrificia facere, dona conferre, rem familiarem minuere, ut nihil adsequamur? at enim naturam excellentem honorari 3 oportet. quis honos deberi potest nihil curanti et ingrato? an aliqua ratione obstricti esse possumus ei qui nihil habeat commune nobiscum? deus inquit Cicero si talis est ut nulla gratia, nulla nominum caritate teneatur, ualeat. quid enim dicam 'propitius sit'? esse enim propitius potest nemini. quid contemptius dici potuit in deum? ualeat 4 inquit, id est abeat ac recedat, quandoquidem prodesse nulli potest. quod si negotium deus nec habet nec exhibet, cur 5 ergo non delinquamus, quotiens hominum conscientiam fallere licebit ac leges publicas circumscribere? ubicumque nobis latendi occasio adriserit, consulamus rei, auferamus aliena uel sine cruore uel etiam cum sanguine, si praeter leges nihil est amplius quod uerendum sit. haec dum sentit Epi- 6 curus, religionem funditus delet: qua sublata confusio ac perturbatio uitae sequetur. quod si religio tolli non potest, 7 ut et sapientiam, qua distamus a beluis, et iustitiam retineamus, qua communis uita sit tutior, quomodo religio ipsa sine metu teneri aut custodiri potest? quod enim non metuitur, contemnitur, quod contemnitur, utique non colitur. ita fit ut

AVCTORES 4—7] Cic. de nat. deor. I 41, 116. 7—10] ibid. I 44, 124. 12] cf. ibid. I 30, 85 (Epicurea ed. Usener, sentent. I p. 394). 17—19] ibid. I 2, 3.

BP] 3 dono P^1 familiare⌜m⌝ B^3 4 ad *B* 5 honos *(s. l.* v *er.) P* 6 aliqua* *(*m *? er.) B* rati| P^1, one *extra uersum add.* P^2 7 si maxime talis est deus *codd. Cic.* 8 teneri *ex* teneatur B^2 9 dicam—esse enim *om. P* 11 habeat *B*, *abeat *(*h *? er.) P* prodeesse *B* 12 ex⌜h⌝ibet B^2 14 liceuit B^1, *corr.* B^2 res B^1, ⌜le⌝ges B^3 15 occansio *(*n *del. m. 3) B* consulamus rei *om. P* au*feramus *(*t *er.) B* 16 cum sanguinem *(*m *del. m. 3) B*, sanguine *(om.* cum*) P* 17 uerendum] *B*, colendum *P*, *recte?* cum *B* 19 sequitur *B* quod⌜si⌝ P^2 relio P^1, rele⌜gi⌝o *sic* P^2, 20 sapientia* *(*m *er.) sic B* qua distamus—iustitiam *om. P* 21 sit] *P*, f*it *(*u *er.) B* 23 ⌜quod contemnitur⌝ P^2

religio et maiestas et honor metu constet, metus autem non
8 est ubi nullus irascitur. siue igitur gratiam deo siue iram
siue utrumque detraxeris, religionem tolli necesse est, sine
qua uita hominum stultitia scelere inmanitate conpletur. mul-
tum enim refrenat homines conscientia, si credamus nos in
conspectu dei uiuere, si non tantum quae gerimus uideri de-
super, sed etiam quae cogitamus aut loquimur audiri a deo
9 putemus. at enim prodest id credere, ut quidam putant,
non ueritatis gratia, sed utilitatis, quoniam leges conscientiam
punire non possunt, nisi aliquis desuper terror inpendeat ad
10 cohibenda peccata. falsa est igitur omnis religio et diuinitas
nulla est, sed a uiris prudentibus uniuersa conficta sunt, quo
rectius innocentiusque uiuatur. magna haec et a materia quam
proposuimus aliena quaestio est, sed quia necessario incidit,
debet quamuis breuiter attingi.

1 9. Cum sententiae philosophorum prioris temporis de pro-
uidentia consensissent nec ulla esset dubitatio quin mundus
a deo et ratione esset instructus et ratione regeretur, primus
omnium Protagoras extitit temporibus Socratis qui sibi diceret
2 non liquere utrum esset aliqua diuinitas necne. quae dispu-
tatio eius adeo inpia et contra ueritatem et religionem iudi-
cata est, ut et ipsum Athenienses expulerint suis finibus et

AVCTORES 11—13] Cic. de nat. deor. I 42, 118. 19—83, 1] ibid. I 23, 63; cf. Minuc. Fel. 8, 3.

BP] 2 domino B^1, *corr.* B^3 seue P^1 4 conpe^{s}citur *ut uid.* B^1, conp⌊le⌋tur B^3 6 conspectum *B* tantumq:⌜uę⌝ P^2 uideri* *(t er.) B* 8 prodeest *B* 9 utilitati *P* ut quoniam *B* legis P^1 10 nisi *om. B* 12 confecta *P* 13 uibatur B^1, *corr.* B^3 etamate|ria *m. 1*, etamat*|materia *er.* e *et* mate *in fine uersus add. m. 2. B* 14 ante aliena *add.* quae B^2 16 ***prioris *(pro er.) B* prouidentia* *(m er.) B* 17 ull⌊a⌋ P^2 esset—deo et ratione *in marg. sup. add.* P^2 quin] P^1, quid B^1, quod B^3 18 a *add.* B^2 primum *P* 19 protagoras *ut uid.* P^1, p⌊i⌋*tagoras P^2, pytagoras *B* 20 li⌜n⌝quere *(n m. 1, sic) B*, liquer$\overset{\text{IIIII}}{\&}$ *(2 puncta er.) P* q:⌜uę⌝ P^2 21 adeo *(a add. m. 2) B*, ad$\overset{\text{eo}}{\text{///}}$ *(õ ? er.*, eo *m. 2) P* impia* *(m er.) B* iudicat⌜a⌝ B^2 22 atheniensis P^1

libros eius in contione [quibus haec continebantur] exusserint. de cuius sententia non est opus disputare, quia nihil certi pronuntiauit. post haec Socrates ipse et auditor eius Plato 3 et qui de schola Platonis tamquam riuuli diuersas in partes profluxerunt, Stoici et Peripatetici, in eadem fuere sententia qua priores. postea uero Epicurus deum quidem esse dixit, 4 quia necesse sit esse aliquid in mundo praestans et eximium et beatum, prouidentiam tamen nullam: itaque mundum ipsum nec ratione ulla nec arte nec fabrica instructum, sed naturam rerum quibusdam minutis seminibus et insecabilibus conglobatam. quo quid repugnantius dici possit non uideo. etenim 5 si est deus, utique prouidens est ut deus nec aliter ei potest diuinitas tribui, nisi et praeterita teneat et praesentia sciat et futura prospiciat. cum igitur prouidentiam sustulit, etiam 6 deum negauit esse. cum autem deum esse professus est, et prouidentiam simul esse concessit: alterum enim sine altero nec esse prorsus nec intellegi potest. uerum iis postea 7 temporibus quibus iam philosophia defloruerat, extitit Melius quidam Diagoras qui nullum esse omnino deum diceret, ob

AVCTORES 6—11] ad Epicuri frg. 368 Usener (p. 247, 35). 13 s.] cf. Cic. Tusc. I 27, 66 (cf. infra c. 10, 46). 18—24, 2] cf. Cic. de nat. deor. I 1, 2. 23, 63; Minuc. Fel. 8, 3.

BP] 1 contiˈoˈne P^2 quibus haec continebantur *spuria eiecit Heumannus conl. Cic. de nat. deor. I 23, 63* Protagoras ... Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in contione combusti, *et Minuc. Fel. 8, 3* cum Abderiten Protagoram Athenienses uiri consulte potius quam profane de diuinitate disputantem et expulerint suis finibus et in contione eius scripta deusserint exuˈsˈserint B^2 2 cuius (ui *in ras. et* us *extra uersum add. m. 2)* B certi B^2 4 schola (h *exp. et linea del. m. 2)* P, sola B^1, scola B^3 deuersas B^1, *corr.* B^3 6 qua B^3 dominum B^1, *corr.* B^3 7 et *om.* B 8 prouidentiam B^3 ˈtamen nullamˈ B^3 itaque *om.* B^1, *post* mundum *add:* B^3 9 ratione* (m *er.)* B 10 et *er.,* B 11 quid quod B^1, quid hoc B^2 12 si*est (d *? er.)* B ut B^3 alteri B ei *om.* B 13 diuinitas $P^{1?}$ tribui// *(alt.* i *in ras. m. 2)* B teneat B 14 **cum (et *er.)* B 15 confessus B 17 iis] *edd.*, his BP 18. quibus *om.* B Melius] *Isaeus*, alius (u *ex* a *m. 1?)* B, aelius P 19 dicere P

eamque sententiam nominatus est atheus, item Cyrenaeus Theodorus, et ambo quia nihil noui poterant reperire omnibus iam dictis et inuentis, maluerunt contra ueritatem id negare in quo priores uniuersi sine ambiguitate consenserant. hi sunt qui tot saeculis, tot ingeniis adsertam atque defensam prouidentiam calumniati sunt. quid ergo? utrumne istos minutos et inertes philosophos ratione an uero auctoritate praestantium uirorum refellemus an potius utroque? sed properandum est, ne longius a materia deuagetur oratio.

10. Qui nolunt diuina prouidentia factum esse mundum, aut principiis inter se temere coeuntibus dicunt esse concretum aut repente natura extitisse, naturam uero, ut Straton ait, habere in se uim gignendi et minuendi, sed eam nec sensum habere ullum nec figuram, ut intellegamus omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice nec auctore. utrumque uanum et inpossibile. sed hoc euenit ignorantibus ueritatem, ut quiduis potius excogitent quam id sentiant quod ratio deposcit. primum minuta illa semina, quorum concursu fortuito cohaesisse mundum locuntur, ubi aut unde sint quaero. quis illa uidit umquam? quis sensit? quis audiuit? an solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profecto solus

AVCTORES 10] de cap. 10 cf. *'Lact. u. Lucr.'* p. 234 ss. 12—14] Cic. de nat. deor. I 13, 35.

BP] 1 adheus B^1, *corr.* B^2 quireneus *B*, cyrineus *P* 2 theudorus B^1, *corr.* B^2 et] *P*, etiam *B* boni *ex* noui B^3 3 ma•luerunt *(1 er.) B* uel contra *B* dene|gare *ex 4 litt. incert. et* g|nare B^3 4 quibus *B* priore *P* hi• *(i er.) P* 6 ••utrumne *P* munitos B^1, minutos *in ras.* B^3 7 auctoritate] *codd. rec.*, ueritate *BP* 8 properandu *sic B* 9 longius a materia *(a m. 2 supra scripta er.) B* deuagetur] *edd.*, diuagetur *(sed s. l.* B^3*) BP* 12 •repente *(e er.) B* naturā *(˜m. 2) B* 17 quisuis B^1, *corr.* B^3 sententiam B^1, sen•••tiant B^2 19 fortuito] *B*, to P^1, tū *s. l. add.* P^2, *unde* totum *codd. rec., edd.; cf. Cic. de nat. deor. I 24, 66* concursu quodam fortuito*; II 37, 93* concursione fortuita co•isisse *(⌣ m. 2) P*, coissé *codd. rec., edd.* loquuntur *(alt.* u *part. exp. et lin. del. m. 1, ut esset* i*) B* 20 ulla B^1, *corr.* B^3, illam *P* an] ā *(˜ minus cert.)* P^1, a⁻ut⁻ P^2, tam B^1, aut B^2 21 leuci⁻p⁻pus B^3

omnium caecus et excors fuit, qui ea loqueretur quae nec aeger quisquam delirare nec dormiens posset somniare. quat- 4
tuor elementis constare omnia philosophi ueteres disserebant. ille noluit, ne alienis uestigiis uideretur insistere, sed ipsorum elementorum alia uoluit esse primordia quae nec uideri possent nec tangi nec ulla corporis parte sentiri. 'tam minuta 5
sunt' inquit 'ut nulla sit acies ferri tam subtilis qua secari ac diuidi possint'. unde illis nomen inposuit atomorum. sed occurrebat ei quod, si una esset omnibus eademque natura, non possent res efficere diuersas tanta uarietate quantam uidemus inesse mundo. dixit ergo esse leuia et aspera et rotunda et angulata et hamata. quanto melius fuerat tacere 6
quam in usus tam miserabiles, tam inanes habere linguam! equidem uereor ne non minus delirare uideatur qui haec putet refellenda, respondeamus tamen uelut aliquid dicenti. si leuia sunt et rotunda, utique non possunt inuicem se 7
adprehendere, ut aliquod corpus efficiant, ut si quis milium uelit in unam coagmentationem constringere, lenitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. sin aspera et angulata 8
sunt et hamata, ut possint cohaerescere, diuidua ergo et seca-

AVCTORES 2 s.] cf. Lucr. I 763 ss. 4—6] cf. Lucr. I 265 ss. II 730 ss. 842 ss. 6—9] cf. Lucr. I 528 ss. 11 s.] cf. Cic. de nat. deor. I 24, 66; Lucr. II 333 ss. 381 ss. 17—19] cf. Lucr. II 453—455.

BP] 2 delerare B^1, *corr.* B^3 dormiens] *P*, dolorumiens *ut uid.* B^1, homodomiens *part. in ras.* B^2 3 desserebant P^1 4 illa B^1, *corr.* B^3 5 **quae *(pars super. litterae* q *a m. 2) P* possint *(*i *ras. ex* u*) P* 6 sentire P^1 mitia *ut uid.* B^1, minᵘtᵃa B^2 7 qua* (m er.) *BP, sed* m *minus cert. in P* 8 a*thoᵐmoᵛrum *(*s *? er.,* mo *s. l. add. m. 1) B* 9 ʳsiᵛ B^3 · natura'* *(* ' *distinctionem add. m. 2,* m *er.) B* 10 non *om. P* 11 ᵛinᵛesse B^3 ergo *in 8 litt. er., quarum extremae* ro *? B^3* leui*a** *(*t *et* te *er.) B* 'et aspera *fort. post* rotunda *(cf. 16. 19)' Thilo* 13 qua***m *(*ntu *er.) B* 14 et quidem *P* dilerare B^1, *corr.* B^3 15 put|et B^1, pu*|tet B^2 16 utique *om. B* se *in er.* rei *? B^2* 18 una* *(*m *er.)* coagmentatione* *(*m *er.) B* leuitudo *(*laeu-*) edd., sed nullum uocis antiquum exemplum extare uidetur* 19 massa *B* si *B* 20 hamata *(*h *in ras. ut uid. m. 2) P* possent *B* cohęrere *(*, *m. 2) P*

bilia sunt; hamos enim necesse est et angulos eminere, ut
possint amputari. ita quod amputari ac diuelli potest, et
9 uideri poterit et teneri. 'haec' inquit 'per inane inrequietis
motibus uolitant et huc atque illuc feruntur, sicut pulueris
minutias uidemus in sole, cum per fenestram radios ac lumen
inmiserit. ex his arbores et herbae et fruges omnes oriuntur,
ex his animalia et aqua et ignis et uniuersa gignuntur et
rursum in eadem resoluuntur'. ferri hoc potest, quamdiu de
rebus paruis agitur. 'ex his etiam mundus concretus est'.
10 inpleuit numerum perfectae insaniae, nihil uidetur ulterius
adici posse, sed inuenit tamen ille quod adderet. 'quoniam
omne' inquit 'infinitum est nec potest quicquam uacare, ne-
11 cesse est ergo innumerabiles esse mundos'. quae tanta uis
fuerat atomorum, ut moles tam inaestimabiles ex tam minutis
conglobarentur? ac primum requiro quae sit istorum seminum
uel ratio uel origo. si enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur
unde esse dicemus? quae natura tantam copiam ad efficiendos
12 et innumerabiles mundos subministrauit? sed concedamus
ut inpune de mundis delirauerit, de hoc loquamur in quo
sumus et quem uidemus. ait omnia ex indiuiduis corpusculis
13 fieri. si hoc ita esset, nulla res umquam sui generis semine
indigeret, sine ouis alites nascerentur aut oua sine partu,

AVCTORES 3—6] cf. Lucr. II 114 ss. 6 s.] cf. Lucr. I 744. 820 s. 10—13] cf. Lucr. II 1048 ss. 21 ss.] cf. Lucr. I 160 ss.
EXPILATORES § 9] Isidor. orig. XIII 2, 1.

BP] 1 hamis B^1, *corr.* B^2, ⌜h⌝amos P^2 ut *(*u *in er.* e *? m. 3) B* 2 poss⌞int⌟ B^3 *pr.* anputari *B, pr. et alt.* ãṅputari *(˜ add. et* n *exp. m. 2) P* 4 uolitans B^1, *corr.* B^3 atque (t *in er.* d *? m. 2) P* 5 minutias] *P*, micas *B*, *quod ex § 32 huc relatum uid.; cf. Lucr. II 114 ss. (116* multa minuta*);* sicut tenuissimi pulueres *Isidor. orig. XIII 2, 1* a⌜c⌝ B^2. 6 ex] B^3P, et B^1 8 rursus *P* ea*dem *(*n *er.) B* quãdiu *(m. 2) P* 9 *màlim* ⟨sed⟩ *uel* ⟨at⟩ ex 10 inpleui⌜t⌝ B^2 nume**rum *(*ro *er.) B* ptecte *sic P* uidetur *om. P* 12 est *om. P* 14 inaestimabiles *(*aest *in 2 uel 3 litt. er. m. 2) B* 17 unde—natura *in sup. marg. add.* B^3 natura* *(*m *er.) P* 18 et *(i. e.* etiam, *cf. 9) om. P* subministrabit B^1, *corr.* B^2 concedam *P* 19 delerauerit B^1, *corr.* B^3 20 ⌜ex⌝ P^2 22 alitis P^1 oua] *B*, uas *P* ⌜sine⌝ *B*

item cetera uiuentia sine coitu, arbores et quae gignuntur e terra, propria semina non haberent; quae nos cottidie tractamus et serimus. cur ex frumento seges nascitur et rursum ex segete frumentum? denique si atomorum coitio et conglobatio efficeret omnia, in aere uniuersa concrescerent, siquidem per inane atomi uolitant. cur sine terra, sine radicibus, sine 14
umore, sine semine non herba, non arbor, non fruges oriri augerique possunt? unde apparet nihil ex atomis fieri, 15
quandoquidem una quaeque res habet propriam certamque naturam, suum semen, suam legem ab exordio datam. deni- 16
que Lucretius quasi oblitus atomorum quos adserebat, quo redargueret eos qui dicunt ex nihilo fieri omnia, his argumentis usus est, quae contra ipsum ualerent. sic enim dixit:

nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
omne genus nasci posset, nil semine egeret.

item postea

nil igitur fieri de nilo posse putandum est,
semine quando opus est rebus, quo quaeque creatae
aeris in teneras possint proferrier auras.

quis hunc putet habuisse cerebrum, cum haec diceret nec 17
uideret sibi esse contraria? nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cuiusque rei certum est, nisi forte ignis et aquae naturam ex atomis esse credemus. quid 18

AVCTORES 14 s.] Lucr. I 159 s. 17—19] Lucr. I 205—207

BP] 1 et̨ *in er.* ac *aut* ae B^3 qu⌜a⌝e B^3 2 nos *(s ex alia litt. m. 2 ?)* P 3 rursus P 4 atomorū *(ū add. m. 2)* P 5 aera P^1, *part. ras. corr.* P^2 concrescerent uniuersa B 8 augerique] B, aut generari P, *sed cf. Cic. de nat. deor. I 13, 35 (cf. supra Auctores ad p. 84, 12—14)* quae *(sc.* natura*)* causas gignendi augendi minuendi habeat 9 ⌜una⌝ P^2 qua⌜e⌝que B^2 haberet B^1, habeat B^2 11 quo] B, ut P 13 est *om.* B molirent B^1, *corr.* B^3 14 omnis *ut uid.* B^1, omnib. B^2 15 nil] *codd. Lucr.*, nihil BP eiceret B 17 nil] *codd. Lucr.*, nihil BP nilo] *codd. Lucr.*, nihilo BP ⌜posse⌝ P^2 fatendumst *codd. Lucr.* 18 quoquequae B, quoq: quę P craeatae B 19 aeres B^1, *corr.* B^3 terras P proferrier] *codd. Lucr.*, proferri per *(p̨ P)* BP 21 contraria'* *(' distinctionem add. m. 2,* m *er.)* B 22 cuique B^1, *corr.* B^3 23 igni B credimus P^1

quod durissimi rigoris materiae si ictu uehementiore conlidant, ignis excutitur? num in ferro aut silice atomi latent? quis inclusit? aut cur sua sponte non emicant? aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt?
19 mitto silicem ac ferrum. orbem uitreum plenum aquae si tenueris in sole, de lumine quod ab aqua refulget ignis accenditur etiam in durissimo frigore. num etiam in aqua ignem esse credendum est? atquin de sole ignis ne aestate
20 quidem accendi potest. si cerae inhalaueris uel si uapor leue aliquid attigerit, aut crustam marmoris aut laminam, paulatim per minutissimos rores aqua concrescit. item de halitu terrae aut maris nebula existit: quae aut dispersa umefacit quidquid texerit, aut collecta in arduos montes ⟨et⟩ in sublime uento rapta stipatur in nubem atque imbres maxi-
21 mos deicit. ubi ergo dicimus liquores atomos esse? num in uapore? num in halitu? num in uento? atquin nihil potest
22 consistere in eo quod nec tangitur nec uidetur. quid ergo de animalibus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum uidemus, adeo ut sollertissima et diligentissima omnium partium membrorum-

AVCTORES 11 s.] cf. Lucr. I 305 ss. VI 470 ss. 13—15] cf. Lucr. VI 451 ss.

BP] 1 materies (es *ex* ae) B^2 ictu *om. B* conlida•t (n *er.) B;* conlidantur *codd. rec., edd., sed cf. Inst. II 8, 31* conlidant enim necesse est ea quorum . . ; *Archiu. lexicogr. et gramm. lat. VIII p. 130* 2 excuditur *coni. Buenemannus conl. Verg. Aen. I 174. Ge. I 135. Plin. h. n. XVI 40, 77* 5 omitto *P* aq̃ę̃ P^2 6 tenuerit B^1, *corr.* B^3 7 aq̃ua (˜ *er.) B* 8 credendum est] *P*, credent *B* ignes B^1, *corr.* B^3 9 inh'alauerit P^2 c•erae (a *er.) B* 10 laeuis (a *del. m. 3) B* crystam *B* lãminam (˜ *m. 2) P* 12. h'alitu P^2 *pr.* aut] *P*, et *B* aut dispersa] *P*, aquam dispersam *B* 13 humifaçit B^1, hume- B^2 et *add. Heusingerus, Emendat. p. 136; cf. Lucr. VI 451 ss.* 14 rapta] *P*, artata *aut renouauit aut ex alia primae m. scriptura, de qua* ar . . ta *apparet, fecit* B^3 15 deicet B^1, *corr.* B^3, deięcit *P* ubi] *P*, humi *B malim* dicemus liquores atomos] *B* (liquoris at. *Thilo)*, liquoresatos *P*, liquores natos *codd. rec., edd.* 16 alito (*corr. m. 2) P* ///atquin *(1 uel 2 litt. er.) P* 17 ego *B* 20 membrorum q.•• *(punct. in ras. a m. 2,* uae *?* er.*) P*

que discriptio casum ac fortunam repellat? sed putemus 23
artus et ossa et neruos et sanguinem de atomis posse concrescere: quid sensus cogitatio mens memoria ingenium, quibus seminibus coagmentari possunt? 'minutissimis' inquit.
sunt ergo alia maiora. quomodo igitur insecabilia? deinde, 24
si ex inuisibilibus sunt quae non uidentur, consequens est ut
ex uisibilibus sint quae uidentur. cur igitur nemo uidet? 25
sed siue inuisibilia quae sunt in homine consideres siue tactilia quae ueniunt sub aspectum, ratione utraque constare quis
non uidet? quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationale? uidemus enim nihil esse in omni
mundo quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem.
quae quia supra hominis sensum et ingenium est, cui rectius
quam diuinae prouidentiae tribuenda est? an simulacrum 26
hominis et statuam ratio et ars fingit, ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? et quid simile
ueritatis in ficto, cum summum et excellens artificium nihil
aliud nisi umbram et extrema corporis liniamenta possit imitari? num potuit humana sollertia dare operi suo aut motum
aliquem aut sensum? mitto usum uidendi audiendi odorandi 27
ceterorumque membrorum uel apparentium uel latentium mirabiles utilitates: quis artifex potuit aut cor hominis aut uocem
aut ipsam sapientiam fabricare? quisquamne igitur sanus existimat, quod homo ratione et consilio facere non possit, id
concursu atomorum passim cohaerentium perfici potuisse?
uides in quae deliramenta inciderint, dum nolunt effectionem
curamque rerum deo dare. concedamus tamen his ut ex 28

AVCTORES 20—90, 10] ad Epicuri frg. 354 Usener (p. 238, 21).
BP] 1 dis**s**criptio *sic P*, descriptio *B* 3 mens *om. P*, *sed cf. § 46* uim memoriae mentis cogitationis memor *P* 4 minutissim**a**s *(*u *er.*, i *add. m. 1) B* 5 insecabilia] *P*, insensibilia *B* 6 sunt quae—uisibilibus *om. P* 7 uidit *B* 8 consideret *P* tactibilia *P* 9 aspectu *B* **c**onst**a**re $P^{1?}$ 11 edicere *ut uid.* B^1, *corr.* B^3 16 frust**a**is *(*r *? er.) P* concurrentis P^1 19 potius B^1, *corr.* B^3 20 sensum *(*m *add. m. 2) P* o**m**itto *(*m *er.) P* audiendi**q** *(*qu *er.) B* 23 s**a**'n**i** *(*'n *i. e.* us*)* $P^{2?}$ existimet *Heumannus*

atomis fiant quae terrena sunt: num etiam caelestia? deos
aiunt incorruptos aeternos beatos esse solisque dant inmuni-
29 tatem, ne concursu atomorum concreti esse uideantur. si
enim dii quoque ex illis constitissent, dissipabiles fierent
seminibus aliquando resolutis atque in naturam suam recur- 5
rentibus. ergo si est aliquid quod atomi non effecerint, cur
30 non et cetera eodem modo intellegamus? sed quaero, ante-
quam mundum primordia ista generassent, cur sibi dii habita-
culum non aedificauerint? uidelicet nisi atomi coissent cae-
lumque fecissent, adhuc dii per medium inane penderent. 10
31 quo igitur consilio, qua pactione de confuso aceruo se atomi
congregauerunt, ut ex aliis inferius terra conglobaretur, caelum
desuper tenderetur tanta siderum uarietate distinctum, ut
32 nihil umquam excogitari possit ornatius? tanta ergo qui
uideat et talia, potest existimare nullo effecta esse consilio, 15
nulla prouidentia, nulla ratione diuina, sed ex micis sub-
33 tilibus et exiguis concreta esse tanta miracula? nonne pro-
digio simile est aut natum esse hominem qui haec diceret
aut extitisse qui crederent, ut Democritum, qui auditor eius
fuit, uel Epicurum, in quem uanitas omnis de Leucippi fonte 20
34 profluxit? at enim, sicut alii dicunt, natura mundus effectus
est, quae sensu et figura caret. hoc uero multo est absurdius.
si natura mundum fecit, consilio et ratione fecerit necesse
est: is enim facit aliquid qui aut uoluntatem faciendi habet

AVCTORES 21 s.] cf. ad p. 84, 12—14 et Cic. de nat. deor. I 20, 53.

BP] 3 concursum B^1, m *del.* B^3 4 quique *ut uid.* B^1, *corr.* B^3 5 reuertentibus *P* 6 ergo *in mg.* *P* 8 mundus *P* generarent *P* 10 pderent P^1, *ras. et s. l. corr.* P^2 11 pactione] *B*, ratione *P*, *sed cf. Inst. III 17, 27* quo foedere inter se, qua mente conueniunt *(sc.* atomi*)* confus‿o‿ P^2 ⌜a⌝ceruo P^2 12 ali⌜i⌝s B^2 15 et *om.* B^1, ⌜ac⌝ B^2 consilia P^{ac} 16 micis] *B*, atomis *P*, *sed cf. Senec. de benef. IV 19, 3* te atomi et istae micae tdae forte ac temere conglobauerunt 17 et *om.* *P* 19 ut] *P*, aut *B* 20 omnes P^1 21 ali⌜i⌝ $B^{1?}$ ⌜effectus⌝ B^3 22 quam B^1, *corr.* B^3 sensus *P* 23 efficit B^1, effecit B^3 24 *is (h er.) *B* qu⌜i⌝aut P^2

aut scientiam. si caret sensu ac figura, quomodo potest ab 35
ea fieri quod et sensum habeat et figuram? nisi forte quis
arbitratur animalium fabricam tam subtilem tamque mirabilem
a non sentiente formari animarique potuisse aut istam caeli
speciem tam prouidenter ad utilitates uiuentium temperatam
nescio quo casu sine conditore, sine artifice subito extitisse.
si quid est inquit Chrysippus quod efficiat ea quae homo, 36
licet ratione sit praeditus, facere non possit, id pro-
fecto est maius et fortius et sapientius homine. homo
autem non potest facere caelestia: ergo illud quod
haec efficiat uel effecerit, superat hominem arte con-
silio prudentia potestate. quis igitur potest esse 37
nisi deus? natura uero, quam ueluti matrem esse rerum
putant, si mentem non habet, nihil efficiet umquam, nihil
molietur. ubi enim non est cogitatio, nec motus est ullus
nec efficacia. si autem consilio utitur ad incipiendum ali- 38
quid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, uirtute ad
consummandum, potestate ad regendum et continendum, cur
natura potius quam deus nominetur? aut si concursus ato- 39
morum uel carens mente natura ea quae uidemus effecit,
quaero cur facere caelum potuerit, urbem aut domum non
potuerit, cur montes marmoris fecerit, columnas et simulacra
non fecerit. atquin non debuerant atomi etiam ad haec 40
efficienda concurrere, siquidem nullam positionem relinquunt

AVCTORES 7—13] frg. ex Cic. de nat. deor. II 6, 16 (cf. III 7, 17. 10, 25) liberius redditum. 19—22] Cic. de nat. deor. II, 37, 94.

BP] 1 sensum B^1, m *del.* B^3 2 ••sensum *(in er.)* B habet B ••figuram *(in er.)* B 3 animalium] B, natura animalium P tamque mirabilem *om.* P 4 a•• *(t er.)* B 5 speci‚em *(ti ? er.)* P^2 utilitatis P^1, *corr.* P^2, utilitatem B 7 est inquit] *edd.*, est enim B, inquit est P crysippus B 12 prouidentia *ex* prudentia B^3 14 habent P 15 mouetur B *alt.* ˹est˺ P^2 16 consilio] P, consilio suo B 17 faciendum B 18 potestate• *(m er.)* B 20 efficit B 22 potueri‚t„ P^2 montis B^1, *corr.* B^2 23 feceri•t *(n er.)* B debuerent *ut uid.* B^1, *corr.* B^3 athomi B 24 relinquunt *(pr. u del. m. 3, sic)* B, relinqu‚unt„ P^2

quam non experiantur? nam de natura quae mentem non
41 habeat non est mirandum quod haec facere oblita sit. quid
ergo est? utique deus cum inchoaret hoc opus mundi, quo
nihil potest esse nec dispositius ad ordinem nec aptius ad
utilitatem nec ornatius ad pulchritudinem nec maius ad molem,
quae fieri ab homine non poterant fecit ipse, in quibus etiam
hominem ipsum: cui particulam de sua sapientia dedit et
instruxit eum ratione quanta⟨m⟩ fragilitas terrena capiebat, ut
42 ipse sibi efficeret quae ad usus suos essent necessaria. si
uero in huius mundi ut ita dixerim re publica nulla pro-
uidentia est quae regat, nullus deus qui administret, nec
omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet, unde igitur
mens humana tam sollers, tam intellegens orta esse credetur?
43 si enim corpus hominis ex humo fictum est, undè homo
nomen accepit, animus ergo, qui sapit, qui rector est cor-
poris, cui membra obsecuntur tamquam regi et imperatori,
qui nec aspici nec conprehendi potest, non potuit in hominem
44 nisi a sapiente natura peruenire. sed sicut omne corpus
mens et animus gubernat, ita et mundum deus. nec enim
ueri simile est ut minora et humilia regimen habeant, maiora
45 et summa non habeant. denique Marcus Cicero in Tuscu-
lanis et in Consolatione animorum inquit nulla in terris

AVCTORES 22 ss.] Cic. Tusc. I 27, 66 (Consol. frg. 13).

EXPILATORES 14 s.] cf. Isidor. orig. XI 1, 4; de diff. rer. XVII 47 (cf. ad Inst. II 10, 3).

BP] 1 ex⌊perientur⌋ *sic* B^3 nam] *P*, qua᷑m *in ras.* B^3, *sed ' distinctionem add. m. 2*, m *fort. a m. 1 scriptum, a m. 2 in aliam litt. mutatum, a m. 3 restitutum est; ante* m *a m. 1 scriptum erat* cna *uel* ona *uel* ena natura *(*m *er.)* *B* 3 quo *(*d *er.)* *B* 4 aptius *(*c *er.)* *B* 5 ornatius P^2, ordinatius *B* 6 etiam *om.* *B* 7 particula *B* 8 instrucsit B^1, *corr.* B^3 quantam *scripsi*, quanta *BP*, quantum *codd. rec., edd.* 9 esse⸢n⸣t B^2 11 quae] B^3P, quam B^1 12 sensum *B* polle⸢n⸣t B^2 13 intel|gens *P* 15 *alt.* qui *om.* *P* 16 obsequntur *B* 17 in] *B*, ad *P* 18 a sapiente natura] *codd. rec., edd.*, ad sapientem natura᷑ *(˜er.)*, *B* ad sapientē *(m. 2)* natura *P* 19 mundus B^1, *corr. (*mundū*) ead. m. ?* 20 et *om.* *P* 22 ⸢in⸣ P^2 consolatione *(s. l.* v *er.)* *P*

origo inueniri potest. nihil est enim in animis mixtum atque concretum aut quod ex terra natum atque fictum esse uideatur, nihil ne aut umidum quidem aut flabile aut igneum. his enim in naturis nihil 46
est quod uim memoriae mentis cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura prouideat et conplecti possit praesentia: quae sola diuina sunt; nec enim inuenietur umquam unde ad hominem uenire possint nisi a deo. exceptis igitur duobus tribusue calum- 47
niatoribus uanis cum constet diuina prouidentia mundum regi, sicut et factus est, nec sit quisquam qui Diagorae Theodorique sententiam uel Leucippi inane commentum uel Democriti Epicurique leuitatem praeferre audeat auctoritati uel illorum septem priorum qui appellati sunt sapientes uel Pythagorae uel Socratis uel Platonis ceterorumque summorum philosophorum qui esse prouidentiam iudicauerunt, falsa igitur est et illa sententia qua putant terroris ac metus gratia religionem a sapientibus institutam, quo se homines inperiti a peccatis abstinerent. quod si uerum sit, derisi ergo ab antiquis 48
sapientibus sumus. quod si fallendi nostri atque adeo totius generis humani causa commenti sunt religionem, sapientes igitur non fuerunt, quia in sapientem non cadit mendacium. 49
sed fuerint sapientes: quae tanta felicitas mentiendi, ut non

BP] 1 origo inueniri] *P codd. Cic.*, inueniri origo *B* enim est *codd. Cic.* 2 ad *ut uid. B*^{1}, au⌜t⌝ *B*^{3} 3 aut *om. P* ⌜h⌝umidum *B*^{2}, humidum *P* 4 flauile *B*^{1}, fleuile *B*^{3} in naturis] *codd. Cic.*, innatum *B*, naturis *P* 5 ⌜est⌝ *P*^{2}; inest *codd. Cic.* 6 quod] *B codd. Cic.*, quo *P* tenant *B*^{1}, ten⌜e⌝a*t *B*^{2} praeuideat (ae *ex* o) *B*^{2} 8 enim *om. codd. Cic.* inuenietur] *codd. Cic.*, inueniuntur *BP* 11 teocritique *B* 12 sententia *B* l⌜e⌝ucippi *B* ⌜in⌝ane (in *s. l. m. 3, s. l.* a *er., quod add. m. 1 uel 2) B* democriti** (et *er.)* epicuriqu*e (a *er.) B* 13 auctoritatem *B*^{1}, *corr. B*^{3} 14 sunt appellati *P* Pythagorae—philosophorum] pythagore (, *m. 2)* uel socratis uel platonis ceterorum philosoforum *P*, pythagorumque summorum philosophorum *B*^{1}, rae uel socratis uel platonis cetero *in inf. marg. add. B*^{3} 17 ⌜t⌝erroris *B*, erroris *P* 19 ergo derisi *P* 20 quo⌜d⌝si *B* 21 causa* (m *? er.) B* sapientis *B*^{1}, *corr. B*^{3}

modo indoctos, sed Platonem quoque ac Socratem fallerent et Pythagoram Zenonem Aristotelem, maximarum sectarum
50 principes, tam facile deluderent? est igitur diuina prouidentia, ut senserunt hi omnes quos nominaui: cuius ui ac
51 potestate omnia quae uidemus et facta sunt et reguntur. nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in conseruandis ordinibus temporibusque constantia aut olim potuit sine prouido artifice oriri aut constare tot saeculis sine incola potenti aut in perpetuum gubernari sine perito ac sen-
52 tiente rectore: quod ratio ipsa declarat. quidquid est enim quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. ratio autem sentientis sapientisque naturae est, sapiens uero sentiensque natura nihil aliud potest esse quam deus. mundus autem quoniam rationem habet qua et regitur et constat,
53 ergo a deo factus est. quod si est conditor rectorque mundi deus, recte igitur ac uere religio constituta est: auctori enim rerum parentique communi honos ueneratioque debetur.

1 11. Quoniam constitit de prouidentia, sequitur ut doceamus utrumne multorum deorum esse credenda sit an potius
2 unius. satis, ut opinor, ostendimus in nostris Institutionibus

20 Instit.] I 3 ss.

BP] 1 modo *add. B*³ indictos B^1, *corr. B*³ socraten *P* 2 et ępythagoram *(*e *exp. m. 2) P* aristotelen *P* 3 deludere⌜n⌝t B^3 4 ⁎ut *(*a *er.) P* hi⁎ *(*i *er.) P* homines *P* uią *(*a *exp. m. 2) P* 5 ⌜f⌝acta B^3 6 dei dispositio *B* in *in*,*er.* nū *?* B^3 7 conserendi⌞s⌟ B^3 ordin⌞ibus⌟ B^3 temporib: quąe *(*a *exp. m. 2) P* constantiamaut B^1, constantiahaut B^2 olim—saeculis] demumpotuitsinealtero|quiduxsitfici *per* *(*per *s. l. et* ci *ex* ce *m. 3)* oriaut *(*ri *s. l. m. 3,* q *m. 1)* consta|retot *riq.* *(*ot *ex* et *m. 3)* saeculis *B* 8 constaret *P* saeculi⌜s⌝ P^2 9 incola *(*s *? s. l. er.) B* potentia *B* sentiēte B^1, s⌜ci⌝en⁎⁎⁎te B^3 10 rectore⁎ *(*m *er.) B* ⌜enim⌝ P^2 11 ratione—necesse est *in marg.* P^2 12 ⁎⁎sapientisque *(*et *er.) B,* sapientis quąe *(*a *exp. m. 2) P* naturae —sentiensque *om. P* 13 natura⁎ *(*m *er.)* nihil ulliut *m. 1,* aliut *m. 3 B* 14 quoniam] *P,* qui eā *(*m. 3) *B* rationē *(*m. 3) *B* 15 quod⌜si⌝ B^3 rector⌜que⌝ B^3 17 honos *(*v *s. l. er.) P* ueneratio quąe *(*a *exp. m. 2) P* 19 utrum⌞ne multo⌟rum P^1? deorum *om. P* 20 ostendimus *(*mus *add. m. 2) P,* docuimus *B*

deos multos esse non posse, quod diuina uis ac potestas si distrahatur in plures, deminui eam necesse sit: quod autem minuitur, utique mortale est, si uero mortalis non est, nec minui nec diuidi potest. deus igitur unus est, in quo uis 3 et potestas consummata nec minui potest nec augeri. si autem multi sint, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis, summa ipsa decrescit nec poterunt singuli habere totum quod est commune cum pluribus: uni cuique tantum deerit, quantum ceteri possidebunt. non possunt igitur in hoc mundo 4 multi esse rectores nec in una domo multi domini nec in naui una multi gubernatores nec in armento aut grege duces multi nec in uno examine multi reges, sed ne in caelo quidem multi soles esse poterunt, sicut nec animae plures in uno corpore: adeo in unitatem natura uniuersa consentit. quod si mundum 5

spiritus intus alit totamque infusa per artus
mens agitat molem et magno se corpore miscet,

apparet testimonio poetae unum esse mundi habitatorem deum, siquidem corpus omne nisi ab una mente incoli regique non potest. omnem igitur diuinam potestatem necesse est in 6 uno esse cuius nutu et imperio regantur omnia, et ideo tantus est, ut ab homine non possit aut uerbis enarrari aut sensibus aestimari. unde igitur ad homines opinio multorum deorum 7

AVCTORES § 4] cf. Minuc. Fel. 18, 7. 9—11] ad Cic. de re p. L, XXXVIIII dubitanter referebat Maius (ed. 1822 p. 101 adn. 2). 16 s.] Verg. Aen. VI 726 s. 21—23] cf. Minuc. Fel. 18, 8.

BP] 2 plurimis *(sic) B* deminui—minuitur] *B*, diminuitur *P* 6 potestates P^1 7 poterunt] *P (sed* potuer, *exp.* u *m. 2) codd. rec.*, poterint *B* 8 plurimus B^{ac} deerit *(*i *part. ras. ex* a *? m. 2) P* 11 grege* *(*s *er.) B* armentorum grege *Heumannus, sed cf. Epit. 2, 4* in armento*; Minuc. Fel. 18, 7* dux unus in gregibus, in armentis rector unus 13 potuer *P* 14 unitate *P, sed cf. Inst. I 18, 16. V 7, 3. 13, 2* 16 intus *add.* B^3 19 omne* *(*m *er.) B* una* *(*m *er.) B* mente *(*~ *er.) B* 22 *pr.* aut *om. B* 23 ad *(*d *part. ras. ex* b *? m. 2) P*

persuasione peruenit? nimirum ii omnes qui coluntur ut dii, homines fuerunt et idem primi ac maximi reges, sed eos aut ob uirtutem qua profuerant hominum generi diuinis honoribus adfectos esse post mortem aut ob beneficia et inuenta quibus humanam uitam excoluerant inmortalem memoriam consecutos
8 quis ignorat? nec tantum mares, sed et feminas. quod cum uetustissimi Graeciae scriptores, quos illi theologos nuncupant, tum etiam Romani Graecos secuti et imitati docent: quorum praecipue Euhemerus ac noster Ennius, qui eorum omnium natales coniugia progenies imperia res gestas obitus
9 sepulcra demonstrant, et secutus eos Tullius tertio De natura deorum libro dissoluit publicas religiones, sed tamen ueram, quam ignorabat, nec ipse nec alius quisquam potuit inducere.
10 adeo et ipse testatus est falsum quidem apparere, ueritatem tamen latere. utinam inquit tam facile uera inuenire possem quam falsa conuincere! quod quidem non dissimulanter ut Academicus, sed uere atque ex animi sententia proclamauit, quia ueritas humanis sensibus erui numquam potest: quod adsequi ualuit humana prouidentia, id adsecutus

AVCTORES 4 s.] cf. Verg. Aen. VI 663. 7 theologos] cf. Cic. de nat. deor. III 21, 53. 8—11] ibid. I 42, 119. 15 s.] ibid. I 32, 91.

BP] 1 persuasioue *ed. Paris. 1513, Heumannus*, persuasioque *Petrus Francius, cf. tamen Inst. II 1, 1* (deorum) cultus.. consensus hominum stulta persuasione suscepit ii] *edd.*, hi *B*, hi* *(i er.) P* *om*nes *(h et i er.) P* 2 et *add. B*³ 3 quia *P* genere *B*¹, *corr. fort. ead. m.* 4 iubent|a *m. 1*, inuenta|* *corr. m. 2 et iterum m. 3, B* 5 inmortalitatem *B*¹, inmortalitatis *B*² consecutus *B*¹, *corr. B*³ 6 feminas] *P*, feminas plures *B* 7 theologi *B*¹, *corr. B*³ 9 praecipui—demonstrant. et *(11) Heumannus* euhemerus *B*² ac] *PB*³, aut *B*¹ 10 obitus *(us in er. a et litt. inc. m. 3) B* 11 sepulcra] *B*³, simulacra *B*¹*P; cf. Inst. V 19, 15; Epit. 13, 2; Cic. de nat. deor. I 42, 119* mortes et sepulturae demonstrat *(n s. l. m. 2, del. m. 3) B* 12 uera m *B*³ 15 latere *(at in er.* ed *? m. 3) B* utinā *(m. 2) B* 16 possim *codd. Cic.* falsam *(m exp. et del. m. 2) P* conuinccrem *(m exp. et del. m. 2) P* 17 achademicus *B* animi* *(s er.) B*, animis *(s del. m. 2) P* 18 proclamabit *B*¹, *corr. B*² 19 ualuit] *codd. rec.*, uoluit *P*, potuit *B*

est, ut falsa detegeret. quidquid est enim fictum et commenticium, quia nulla ratione subnixum est, facile dissoluitur. unus est igitur princeps et origo rerum deus, sicut Plato in Timaeo et sensit et docuit: cuius maiestatem tantam esse declarat, ut nec mente conprehendi nec lingua exprimi possit. idem testatur Hermes, quem Cicero ait in numero deorum apud Aegyptios haberi, eum scilicet qui ob uirtutem multarumque artium scientiam Termaximus nominatus est, et erat non modo Platone, uerum etiam Pythagora septemque illis sapientibus longe antiquior. apud Xenophontem Socrates disputans ait formam dei non oportere conquiri, et Plato in Legum libris, quid omnino sit deus, non esse quaerendum, quia nec inueniri possit nec enarrari. Pythagoras quoque unum deum confitetur dicens incorporalem esse mentem quae per omnem rerum naturam diffusa et intenta uitalem sensum cunctis animantibus tribuat. Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem deum dixit, quamuis gentes et urbes suos habeant populares deos. eadem fere Aristoteles cum suis Peripateticis et Zeno cum suis Stoicis. longum est enim singulorum

AVCTORES 4—6] Plat. Tim. p. 28 C (cf. Cic. ibid. I 12, 30. Minuc. Fel. 19, 14). 6—9] Cic. ibid. III 22, 56. 11 s.] Xenoph. Memor. IV 3, 13 (cf. Cic. ibid. I, 12, 31; Minuc. Fel. 19, 13). 12—14] Plat. Legg. VII 821 A (cf. Cic. ibid. I 12, 30). 14—17] Cic. ibid. I 11, 27 (cf. Minuc. Fel. 19, 6). 17—19] Cic. ibid. I 13, 32.

EXPILATORES 8 s. qui ob uirtutem—nominatus est] Isidor. orig. VIII 11, 49.

BP] 1 *alt.* est *om.* *P* commentitium *B* 2 subnixu⌜m⌝ B^3 4 timẹo *(, m. 2)* *P*, timea B^1, timeo B^3 5 ⌜ut⌝ B^2 8 Termaximus] *BP*, Trismegistus id est Termaximus *Isidor. orig. VIII 11, 49, recte?* 9 est *om.* *P* pythagoram *(*m *del. m. 3)* *B* 10 ⌜et⌝ septem B^3 antiquior] *P*, antiquior fuit *B* 11 nosfontem *(*m *exp. m. 1 ?)* B^1, *corr.* B^3 *post* ait *in spatio* qui *add.* B^2, *postea er.* forma⌜m⌝ B^3 d⌜e⌝i B^3 12 om⌜n⌝ino B^2 15 quam B^1, *corr.* B^3 16 anima|libus P^1, animan|tibus *(t part. ras. ex l)* P^2 17 antistenes *B* disico B^1, tisico B^2, fisico B^3, fysico *P* 19 ea⌜dem *(n ? er.)* *B* aristo⌜te⌝les B^3 peripateticis et zenon cum suis *in inf. marg. add.* B^3

sententias exsequi: qui licet diuersis nominibus sint abusi, ad unam tamen potestatem quae mundum regeret concurrerunt. 16 sed tamen summum deum cum et philosophi et poetae et ipsi denique qui deos colunt saepe fateantur, de cultu tamen et honoribus eius nemo umquam requisiuit, nemo disseruit, ea scilicet persuasione qua semper beneficum incorruptumque credentes nec irasci eum cuiquam nec ullo cultu indigere arbitrantur. adeo religio esse non potest ubi metus nullus est.

1 12. Nunc, quoniam respondimus inpiae quorundam detestabilique prudentiae uel potius amentiae, redeamus ad 2 propositum. diximus religione sublata nec sapientiam teneri posse nec iustitiam, sapientiam, quia diuinitatis intellectus quo differimus a beluis in homine solo reperiatur, iustitiam, quia nisi cupiditates nostras deus qui falli non potest coer- 3 cuerit, scelerate inpieque uiuemus. spectari ergo actus nostros a deo non modo ad utilitatem communis uitae attinet, sed etiam ad ueritatem, quia religione iustitiaque detractis uel ad stultitiam pecudum amissa ratione deuoluimur uel ad bestiarum inmanitatem, immo uero amplius, siquidem bestiae 4 sui generis animalibus parcunt. quid erit homine truculentius, quid inmitius, si dempto metu superiore uim legum 5 aut fallere potuerit aut contemnere? timor igitur dei solus est qui custodit hominum inter se societatem, per quem uita

11 diximus] c. 8, 7.

BP] 1 qui *om. B* 2 regere⸢t⸣ B^3 3 cum] PB^3, quem B^1 5 requisibit B^1, *corr.* B^3 6 benefic•um *(i er.) B* 7 ‚cui‚quam B^3 9 estaubique B^1, ⸢d⸣e⸢te⸣stabilique B^2 10 imprudentiae *codd. rec., edd.* 11 sapientia *P* teneri—sapientia *(sic) part. s. l. part. in marg. add.* B^3, teneri posse nec iustitiam *P;* sapientiam *Buenemannus* 12 quia *om. P post* intellectus *s. l. add.* est B^2 13 differrimur *sic (r exp. m. 2) P* repperire B^1, *corr.* B^3 14 cupiditatis P^1 15 actos P^1 nos⸢tros⸣ B^2 16 *post* modo *s. l. add.* quae· B^3 17 religionem *(m del. m. 3) B* iustitiamque *(m del. m. 3) B* detracta• *(s er.) P* 19 uestiarum B^1, *corr.* B^2 20 sui• *(s er.) B* generi••s *(bu er.) B* 21 de superiore *codd. rec., probat Buenemannus (cf. Cyprian. p. 12, 8. 359, 3),* superioris *Heumannus* 23 homi//num *ex* hommium *(sic) ut uid.* P^2 ⸢se⸣ B^2 uita• *(m er.) B*

ipsa sustinetur munitur gubernatur. is autem timor aufertur, si fuerit homini persuasum quod irae sit expers deus, quem moueri et indignari, cum iniusta fiunt, non modo communis utilitas, sed etiam ratio ipsa nobis et ueritas persuadet. rursum nobis ad superiora redeundum est, ut quia docuimus a deo factum esse mundum, doceamus quare sit effectus.

13. Si consideret aliquis uniuersam mundi administrationem, intelleget profecto quam uera sit sententia Stoicorum, qui aiunt nostra causa mundum esse constructum. omnia enim quibus constat quaeque generat ex se mundus, ad utilitatem hominis adcommodata sunt. homo igni utitur ad 2
usum calefaciendi et luminis et molliendorum ciborum ferrique fabricandi, utitur fontibus ad potus et ad lauacra, fluminibus ad agros inrigandos terminandasque regiones, utitur terra ad percipiendam fructuum uarietatem, planis ad segetem, collibus ad conserenda uineta, montibus ad usum arborum atque lignorum, utitur mari non solum ad commercia et copias ex longinquis regionibus ferendas, uerum etiam ad ubertatem omnis generis piscium. quod si his elementis utitur 3
quibus est proximus, non est dubium quin et caelo, quoniam et caelestium rerum officia ad fertilitatem terrae ex qua uiui-

AVCTORES 8 s.] cf. Cic. de nat. deor. II 61, 154; Epit. 24 (29), 5. § 2—7] cf. ibid. I 60, 151 s. 39, 98 ss.

BP] 1 his *B* 2 hominum B^1, *corr.* B^3 *post* sit expers *locus 98, 23—99, 2* societatem—quod ire *(sic)* sit *repetitus a m. 1, nisi quod recte 98, 23* uita, *99, 1* is, *2* homini *scriptum est, locum uncis inclusit m. 2, B* 5 rursus *P* superior,a, B^3 7 uniuersă *(˜ m. 2) P* 8 intellegit B^1, *corr.* B^3 9 nostri *(*i *ex* a*)* B^3 11 hominis] *P*, solius hominis *B, sed cf. § 25* propter hominem 12 molliendorum] *Lengletius*, mol•endorum *(*i *er.) B*, mouendorum *P*, coquendorum *codd. rec., edd.; cf. Cic. de nat. deor. I 60, 151* ad mitigandum cibum 13 ac *(ante* potus*)* B^1, *corr.* B^2 14 terminandosque B^{ac} 15 percipiendă *(˜ add.* B^3 $P^{2?}$*) BP* frugum *P, sed cf. Cic. de imp. Pomp. 6, 14* uarietate fructuum uarietate⌜m⌝ B^3 planis ad segetem *om. P* 18 longiquis *B* re••gionibus *(*li *er.) B* perferendas *B* 19 ueritatem B^1, uarietatem B^2 20 et *(*t *in er.* c *? m. 2) B* qm̃ *(i. e.* quoniam*) ex* qñ *(i. e.* quando*)* P^2 21 ⌜et⌝ $B^?$

4 mus temperata sunt. sol inrequietis cursibus et spatiis inaequabilibus orbes annuos conficit et aut oriens diem promit ad laborem aut occidens noctem superducit ad requiem, et tum abscessu longius ad meridiem tum accessu propius ad septentrionem hiemis et aestatis uicissitudines facit, ut et hibernis umoribus ac pruinis in ubertatem terra pinguescat et aestiuis caloribus uel herbidae fruges maturitate durentur uel quae sunt in umidis, incocta et feruefacta mitescant. 5 luna quoque nocturni temporis gubernatrix amissi ac recepti luminis uicibus menstrua spatia moderatur et caecas tenebris horrentibus noctes fulgore suae claritatis inlustrat, ut aestiua itinera et expeditiones et opera sine labore ac molestia confici possint, siquidem

nocte leues melius stipulae, nocte arida prata tondentur.

astra etiam cetera uel ortu uel occasu suo certis stationibus 6 opportunitates temporum subministrant. sed et nauigiis, quominus errabundo cursu per inmensum uagentur, regimen praebent, cum ea rite gubernator obseruans ad portum destinati litoris peruehatur. 7 uentorum spiritu attrahuntur nubes, ut sata imbribus inrigentur, ut uites fetibus, arbusta pomis

AVCTORES 14 s.] Verg. Georg. I 289 s.

BP] 1 sunt *(add. m. 2)* sůnt *(exp. m. 1 uel 2)* sol** *(*is *er.) B* inaequalibus *B, sed cf. Inst. VII 14, 8* (siderum) inaequabiles motus 2 orbis P^1 3 ⌜noctem⌝ B^3 4 abscessu* *(*m *er.) B* longius] *edd.*, longus *P*, longius—accessu *om. B* propio *(*o *ex* us*) sic* B^3, propi//us *ex* proprius P^2 5 et ut *B* 6 ūmoribus *(*h *s. l. er., quod add. m. 2) B*, humoribus *P* *ubertatem *(*h *er.) P* 7 aesti⌊uis⌋ B^3 ue⌊l⌋ B^3 heruide B^1, herbid⌜a⌝e B^2 8 ūmidis *(*h *s. l. er., quod add. m. 2) B* micant B^1. mi⌜ti⌝gent B^2, n *expunx.* B^3 10 uiribus B^1, *corr.* B^3 ⌜et⌝ B^3 11 ⌊su⌋ę P^2 claritates P^1 inlustret *P* 12 operas|in B^1, opera sin⌜e⌝ B^2 13 possi⌜n⌝t B^2 16 occansu *(*n *del. m. 3) B* s⌜t⌝ationibus B^2, sationibus *P* 17 oportunitatis P^1 subministra⌜n⌝t B^2 18 *errabundo *(*s *er.) B* curso P^1 19 portus *B* destinati *(alt.* i *add. m. 2) P* 20 spiritu* *(*s *er.) B* atrahuntur *(*d *s. l. m. 2,* a *s. l. m. 1 uel 2) B* 21 inbribus *B* arbusta *(*usta *in er.* ora *? m. 3) B* pomis *(*o *in 2 litt. er.) P*

exuberent. et haec per orbem uicibus exhibentur, ne desit aliquando quo uita hominum sustineatur. at enim ceteras animantes eadem terra nutrit et eiusdem fetu etiam muta pascuntur. num etiam mutorum causa deus laborauit? minime, 8
quia sunt rationis expertia. sed intellegimus et ipsa eodem modo in usum hominis a deo ficta partim ad cibos partim ad uestitum partim ad operis auxilia, ut clarum sit diuinam prouidentiam rerum et copiarum abundantia hominum uitam instruere atque ornare uoluisse, ob eamque causam et aerem uolucribus et mare piscibus et terram quadrupedibus inpleuit. sed Academici contra Stoicos disserentes solent quaerere cur, 9
si omnia deus hominum causa fecerit, etiam multa contraria et inimica et pestifera nobis reperiantur tam in mari quam in terra. quod Stoici ueritatem non perspicientes ineptissime 10
reppulerunt. aiunt enim multa esse in gignentibus et in numero animalium quorum adhuc lateat utilitas, sed eam processu temporum inuentu⟨i⟩ri, sicut iam multa prioribus saeculis incognita necessitas et usus inuenerit. quae tandem utilitas 11
potest in muribus in blattis in serpentibus reperiri, quae homini molesta et perniciosa sunt? an medicina in his aliqua latet? quae si est, inueniatur aliquando, nempe aduersus

AVCTORES § 8] cf. Cic. de nat. deor. II 63, 158 ss. § 9] cf. Cic. Acad. pr. II 38, 120. 14—20. 102, 1—3] Chrysippea ut uid.,. cf. Plutarch. de Stoic. rep. 21, 4 (οἱ μόες).

BP] 1 exhibentur B^2 2 quos (d *er.*) *B* sustinetur *B* 4 mutorum (l *er.*) *B* minimo P^1 5 expertia (i *er.*) *B* 6 inusum *P* facta *codd. rec., edd.* ad cibos partim *om. P* 7 opus P^1, opeⁱˢ P^2 8 abundantia (h *er.*) *P* uitam instruere adque *(sic) in marg. sup. add.* B^2 uitā instruere P^2 9 ordinare (di *exp. m. 3) B* ab B^1, *corr.* B^2 eāque (¯ *er. restituit m. 3) B* causam (m *er. restit. m. 3) B* 10 quadripedibus *P* impleuisse *Heumannus* 12 contrariauis B^1, contrariabhis B^2 13 *alt.* et *om.* B^1P, *s. l. add.* B^2 in *add.* B^2 14 istoici *B* respicientes P^2 15 aiunt (nt *part. in ras. m. 2) P* multas (s *er.*) *B* esse *om. P* 16 quorū (¯ *add. m. 1 uel 2) B* adhuc *om. P* 17 inuentuiri *scripsi,* inuenturi *BP, cf. ad Inst. I 6, 13 (p. 23, 4);* inueniri *edd.* 19 et in blattis ⌜et⌝ (et *s. l. m. 1 uel 2) B* 20 ⌜sunt⌝ B^2 21 inueniatur] *Heumannus,* inuenitur *B,* inuenietur *P*

12 mala, cum id illi querantur, esse omnino malum! uiperam
ferunt exustam in cineremque dilapsam mederi eiusdem bestiae
morsui. quanto melius fuerat eam prorsus non esse quam
13 remedium contra se ab ea ipsa desiderari! breuius igitur
ac uerius respondere potuerunt in hunc modum: deus cum
formaret hominem ueluti simulacrum suum, quod erat diuini
opificii summum, inspirauit ei sapientiam soli, ut omnia im-
perio ac dicioni suae subiugaret omnibusque mundi commodis
uteretur. proposuit tamen ei et bona et mala, quia sapientiam
dedit, cuius omnis ratio in discernendis bonis ac malis sita
14 est. non potest enim quisquam eligere meliora et scire
quod bonum sit, nisi sciat simul reicere ac uitare quae mala
sunt. inuicem sibi alterutra conexa sunt, ut sublato alterutro
15 utrumque sit tolli necesse. propositis igitur bonis malisque
tum demum opus suum peragit sapientia et quidem bonum
16 adpetit ad utilitatem, malum reicit ad salutem. ergo sicut
bona innumerabilia data sunt quibus frui posset, sic etiam
mala quae caueret. nam si malum nullum sit, nullum peri-
culum, nihil denique quod laedere hominem possit, tolletur
17 omnis materia sapientiae nec erit homini necessaria. positis
enim tantummodo in conspectu bonis quid opus est cogita-
tione intellectu scientia ratione, cum quocumque porrexerit

AVCTORES 9—14] cf. Epit. 24 (29), 6 ss.

BP] 1 omnino] *PB*^{3}, homini non *B*^{1} 2 dilapsā (˜ *m. 2) B*; dięm-lapsam (em *exp. m. 2) P* uestie *B*^{1}, *corr. B*^{2} 4 semedium *B*^{1}, *corr. B*^{2} ab eā ipsa *B* 5 mundum *B* 6 formasset *P* diuini *om. P* 7 opićficiˈiˉ (c *exp. et del. m. 1*, i *s. l. m. 1 uel 2) B* ei] *P*, esse *B*^{1}, et *B*^{3} 8 omnibusˈq.ˉ *B*^{3} 9 *pr.* et] *P*, ut (z *i. e.* et *m. 3) B* 10 omniˈsˉ *B*^{2} malis ac bonis *P* 11 potesˈtˉ *B*^{3} 12 quid *edd.* si*t (n *er.) B* scia*t (n *er.) B* 13 alterutra] *P*, altero *B* conexa sunt ut sublato altero *(sic!) s. l. add. B*^{3} 14 ˈtˉolli *B*^{2} necess‿e‿* (et *? er.) P* 15 suˈuˉm· (u *s. l. m. 1 uel 2) B* 17 *post* sunt *add.* homini *ed. Venet. 1471, probat Heumannus* 18 nullum sit, nullum] *edd.*, sit nullum (= *et — m. 3) B*, nullum sit *P* 19 denique nihil *B* posset (e *ex* i *m. 3) B* tollitur *P* 20 sapientia *B* 21 tantummodum *B*^{1}, *corr. B*^{2} cogitatione* (m *er.) B* 22 intellectu* (s *er.) B* cum *om. P*

manum, id naturae aptum et adcommodatum sit? ut si quis uelit apparatissimam cenam infantibus qui nondum sapiant adponere, utique id adpetent singuli quo unum quemque aut impetus aut fames aut etiam casus attraxerit, et quidquid sumpserint, id illis erit uitale ac salubre. quid igitur nocebit 18 eos sicuti sunt permanere et semper infantes ac nescios esse rerum? si autem admisceas uel amara uel inutilia uel etiam uenenata, decipientur utique per ignorantiam boni ac mali, nisi accedat his sapientia per quam habeant malorum reiectionem bonorumque dilectum. uides ergo magis propter mala 19 opus nobis esse sapientia: quae nisi fuissent proposita, rationale animal non essemus. quod si haec ratio uera est, quam 20 Stoici nullo modo uidere potuerunt, dissoluitur etiam illud argumentum Epicuri. 'deus' inquit 'aut uult tollere mala et non potest, aut potest et non uult, aut neque uult neque potest, aut et uult et potest. si uult et non potest, inbe- 21 cillus est, quod in deum non cadit; si potest et non uult, inuidus, quod aeque alienum est a deo; si neque uult neque potest, et inuidus et inbecillus est ideoque nec deus; si et uult et potest, quod solum deo conuenit, unde ergo sunt

AVCTORES § 19—24] Epicuri frg. 374 Usener (p. 252, 30), sed ad § 20 s. cf. Zellerum *Philos. d. Griechen* III³ p. 428 adn. 4 et Schwenkium *Berliner philol. Wochenschr.* 1888 p. 1308 s., qui locum ad Cic. libri III de nat. deor. partem extinctam referendum esse conicit conl. Minuc. Fel. 12, 2 (Cic. de nat. deor. I 2, 3. Sext. Emp. Hypot. III 10).

BP] 1 manū *(˜ m. 2) B* ⌜ad⌝commodatum B^3, commodatum *P*, *sed cf. Cic. de fin. V 9, 24* quae naturae sentit apta... quod naturae est accommodatum 2 ue•lit *(l er.) B* c•enam *(a ? er.) B* 4 famis *B* 5 ⌜ac⌝ B^3 quid *(d add. m. 3) B* igitur *in er.* dicit *?* B^3 6 et *del. Heusingerus, Emendat. p. 140* 7 amara• *(m er.) B* 8 benenata B^1, *corr.* B^2 decipiuntur *P* ignorantiā *(˜ m. 2) P* 11 bonis *P* sapientiā *(˜ er., quod add. m. 2 ?) B* 12 hęc *in mg.* $P^{1?}$ 13 Stoici —potuerunt] *B (nisi quod* •stoici*)*, Stoici posuerunt *P edd., sed cf. § 10.* 13 16 *alt.* potest] *P*, non potest *B* si uult et non potest *s. l. add.* B^3 inbecillis *(corr. m. 2) P* 17 e⌜s⌝t B^3 dño P^1, dn̄o// P^2 18 coeque B^1, qoeque *(*q *ex* c *et* u *et* d *s. l. m. 2,* a *s. l. m. 3) B pr.* neque *s. l. add.* B^3

22 mala aut cur illa non tollit?' scio plerosque philosophorum
qui prouidentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere
et inuitos paene adigi ut deum nihil curare fateantur, quod
maxime quaerit Epicurus, sed nos ratione perspecta formi-
23 dolosum hoc argumentum facile dissoluimus. deus enim
potest quidquid uelit et inbecillitas uel inuidia in eo nulla
est, potest igitur mala tollere, sed non uult: nec ideo tamen
inuidus est. idcirco enim non tollit, quia sapientiam, sicut
edocui, simul tribuit et plus est boni ac iucunditatis in
sapientia quam in malis molestiae. sapientia enim facit ut
etiam deum cognoscamus et per eam cognitionem inmortali-
tatem adsequamur, quod est summum bonum. itaque nisi
prius malum agnouerimus, nec bonum poterimus agnoscere.
24 sed hoc non uidit Epicurus nec alius quisquam, si tollantur
mala, tolli pariter sapientiam nec ulla in homine uirtutis
remanere uestigia: cuius ratio in sustinenda et superanda
25 malorum acerbitate consistit. ita propter exiguum conpen-
dium sublatorum malorum maximo et uero et proprio nobis
bono careremus. constat igitur omnia propter hominem pro-
posita tam mala quam etiam bona.

1 14. Sequitur ut ostendam cur fecerit hominem ipsum
deus. sicut mundum propter hominem machinatus est, ita
ipsum propter se tamquam diuini templi antistitem, specta-
2 torem operum rerumque caelestium. solus est enim qui
sentiens capaxque rationis intellegere possit deum, qui opera
eius admirari, uirtutem potestatemque perspicere: idcirco enim
consilio mente prudentia instructus est, ideo solus praeter

BP] 2 prouidentiā (⌐ *m. 2) B* 3 p⌜o⌝enae *P*[2] 4 formidulosum *B* 6 ue•lit *(l er.) B* eo] *B*, deo *P* 8 est *om. P* sapientiā (⌐ *m. 2) B* 10 quam ęṇiṃ *(exp. m. 3)* in *B* 11 eam *in 3 litt. er.*, *quarum prima* e *?*, *tertia* m *? B*[3] cognitionemortalitate *B*[1], cognitioneinmortalitate *B*[3] 16 ⌞instituen⌟da *ex* in sustinenda *ut uid. B*[3] su⌟peranda] *PB*[3], sufferenda *B*[1] 17 aceruitate *B*[1], *corr. B*[2] consistit ita] *PB*[3], constituta *B*[1] compe⌜n⌝dium *P*[2] 22 sic *P* ma⌞ch⌟inatus *P*[2] 25 operā *B*

ceteras animantes recto corpore ac statu fictus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse uideatur, ideo sermonem solus accepit ac linguam cogitationis interpretem, ut enarrare maiestatem domini sui possit, postremo idcirco ei cuncta subiecta sunt, ut fictori atque artifici deo esset ipse subiectus. si ergo deus hominem suum uoluit esse cultorem 3 ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur, utique iustissimum est et deum qui tanta praestiterit amare et hominem qui sit nobiscum diuini iuris societate coniunctus. nec enim fas est cultorem dei a dei cultore uiolari. unde intellegimus religionis ac iustitiae 4 causa esse hominem figuratum. cuius rei testis est Marcus Tullius in libris De legibus ita dicens: sed omnium quae in doctorum hominum disputatione uersantur, nihil est profecto praestabilius quam plane intellegi nos ad iustitiam esse natos. quod si est uerissimum, deus 5 ergo uult omnes homines esse iustos id est deum et hominem caros habere, deum scilicet honorare tamquam patrem, hominem diligere uelut fratrem; in his enim duobus tota iustitia consistit. qui ergo aut deum non agnoscit aut homini nocet, 6 iniuste et contra naturam suam uiuit et hoc modo inrumpit institutum legemque diuinam.

AVCTORES 1 s.] cf. Cic. de nat. deor. II 56, 140 et ad Inst. II 1, 14. 3 linguam—interpretem] cf. Cic. ibid.: sensus interpretes.. rerum; Lucr. VI 1149 animi interpres.. lingua. 13—16] Cic. de legg. I 10, 28. § 5] cf. Matth. 22, 40.

BPJ 1 factus *P* est *om. B* 2 uidetur *B* 4 enarrare• *P* 5 ut pictori• P^2 deo] suo *Heumannus* esset' B^2 7 illi' B^3 utrerum B^2 8 et *om. P* deum] *codd. rec.*, eum *BP* 9 et hominem] PB^2, et dominum B^1; *locus in codd. rec. et edd. uarie exhibitus (cf. Buenemannum), multi post Egnatium edd.* et deum<colere>... et amare hominem, *sed ad unum* amare *codicum BP cf. § 20* deum et hominem caros habere 10 coniunctus••• *(est er.) B* dī *s. l. et* a dī cultore *in marg. sup. add. m. 2, P* 11 cultura• *(e er.) B* intellegitur *P, recte?* •religionis *(o er.) B* 13 omniumq. B^1, -quae B^2 14 hominum doctorum *codd. Cic. et Lact. Inst. VI 25, 9* 19 delegere B^1, *corr.* B^2 nota *B* 20 *alt.* aut *s. l. add.* B^2 21 rumpit *B, sed cf. Inst. I 18, 17* foedus inrumpent; *de ira 24, 12*

1 15. Hic fortasse quaerat aliquis unde ad hominem peccata peruenerint aut quae prauitas diuini instituti regulam ad peiora detorserit, ut cum sit ad iustitiam genitus, opera tamen 2 efficiat iniusta. iam superius explicaui simul deum proposuisse bonum ac malum et bonum quidem diligere, malum autem quod bono repugnat odisse, sed ideo malum permisisse, ut et bonum emicaret, quod alterum sine altero, sicut saepe docui, intellegimus constare non posse: denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus et inuicem copulatis esse concretum, igneo et umido, nec potuisse lucem fieri, nisi et tenebrae fuissent, quia nec superum esse potest sine infero nec oriens sine occidente nec calidum sine frigido nec 3 molle sine duro. sic et nos ex duobus aeque repugnantibus conpacti sumus, anima et corpore, quorum alterum caelo adscribitur, quia tenue est et intractabile, alterum terrae, quia conprehensibile est: alterum solidum est et aeternum, alterum fragile atque mortale. ergo alteri bonum adhaeret, alteri malum, alteri lux uita iustitia, alteri tenebrae mors iniustitia. 4 hinc extitit in hominibus naturae suae deprauatio, ut esset necesse constitui legem qua possent et uitia prohiberi et uir- 5 tutis officia imperari. cum igitur sint in rebus humanis bona et mala, quorum rationem declaraui, necesse est in

4 superius] c. 13, 20 ss. 7 sicut saepe docui] cf. ad Epit. 24 (29), 10. *AVCTORES* § 5 ss.] ad Epicuri frg. 366 Usener (p. 244, 19).

BP] 1 quaerat aliquis] *PB*^{2}, quae talia quis *B*^{1} 2 aut] *P*, .at. *(puncta add. m. 2) B* 3 ⌜ut⌝ *B*^{3} genitus—iniusta iam *s. l. add. B*^{3} 4 proposuisse—repugnat] proposuisse bonum ⌞hs.⌟ *(in er.* ac *m. 3)* malum *m. 1, in marg. sup. add.* ac malum et bonum quidem diligere. hd. *m. 3 (*hs. *et* hd. *ut p. 6, 10), sequitur* autem quod bono repugnat *a m. 1, B,* proposuisse bonum ac malum et bonum quidem diligere pugnat *P* 10 ⌜h⌝umido *B*^{2} 11 potest esse *P* 12 inferos *B*^{1}, inferis *B*^{3} nec —occidente *in marg. sup. add. B*^{3} frigore *B* 14 anima] *P,* ⌜quae⌝ *(s. l. m. 1 uel 2)* sunt *B* altero caelum *B*^{1}, *corr. B*^{3} 15 est *om. B* 16 solidum est et aeternum *(= et — m. 3) B,* solidum et aeternum est *P* 20 constitui *(*t *er.) B* possint *B* 21 imperare *(alt.* e *in er.* i *et litt. inc. m. 3) B* si//nt *(*i *ras. ex* u*) B* 22 declarari *B*

utramque partem moueri deum, et ad gratiam, cum iusta fieri uidet, et ad iram, cum cernit iniusta. sed occurrit 6
nobis Epicurus ac dicit: 'si est in deo laetitiae adfectus ad gratiam et odii ad iram, necesse est habeat et timorem et libidinem et cupiditatem ceterosque adfectus, qui sunt inbecillitatis humanae'. non est necesse ut timeat qui irascitur 7
aut maereat qui gaudet: denique iracundi minus timidi sunt et natura laeti minus maerent. quid opus est de humanis adfectibus dicere, quibus fragilitas nostra succumbit? consideremus diuinam necessitatem, nolo enim naturam dicere, quia deus numquam creditur natus. timoris adfectus habet 8
in homine materiam, in deo non habet. homo quia multis casibus periculisque subiectus est, metuit ne qua uis maior existat quae illum uerberet spoliet laceret adfligat interimat, deus autem, in quem nec egestas nec iniuria nec dolor nec mors cadit, timere nullo pacto potest, quia nihil est quod ei uim possit adferre. item libidinis ratio et causa in homine 9
manifesta est. nam quia fragilis ac mortalis effectus est, necessarium fuit alterum sexum diuersumque constitui cuius permixtione suboles effici posset ad continuandam generis perpetuitatem. haec autem libido in deo locum non habet, 10
quia et fragilitas et interitus ab eo alienus est, nec ulla est apud eum femina cuius possit copulatione gaudere, nec successione indiget qui semper futurus est. eadem de inuidia 11
et cupiditate dici possunt: quae certis manifestisque de causis

BP] 1 dominum *B* 3 si est in deo *add.* B^3 ˌlaeˌtitiae B^3 4 odi B^1, odi⸢a⸣ *ut uid.*, B^2, odi⸢i⸣ B^3 iram *(*m *in er. eodem* m *m. 3)* *B* 6 ⟨at⟩ non *Heumannus* 7 iracundis *(om.* minus*)* B^1, iracundi^{minus} B^3 8 naturam *(*m *exp. m. 1 uel 2)* *B* 9 subcumbit *P* quod si con|sideremus *(*con *in fine uersus in er.* cō *? m. 3)* *B* 10 noli B^1, nol⸢u⸣i B^2, nolo B^3 11 num⸢quā⸣ B^3 cre⸢di⸣tur $P^{2?}$ habet *(*t *in er.* nt *? m. 3)* *B* 12 hominem *B* in deo] *P*, ideo *B* 13 quāuis *P* 14 interim ait B^1, *corr.* B^2 16 est *add.* $B^{2?}$ ⁎ei *(*d *er.)* *B* 18 ac] *P*, et *B* 19 constitui⁎ *(*t *er.)* *P* 20 permixtio⸢ne⸣ B^2 subolis *B* 22 *alt.* et] *P*, e⁎t *(*s *er.)* *B* *in pr.* est *er.* s *restituit* B^2 23 eum] PB^3, dominum B^1

12 in hominem cadunt, in deum nullo modo. at uero et gratia et ira et miseratio habent in deo materiam recteque illis utitur summa illa et singularis potestas ad rerum conseruationem.

1 16. Quaeret quispiam quae sit ista materia. primum accidentibus malis adflicti homines ad deum plerumque confugiunt mitigant obsecrant credentes eum posse ab iis iniurias propulsare. habet igitur deus causam miserandi: nec enim tam inmitis est hominumque contemptor, ut auxilium laborantibus 2 deneget. item plurimi quibus persuasum est deo placere iustitiam eumque, quia sit dominus ac parens omnium, uenerantur, ei precibus adsiduis ac frequentibus uotis dona et sacrificia offerunt, nomen eius laudibus prosecuntur, iustis ac bonis operibus demereri eum laborant. est ergo propter quod 3 deus et possit et debeat gratificari. nam si nihil est tam conueniens deo quam beneficentia, nihil autem tam alienum quam ut sit ingratus, necesse est ut officiis optimorum sancteque uiuentium praestet aliquid ac uicem reddat, ne subeat 4 ingrati culpam, quae est etiam homini criminosa. contra autem sunt alii facinerosi ac nefarii qui omnia libidinibus polluant, caedibus uexent, fraudent rapiant periurent, nec consanguineis nec parentibus parcant, leges et ipsum etiam deum 5 neglegant. habet igitur in deo ira materiam. non est enim

BP] 1 cadent *B* uero et *om.* B^1, uero *s. l. add.* B^3 2 miseratio** *(*ne *er.) B* 5 quaeret] *Heusingerus, Emendat. p. 140 (adde Cic. p. Arch. 7. 15* quaeret quispiam*)*, quaerit *BP;* quaerit—materia? *Heumannus* addicentibus B^1, accedentibus B^3 7 iis] *edd.*, his *BP* iniuriis *P* 8 deus *om. P* 9 inmites P^1 hominum *B* contemptu' *(i. e.* -us *?) ex* contemptor B^3 ⌜ut⌝ P^2 10 pluri⌜mi⌝ B^2 ⌜est⌝ B^3 11 eumque quia] *B*, eumque qui *P;* eum, quia *Heumannus*, eum, quippe qui *Buenemannus* 12 ei] *Halmius*, et *BP*, *del. Heumannus*, cum *edd.* 13 prosequuntur *(pr.* u *del.* B^3*) BP* 14 laborant. est *scripsi secutus* laborantes* *(*t *er.) B*, laborantes *P*, laborantes. ergo est *edd.*, laborantes. est *Halmius* 16 ⌞q⌟uam B^3 beneficentia* *(*m *er.) B* 18 subea⌜t⌝ B^2 19 ingratis *B* 20 facinorosi *P* ac] *B*, et *P* nefari⌜i⌝ B^2 21 peri⌜u⌝rent *(post* i *er.* e, *s. l. er.* i, *add.* u *m. 2 ? P* 22 dominum *B* 23 materiã *(˜ m. 2) B*

fas eum, cum talia fieri uideat, non moueri et insurgere ad ultionem sceleratorum et pestiferos nocentesque delere, ut bonis omnibus consulat: adeo et in ipsa ira inest gratificatio. inania ergo reperiuntur argumenta uel eorum qui cum irasci 6
5 deum nolunt, gratificari uolunt, quia ne hoc quidem fieri sine ira potest, uel eorum qui nullum animi motum esse in deo putant et quia sunt aliqui adfectus qui non cadunt in 7
deum, ut libido timor auaritia maeror inuidia, omni prorsus adfectu eum uacare dixerunt. his enim uacat, quia uitiorum
10 adfectus sunt, eos autem qui sunt uirtutis, id est ira in malos, caritas in bonos, miseratio in adflictos, quoniam diuina potestate sunt digna, proprios et iustos et ueros habet. quae 8
profecto nisi habeat, humana uita turbabitur atque ad tantam confusionem deueniet status rerum, ut contemptis superatisque
15 legibus sola regnet audacia, ut nemo denique tutus esse possit nisi qui uiribus praeualeat: ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. nunc uero quoniam et mali poenam et boni gratiam et adflicti opem sperant, et uirtutibus locus est et scelera rariora sunt. at enim plerumque et scelerati 9
20 feliciores sunt et boni miseriores et iusti ab iniustis inpune uexantur. considerabimus postea cur ista fiant: interim de ira explicemus, an sit aliqua in deo, utrum nihil curet omnino nec moueatur ad ea quae inpie geruntur.

§ 6 s.] ad Epicuri frg. 366 Usener (p. 244, 28).

BP] 2 sceleratorū *(ū part. in ras. m. 2) P* 3 nobis B^1, *corr.* B^3 consula|tadeo B^1, consulat|*adeo B^2 gratificatio] *B*, et gratificatio *P* 4 er⌜g⌝orep|periuntur *(g s. l. et* o *ex* e *m. 1,* re *add. m. 1 uel 2, pr.* p *add. m. 3) B* *post* ergo *add.* et falsa *codd. rec., edd.* *malim* dum 5 dominoṅolunt *sic,* n *exp. m. 1 uel 2,* dm̄ nolunt *m. 3, B* nolint *Heumannus* gratifica⌜ri⌝ B^2 hoc] *B*, homo *P* 6 ⌜ira⌝ B^2 7 qui⌜a⌝ B^3 effectus B^1, affectus B^3 8 merror B^1, *corr.* B^3 9 quiá *(a exp. m. 3) B* 10 adfectus] *P*, adfectus*** *(qui er.)* ṅóṅ *(exp. m. 3) B* id] ut *Buenemannus* ira* *(m er.) B* 12 probos *ex* proprios B^3 14 contentis B^1, *corr.* B^3 15 audacię P^1 16 qui *om. B* itaquesi⌜c⌝ *ex* itaquasi B^2 17 depopulauitur B^1, *corr.* B^2 19 et *om. B* scele⌜ra⌝ rariora B^2 et *om. B* 21 considerauimus B^1, *corr.* B^2 22 an *et* utrum *fort. inuerso ordine scribenda esse coni. Buenemannus* nihil// *(punctum ? er.) P* 23 eaq. B^1, *corr.* B^2

1 17. 'Deus' inquit Epicurus 'nihil curat'. nullam igitur habet potestatem — curare enim necesse est eum qui habeat — uel si habet et non utitur, quae tanta neglegentiae causa est ut ei non dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit
2 uilis? 'ideo' inquit 'incorruptus est ac beatus, quia semper quietus'. cui ergo administratio tantarum rerum cessit, si haec a deo neglegantur quae uidemus ratione summa gubernari? aut quietus esse quomodo potest qui uiuit ac sentit? nam
3 quies aut somni res est aut mortis. sed nec somnus habet quietem. nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit, animus tamen inrequietus agitatur; imagines sibi quas cernat adfingit, ut naturalem suum motum exerceat uarietate uisorum, auocatque se falsis, dum membra saturentur ac uigorem
4 capiant de quiete. quies igitur sempiterna solius mortis est. si autem mors deum non attingit, deus igitur numquam quietus est. dei uero actio quae potest esse nisi mundi administratio? si uero mundi curam gerit, curat igitur hominum uitam deus et singulorum actus animaduertit eosque sapientes
5 ac bonos esse desiderat. haec est uoluntas dei, haec diuina lex: quam qui sequitur, qui obseruat, deo carus est. necesse est igitur ut ira moueatur deus aduersus eum qui hanc
6 aeternam diuinamque legem aut uiolauerit aut spreuerit. 'si

AVCTORES 1. 5 s.] Epicuri frg. 360 Usener (p. 241, 6); cf. Cic. de legg. I 7, 21 (de diuin. II 50, 104); de nat. deor. I 20, 52.

BP] 1 nullā *(˜ m. 2) B* igitur habet potestatem curare enim necesse est eum qui habet potestatem curare enim necesse est eum qui hab& *(a s. l. m. 2 ?)* uel *P* 3 tantę *P* ne^{m}legentiae *(post* ne *er.* c *?) B, om. P* 5 corruptus *B* 6 ⸢quietus⸣ *P*$^{2?}$ 9 so nis *B*^{1}, sŏ|ni^{res} *(sed ˜ fort. iam m. 1) B*^{3} 11 tamen] *B*, quidem *P* in$^{\cdot\cdot}$quietus *(re er.) B* <et> imagines *Heumannus* 12 naturam *B*^{1}, *corr. B*^{3} exerc$^{\urcorner}$e$^{\urcorner}$at *B*^{2} 13 aduocat$^{\cdot}$que *(*d *del. m. 3,* i *er.) B* 14 ⸢de quiete⸣ quies *P*$^{2?}$, denique ėt *(exp. m. 3)* requies *B* igitur *linea del. B*^{3} 17 curā *(˜ m. 2) P* 18 uitā *(˜ m. 2) B* animā|diuertit *(sed* ā *minus cert.) P*^{1}, anim$^{\cdot}$|ad$^{\cdot}$uertit *P*^{2} eosque] *P*, ⸢et⸣ *(s. l. m. 2)* eos *B* 19 uoluptas *B*^{1}, *corr. B*^{3} 21 irā *(sed ˜ er. uid.) B* deus *om. P* 22 spre⸢uerit⸣ *B*^{2}

nocet' inquit 'alicui deus, iam bonus non est'. non exiguo falluntur errore qui censuram siue humanam siue diuinam acerbitatis et malitiae nomine infamant putantes nocentem dici oportere qui nocentes adficit poena. quod si est, nocentes igitur leges habemus quae peccantibus supplicia sanxerunt, nocentes iudices qui scelere conuictos poena capitis adficiunt. quod si et lex iusta est, quae [et] nocenti retribuit quod 7 meretur, et iudex integer ac bonus dicitur, cum male facta uindicat — bonorum enim salutem custodit qui malos punit —, ergo et deus cum malis obest, nocens non est, is est autem nocens qui aut innocenti nocet aut nocenti parcit, ut pluribus noceat. libet quaerere ab iis qui deum faciunt in- 8 mobilem, si quis habeat rem domum familiam seruique eius contemnentes patientiam domini omnia eius inuaserint, ipsi bonis eius fruantur, ipsos familia eius honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, derideatur, relinquatur, utrumne sapiens esse possit qui contumelias non uindicet suisque rebus eos frui patiatur in quos habeat potestatem? quae tanta in quoquam potest patientia reperiri? si tamen patientia nomi- nanda est et non stupor quidam insensibilis. sed facile est 9 ferre contemptum. quid si fiant illa quae a Cicerone dicuntur? etenim quaero si quis pater familias liberis suis a seruo interfectis, uxore occisa, incensa domo, suppli-

AVCTORES 22—112, 3] Cic. in Catil. IV 6, 12.

BP] 1 niquit *B* ⌞alicui⌟ *(de scriptura manus 1* //l//q////i *apparet) B*^{3} 2 errore* *(*m *er.) B* 3 aceruitatis *B*^{1}, *corr. B*^{2} e*t *(*s *er.) B* nocentem—nocentes *om. B*^{1}, hoc *(sic)* nocentem—nocentes *s. l. add. B*^{3} 4 adfici⌞t⌟ *B*^{3} poena⌞m⌟ *B*^{3} ⌞si⌟ *B*^{3} nocentis *B*^{1}, *corr. B*^{3} 5 pecca⌜n⌝tibus *B*^{2} sancxerunt *BP* 7 et *del. Gemollius, Krit. Bemerk. z. lat. Schriftstell., Lignit. 1890 p. 19* 8 et *s. l. in ras. B*^{2} 10 et *om. B* *is *(*h *er.) B*, ipse *P* 11 parcet *B*^{1}, *corr. B*^{3} 12 iis] *edd.*, his *BP* innobilem *B*^{1}, ignobilem *B*^{2} 13 habet *B* 14 contemnentem *B*^{1}, *corr. B*^{2} patientiam *(*ia *in er.* e *? m. 2) B* ipsi *(alt.* i *in 1 uel 2 litt. er. m. 2) B* 15 honore*t *(*n *er.) B* 17 ⌜s⌝uisque *B*^{2} 19 patientiã *(*˜ *er.) B* 20 est et] *PB*^{2}, esset *B*^{1} 22 quaero] *PB*^{3}, uero *B*^{1}

cium de seruo non quam acerrimum sumpserit, utrum is clemens ac misericors an inhumanus et crudelis-
10 simus esse uideatur. quod si eiusmodi facinoribus ignoscere crudelitatis est potius quam pietatis, non est ergo uir-
11 tutis in deo ad ea quae iniuste fiunt non commoueri. nam mundus tamquam dei domus est et homines tamquam serui: quibus si ludibrio sit nomen eius, qualis aut quanta patientia est ut honoribus suis cedat, praua et iniqua fieri uideat et non indignetur? quod proprium et naturale est ei cui peccata
12 non placeant. irasci ergo rationis est: auferuntur enim delicta et refrenatur licentia, quod utique iuste sapienterque fit. sed Stoici non uiderunt esse discrimen recti et praui, esse iram iustam, esse et iniustam, et quia medellam rei non inueniebant, uoluerunt eam penitus excidere. Peripatetici uero non excidendam, sed temperandam esse dixerunt: quibus in
13 sexto libro Institutionum satis respondimus. nescisse autem philosophos quae ratio esset irae, apparet ex finitionibus eorum quas Seneca enumerauit in libris quos De ira conposuit. ira

15 in sexto libro Institutionum] c. 15, 2. 16.

AVCTORES 6] cf. Cic. de nat. deor. II 62, 154: est enim mundus—domus. 18—113, 7] uerba 'ira est—nocere uoluit' apud Senecam De ira I 2 in lacuna quae est post § 3 fuisse Lipsius (cf. edit. Senecae, 1605, p. 2, 15 adn.) uidit (cf. Sen. ibid. 3, 2: diximus cupiditatem esse poenae exigendae), adiunxit Lactantius locum 'Aristotelis (de anima p. 403 a 30; rhet. p. 1378 a 31) — reponendi' ex Sen. ibid. 3, 3 petitum; cf. etiam Gertzium in edit. Senecae dialog. p. 53, 5 adn. — Posidonii definitio est Zenonis ap. Laert. Diog. VII 113 (cf. Cic. Tusc. IV 9, 21).

BP] 1 non quam] *codd. Cic.*, nonnumquam *B*, numquam *P* acerbissimum *codd. Cic.* 2 his (h *er. restituit m. 3) B* ac] *codd. Cic.*, an *BP* inhumanissimus *codd. Cic.* 3 facinori|b., B^3 8 caedatur *m. 1*, caedatut *m. 2*, *B* 9 natural|e B^2 10 adferuntur B^1, *corr.* B^2 enim—refrenatur *om. P* dilicta *(pr.* i *ex* e*) B*^{3} 11 *post* refrenatur *2 litt. er., quarum altera* i, *B* sapienterque *B* 12 istoici *B* esse—praui *in marg. inf. add.* B^3 13 *alt.* et *om.*, quia *m. 3 in 2 uel 3 litt. er., quarum prima* e, *B* medelam *P* 14 noluerant P^{sec} eam] *PB*^{3}, enim B^1 excedere B^1, *corr.* B^2 15 temperandā *(m. 2) B* 17 esset *(n er.) B* definitionibus *P* 18 quas *P*^{2}, quod *B* senecenume|rabit *(quart. e fort. in eodem* e *m. 3)* B^1, seneca e nume|rabit B^2 ira est — ulciscendae] *P*,

est inquit cupiditas ulciscendae iniuriae aut ut ait Posidonius, cupiditas puniendi eius a quo te inique putes laesum. quidam ita finierunt: ira est incitatio animi ad nocendum ei qui aut nocuit aut nocere uoluit. Aristotelis definitio non multum a nostra abest. ait enim iram esse cupiditatem doloris reponendi. haec est ira de qua superius diximus iniusta, quae 14
etiam mutis inest, in homine uero cohibenda est, ne ad aliquod maximum malum prosiliat per furorem. haec in deo esse non potest, quia inlaesibilis est, in homine autem, quia fragilis est, inuenitur. inurit enim laesio dolorem et dolor facit ultionis cupiditatem. ubi est ergo ira illa iusta qua 15
mouentur aduersum delinquentes? quae utique non est cupiditas ultionis, quia non praecedit iniuria. non dico de iis 16
qui aduersum leges peccant, quibus etsi iudex sine crimine irasci potest, fingamus tamen eum sedato animo esse debere, cum subicit poenae nocentem, quia legum sit minister, non animi aut potestatis suae; sic enim uolunt, qui iram conantur euellere. sed de iis potissimum dico qui sunt nostrae pote-

7 superius diximus] § 12.

(cf. locum Senecae de ira I 3, 2 diximus—exigendae *supra adlatum)* ira est in subbona quid alterius ulciscendae B^1, *(*in . . . quid *ex* inquit *ortum, praeterea aberrauit librarius ad p. 114, 11* est bono *[*ad *om.* B^1*]* alterius*)*, ira est in subeundo inquid alterius ulciscendae B^2 aut] *B*, alii *P* ⌜ut⌝ B^2 possidonius *(pr.* s *exp. B) BP* 3 lapsum B^1. *corr.* B^2 4 nocuit aut] *P*, hoc uitauit *B* 5 aristoteles P^1 finitio *cod. Ambros. Senecae* 6 abest *(*st *part. in ras. m. 2) P* reponendi] B^1 *cum cod. Ambros. Sen.*, repen⌜d⌝endi B^2, respondendi// *(er. punctum ?) P* 7 qua—iniusta *s. l. add.* B^3 iniusta *del. Heumannus probante ut uid. Buenemanno, qui uerba* de qua superius—mutis inest *ad c. 7, 7 (*cum irascuntur*) refert, sed Lact. ad § 12* esse iram—iniustam *respicit* qua⌜e⌝ B^3 11 inurit enim] *P*, inrit⌜at⌝enim *B* 12 ira—mouentur] *B*, illa ira *P;* mouemur *Halmius, malim* quae mouetur *cum Heumanno* 13 aduersus *P* 14 iis] *edd.*, his *BP* 15 aduersus *P* ⁞⁞⁞⁞etsi *(*si *m. 3 in 3 litt. er., quarum prima* n) ⁞⁞⁞⁞iudex *(supra* etsi *et* iudex *er.* = *et* —, *quae add. m. 2) B* 17 poena *B* legem B^1, *corr.* B^2 animi non *B* 19 eicere *ut uid.* B^1, eue⌜r⌝t⌝ere B^2 iis] *edd.*, his *BP*

statis, ut serui, ut liberi, ut coniuges, ut discipuli: quos cum
17 delinquere uidemus, incitamur ad coercendum. necesse est
enim bono ac iusto displicere quae praua sunt, et cui malum
displicet, mouetur, cum id fieri uidet ergo surgimus ad uin-
dictam non quia laesi sumus, sed ut disciplina seruetur,
18 mores corrigantur, licentia conprimatur. haec est ira iusta:
quae sicut in homine necessaria est ad prauitatis correctionem,
sic utique in deo, a quo ad hominem peruenit exemplum.
19 nam sicuti nos potestati nostrae subiectos coercere debemus,
ita etiam deus peccata uniuersorum debet coercere. quod ut
faciat, irascatur necesse est, quia naturale est bono ad alte-
20 rius peccatum moueri et incitari. ergo ita definire debuerunt:
ira est motus animi ad coercenda peccata insurgentis. nam
definitio Ciceronis ira est libido ulciscendi non multum
21 a superioribus distat. ira autem quam possumus uel furorem
uel iracundiam nominare, haec ne in homine quidem debet
esse, quia tota uitiosa est, ira uero quae ad correctionem
uitiorum pertinet, nec homini adimi debet nec deo potest,
quia et utilis est rebus humanis et necessaria.

1 18. 'Quid opus est' inquiunt 'ira, cum sine hoc adfectu
peccata corrigi possint?' atquin nullus est qui peccantem
possit uidere tranquille. possit fortasse qui legibus praesidet,
quia facinus non sub oculis eius admittitur, sed defertur

AVCTORES 14] Cic. Tusc. IV 19, 44 (cf. III 5, 11).

BP (—23)] 1 *alt.* ut] *B*, et *P* coniuges *(*n *exp. et del. m. 1 et 2) P* 3 bono *(*b *ex* n *? m. 2) B* quae—displicet *in marg. add. P*^{2} 4 *ante* mouetur *er.* et *P;* moueri *Egnatius*, moueri eum *Heumannus* 5 ser-metur *B*^{1}, *corr. B*^{3} 7 correctionem *(*alt. c *in er.* p *? m. 3) B* 8 ⌜u⌝tique *b*^{2} a quo—exemplum *in 12 fere litt. er., quarum extrema* p, *B*^{3} 9 pote-state *P*^{1} 10 deus *post* debet *P* 11 ⌜ad⌝ *B*^{3} 12 ita *om. P* uenire *B*^{1}, de⌜fi⌝nire *B*^{3} 13 insurgentes *B*^{1}, *corr. B*^{2} 15 destat *(*e *ex* i*) B*^{2} ira autem *om. B* 16 homine* *(*m *er.) B* debet** *(*is *er.) B* 17 ueroq. *B*^{1}, -quae *B*^{2} correctione⌜m⌝ *B*^{3} 18 homi⌜ni⌝ *P*^{1}*?* putet *B*^{1}, pote⌜s⌝t *B*^{2} 19 *alt.* ⌜et⌝ *B*^{2} 21 atquin] *P (sed* t *ex* d *P*^{2}*)*, ad *B*^{1}, at *in ras. corr. B*^{2} 23 *post* admitti *haec* tur sed defertur—iudex non *(115, 3) desunt, extrema parte uersus et tribus proximis uacuis, P*

aliunde tamquam dubium. nec umquam potest scelus esse tam clarum ut defensioni locus non sit, et ideo potest iudex non moueri aduersum eum qui potest innocens inueniri, cumque detectum facinus in lucem uenerit, iam non sua, sed legum sententia utitur. sed potest concedi ut sine ira faciat 2 quod facit, habet enim quod sequatur: nos certe, cum domi peccatur a nostris, siue id cernimus siue sentimus, indignari necesse est; ipse enim peccati aspectus indignus est. nam 3 qui non mouetur omnino, aut probat delicta, quod est turpius et iniustius, aut molestiam castigandi fugit, quam sedatus animus et quieta mens aspernatur ac renuit, nisi stimulauerit ira et incitauerit, qui autem cum moueatur, tamen intempestiua lenitate uel saepius quam necesse est uel etiam semper ignoscit, is plane et illorum uitam perdit quorum audaciam nutrit ad facinora maiora, et sibi ipse aeternam molestiarum materiam subministrat. uitiosa est ergo in peccatis irae suae cohibitio. laudatur Archytas Tarentinus, qui cum in agro 4 corrupta esse omnia conperisset uilici sui culpa, 'miserum te' inquit 'quem iam uerberibus necassem, nisi iratus essem'. unicum hoc exemplum temperantiae putant, sed auctoritate 5 ducti non uident quam inepta et locutus fuerit et fecerit. nam si, ut ait Plato, nemo prudens punit, quia peccatum est,

AVCTORES § 4] Valerium Max. IV, I Ext. 1 potius sequitur Lact. quam Ciceronem Tusc. IV 36, 78. 22 s. Plato] ex Seneca de ira I 19, 7 (Plat. Legg. XI 934 A).

BP (3—19)] 1 saeculus *B*[1], s⌜c⌝ae**lus *B*[2], a *del.* *B*[3] 3 aduersus *P* ⌜eum⌝ *B*[2] 4 lucemuenerit (muen *in 4 uel 5 litt. er. m. 3) B* 5 sed *om. P* 6 quod facit *om. P* *alt.* quod⌝ *B*[2] 10 iustius *P* 11 quie⌜s⌝tamen⌜a⌝spernatur *B*[2] ⌜r⌝enn⌜u⌝it *sic B*[2] 12 ira et incitauerit *om. P* cum moueatur] *Lengletius,* commoueatur *BP* 14 *is (h *er.) P* audaciā (˜ *m. 2) B*, audictiam *P*[ac] 15 ipsi *(alt.* i *in er.* e *? m. 3) B* molestiarum (rum *in er.* rū *? m. 2) B* 16 materiam *om. B* 17 arquitas *B*[1], arcytas *B*[3], archytast *P* tarumtinus *B*[1], taruntinus *B*[2], tarentinus *B*[3] 18 uilici] *P*, ulciscendi *B* sua *B*[1], *corr.* *B*[3] culpam *P*, *unde* culpam redarguens *codd. rec.* 19 *post* miserum te in *haec* quit quem—leuiter ne uer *(116, 4) desunt, maiore parte uersus et decem proximis uacuis, P* essem (m *add. m. 2) B* 22 si⌜c⌝ut *B*[2] nemo|*prudens (o *add. m. 2) B*

sed ne peccetur, apparet quam malum uir sapiens proposuerit
6 exemplum. si enim senserint serui dominum suum saeuire
cum non irascitur, tum parcere cum irascitur, non peccabunt
utique leuiter, ne uerberentur, sed quantum poterunt grauis-
sime, ut stomachum peruersi hominis incitent atque inpune
7 discedant. ego uero laudarem, si cum fuisset iratus, dedisset
irae suae spatium, ut residente per interuallum temporis animi
8 tumore haberet modum castigatio. non ergo propter irae
magnitudinem donanda erat poena, sed differenda, ne aut
peccanti maiorem iusto dolorem inureret aut castiganti furorem.
nunc uero quae tandem aequitas aut quae sapientia est ut
aliquis ob exiguum delictum puniatur, ob maximum non
9 puniatur? quod si naturam rerum causasque didicisset, num-
quam tam inportunam continentiam profiteretur, ut nequam
10 seruus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. nam sicut
corpus humanum deus multis et uariis sensibus ad usum
uitae necessariis instruxit, sic et animo uarios attribuit ad-
fectus, quibus uitae ratio constaret: ut libidinem prodendae
subolis gratia dedit, sic iram cohibendorum causa delictorum.
11 uerum ii qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libi-

BP (4—15)] 2 sero B^1, seruĩ B^2 suum *(*s *in er.* t *? m. 2) B* 3 ‸non irascitur tum‸ B^3 parcere] *Parrhasius,* peccare *B*, pacari *ed. Roman. 1470* 4 ⌜ne⌝ B^3 *a* berentur *denuo incipit P* 5 stomacum *B* peruersi hominis] *B*, in his *P* inponendiscaedant B^1, *corr.* B^2 *(pr.* a *er.)* 6 laudarē *(˜ m. 2) B* 7 residēte *(˜ m. 3) B*, residentem *(*m *exp. m. 2) P* 8 tumorem *(alt.* m *del. m. 3) B* iram B^1, *corr.* B^2 10 maiora *B* dolorē *(˜ er.) B* inueret *B* 11 quᵃe *(*a *s. l. m. 1)* uero*** *(= et — m. 2,* que *er.) B* 12 ⌜ut⌝maximum B^1, ⌜ob⌝maximum *corr.* B^2 13 numquam *(pr.* m *in er.* nc *? m. 2) B* 14 nequaᵐ B^3 15 iraᵗuᵐ B^3 *post* iratum *haec* sibi fuisse—ad nocendum *(117, 2) desunt, uersu paene toto et octo proximis uacuis, P* 18 prudendae *(pr.* d *statim ex* i *corr.) B^1*, prodendae B^2, *quod dubitanter recepi;* producendae *codd. rec.; malim* propagandae *(cf. Inst. VI 19, 6* data est... libido ad subolem propagandam*) uel* procreandae *(cf. Epit. 56, 6* libidinis adfectus ad procreandos liberos insitus*)* 19 gratiam *(*m *exp. m. 3)* subolis *(= et — m. 1 ?) B* 20 ii] *edd.*, hii *B* libidinem *(*m *del. m. 3) B*

dine utuntur ad corruptelas et ad uoluptatem, sic irae adfectu ad nocendum, dum iis quos odio habent irascuntur. ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam paribus aut etiam superioribus. hinc cotidie ad inmania facinora prosilitur, hinc tragoedia saepe nascuntur. esset igitur laudandus Archytas, 12 si cum alicui ciui et pari facienti sibi iniuriam fuisset iratus, repressisset se tamen et patientia furoris impetum mitigasset. haec sui cohibitio gloriosa est, qua conpescitur aliquod imminens magnum malum, seruorum autem filiorumque peccata non coercere peccatum est: euadent enim ad maius malum per inpunitatem. hic non cohibenda ira, sed etiam, si iacet, excitanda est. quod autem de homine dicimus, idem etiam 13 de deo, qui hominem similem sui fecit. omitto de figura dei dicere, quia Stoici negent habere ullam formam deum, et ingens alia materia nascetur, si eos coarguere uelim: de animo tantum loquor. si deo subiacet cogitare sapere intellegere 14 prouidere praestare, ex omnibus autem animalibus homo solus haec habet, ergo ad dei similitudinem factus est. sed ideo procedit in uitium, quia de terrena fragilitate permixtus non potest id quod a deo sumpsit, incorruptum purumque seruare, nisi ab eodem deo iustitiae praeceptis inbuatur.

19. Sed quoniam conpactus est, ut diximus, e duobus, 1

22 ut diximus] c. 15, 3.

BP (om. 1 s. 14—16)] 1 corruptellas *B* uoluptates *edd., cf. Inst. VI 19, 10, sed cf. Epit. 56, 6* utuntur *(*libidinis adfectu*)* ad solam uoluptatem. irae adfectu] *Buenemannus*, iram *(*m *del. m. 3)* et adfectum *B* 2 *a* dum *denuo incipit P* iis] *edd.*, his *BP* 4 at *B* 5 tragediae *B*, tragoedia P^1 esset] *edd.*, est *BP* arcychiitas B^1, arcyitas B^3, architas *P* 6 si] *P*, qui *ex* s *?* *et* i B^2 iniuria⌜m⌝ B^3 7 repressussedse B^1, repressius••est B^2 ⌜se⌝ P^2 et patientia• *(*m *er.)* furoris B^1, *lineae postea erasae* impetumi|tigasset B^1, impetummi|tigauit B^3 11 ⌞ira⌟ B^3 12 id *P* 13 dei *om. B* *post* dei *haec* dicere—cogitare *(16) desunt, dimidio uersus et tribus proximis uacuis, P* 14 istoici *B* negant *edd.*, *recte?* domini B^1, deum B^3 15 coerguere $B^{•c}$ 17 praesentire *dubitanter Heusingerus, Emendat. p. 142* ⌜autem⌝ $P^{2?}$ 18 ad dei] *P*. ad••••• *(*didit *er.)* *B* *ante* factus *s. l. add.* si B^2 21 praeceptis] *P*, caput *B* 22 est *om. P*

animo et corpore, in altero uirtutes, in altero uitia continentur et inpugnant inuicem. animi enim bona, quae sunt in continendis libidinibus, contraria sunt corpori, et corporis bona, quae sunt in omni genere uoluptatum, inimica sunt animo.
2 sed si uirtus animi repugnauerit cupiditatibus easque compresserit, erit uere deo similis. unde apparet animam hominis,
3 quae uirtutem diuinam capit, non esse mortalem. sed discrimen illud est quod cum uirtus habeat amaritudinem et sit dulcis inlecebra uoluptatis, uincuntur plurimi et abstrahuntur ad suauitatem. hi uero quia se corpori rebusque terrenis addixerunt, premuntur in terram nec adsequi possunt diuini muneris gratiam, quia se uitiorum labibus inquinauerunt.
4 qui autem deum secuti eique parentes corporis desideria contempserint et uirtutem praeferentes uoluptatibus innocentiam iustitiamque seruauerint, hos deus ut sui similes recognoscit.
5 cum igitur sanctissimam legem posuerit uelitque uniuersos innocentes ac beneficos esse, potestne non irasci, cum uidet contemni legem suam, abici uirtutem, adpeti uoluptatem?
6 quod si est mundi administrator, sicut esse debet, non utique contemnit id quod est in omni mundo uel maximum. si est prouidus, ut oportet deum, consulit utique generi humano, quo sit uita nostra et copiosior et melior et tutior. si est pater ac dominus uniuersorum, certe et uirtutibus hominum delectatur et uitiis commouetur. ergo et iustos diligit et in-
7 pios odit. 'odio' inquit 'opus non est: semel enim statuit

BP] 2 ⌜et⌝ *B*³ *ante* inuicem *s. l.* se *er., quod add. m. 2, B* anima *B*¹, *corr. B*³ sunt *om. B* 5 s. represserit *B, sed cf. Buenemannum* 6 erit *om., sed post* similis *habet* inuenitur *B* 7 dłuina *P* 8 illud *in marg. P* 9 lucis *B* uoluptates *(*e *ex* i*) B*²· 10 suauitate⌜m⌝ *B*³ hi* *(*i *er.) P* ii uero qui *edd.* corpore *B*¹, *corr. B*³. 11 terra *(*a *in 1 uel 2 litt. er. m. 1) B* 13 deum] *P*, domi ni *uel* dom|ni *in* domn. | ni *corr. B*¹ eique secuti *P* parentis *B*¹, *corr. B*² corpor is, *B*² 15 hoc *P*¹ 17 potest*ne *(*i *? er.) P* 18 auici *ut uid. B*¹, *corr. B*² 19 quasi *B*¹, qu⌜i⌝asi *B*² administratur *B*ᵐᵒ 20 omni *(*i *in er.* e *? m. 3) B* 21 dominum *B* consuli,t *B*³ 22 quo* *(*d *er.) P* cupiosior *B*¹, *corr. B*³ 23 deus *P* ⌜et⌝ *B*³

bonis praemium et malis poenam'. quod si aliquis iuste innocenterque uiuat et idem deum nec colat nec curet omninò, ut Aristides et Cimon et plerique philosophorum, cedetne huic inpune quod cum dei legi obtemperauerit, ipsum tamen spreuerit? est igitur aliquid propter quod deus possit irasci 8 tamquam fiducia integritatis aduersus eum rebellanti. si huic potest irasci propter superbiam, cur non magis peccatori qui legem cum ipso pariter latore contempserit? iudex peccatis 9 dare non potest ueniam, quia uoluntati seruit alienae, deus autem potest, quia ipse est legis suae disceptator et iudex: quam cum poneret, non utique ademit sibi omnem potestatem, sed habet ignoscendi licentiam.

20. Si potest ignoscere, potest igitur et irasci. 'cur ergo' 1 inquiet aliquis 'et qui peccant, saepe felices sunt et qui pie uiuunt, saepe miseri?' quia et fugitiui et abdicati libere uiuunt et qui sub disciplina patris aut domini sunt, strictius frugaliusque. uirtus enim per mala et probatur et constat, 2 uitia per uoluptatem. nec tamen ille qui peccat sperare debet perpetuam inpunitatem, quia nulla est perpetua felicitas,

sed scilicet ultima semper
expectanda dies homini dicique beatus
ante obitum nemo supremaque funera debet,

ut ait poeta non insuauis. exitus est qui arguit felicitatem 3

AVCTORES 20—22] Ouid. Metam. III 135—137.

BP] 1 *ante* bonis *s. l. add.* et B^3 quidsi B^1, *corr.* B^3 uiuat innocenterque *B* 2 deum *om. P* 3 aristitides *(corr. m. 2, sic) P*, aristoteles *codd. rec., edd.* et chimon et plerique *B*, et ceterique *sic P;* Cimon] *Buenemannus conl. Inst. VI, 9, 8* 4 legi dei *P* 5 est] *B*, et *P* 6 repellente B^1, rebellante B^3 7 propter] *P*, aduersus *B* 8 latore• *(m er.) B* 9 ueniam—potest *(10) om. P* 13 ignoscere potest *om. P* ⌜et⌝ $P^{2?}$ 14 inquid *B* 15 uibunt B^{ac}, *corr. m. 1 uel 2, item post* libere et *ante* fugitiui *om. B, recte ?* 17 frugaliusque] *B*, et frugalius *P* 21 dici•que *(t er.) B* beatus—nemo] *P codd. Ouid.,* ante hominⁱˢ⌝ *(s m. 2)* obitum beatus nemo *B* 22 supremaque *B*, suprameque P^{ac}

et nemo iudicium dei potest nec uiuus effugere nec mortuus. habet enim potestatem et uiuos praecipitare de summo et
4 mortuos aeternis adficere cruciatibus. 'immo' inquit 'si irascitur deus, statim debuit uindicare et pro merito quemque punire'. at enim si id faceret, nemo superesset. nullus est enim qui nihil peccet et multa sunt quae ad peccandum in-
5 ritent, aetas uinolentia egestas occasio praemium. adeo subiecta est peccato fragilitas carnis qua induti sumus, ut nisi huic necessitati deus parceret, nimium fortasse pauci uiuerent: propter hanc causam patientissimus est et iram
10 suam continet. nam quia perfecta est in eo uirtus, necesse est patientiam quoque eius esse perfectam, quia et ipsa uirtus
6 est. quam multi ex peccatoribus iusti posterius effecti sunt, ex malis boni, ex inprobis continentes! quam multi in prima aetate turpes et omnium iudicio damnati postmodum tamen
15 laudabiles extiterunt! quod utique non fieret, si omne peccatum
7 poena sequeretur. leges publicae manifestos reos damnant, sed plurimi sunt quorum peccata occultantur, plurimi qui delatorem conprimunt aut precibus aut praemio, plurimi qui
8 iudicia eludunt per gratiam uel potentiam. quod si eos omnes
20 qui humanam poenam effugiunt, censura diuina damnaret, esset
9 homo aut rarus aut etiam nullus in terra. denique uel una illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset, quod homines contempto deo uiuo terrenis fragilibusque figmentis honorem diuinum tamquam caelestibus deferunt adorantes
25 10 opera humanis digitis laborata. cumque illos deus artifex ore sublimi, statu recto figuratos ad contemplationem caeli

AVCTORES 7] cf. Terent. Ad. III 4, 24.

BP] 1 effugere nec uiuus *(ordinem uerborum restituit m. 1 ?) B* 5 id *B*^{3} 8 fragilitas peccato *B* ut] *P*, et *B* 12 quia] *B*, quae *P*, *recte ?* 13 est *om. P* quam permulti *(= et — m. 2 ?) B* 16 nisi *B* omnem *P* 18 occultuntur *P* 19 *alt.* aut *ex* as *uel* ad *B*^{2} 20 iudiciæ *(ut uid.)* ludunt *B*^{1}, iudicia eludunt *B*^{2} *in* gratiam *et* potentiam *eras.* m *restituit B*^{3} eos *om. B* 23 potuisset *(n er.) B* 26 laborata *(d er.) B*, elaborata *Petr. Francius* 27 contemplationem *B*^{3}

et notitiam dei excitauerit, curuare se ad terram maluerunt et pecudum modo humi repere. humilis enim et curuus et 11
pronus est qui ab aspectu caeli deique patris auersus terram quam calcare debuerat, id est de terra ficta et formata uene-
ratur. in tanta igitur inpietate hominum tantisque peccatis 12
id adsequitur patientia dei, ut se ipsi homines damnatis uitae prioris erroribus corrigant. denique et boni sunt iustique multi et abiectis terrenis cultibus maiestatem dei singularis agnoscunt. sed cum maxima et utilissima sit dei patientia, 13
tamen quamuis sero noxios punit nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles esse peruiderit.

21. Superest una et extrema quaestio. nam dixerit fortasse 1
quispiam adeo non irasci deum, ut etiam in praeceptis hominem irasci uetet. possem dicere quod ira hominis refre- 2
nanda fuerit, quia iniuste saepe irascitur et praesentem habet motum, quia temporalis est. itaque ne fierent ea quae faciunt 3
per iram et humiles et mediocres et magni reges, temperari debuit furor eius et conprimi, ne mentis inpos aliquod inexpiabile facinus admitteret. deus autem et non ad praesens
irascitur, quia aeternus est perfectaeque uirtutis, et numquam nisi merito irascitur. sed tamen non ita se res habet. nam 4
si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificii sui fuisset, quia in principio iram [iecur] homini in-

BP] 1 excitaueri•t *(*n *er.) P* 2 humi•• *(*an *er.) B; humi repere om. P* 3 aspectu• *(*i *er.) B* a•uersus *(*d *er.) B* terram quam] *P*, terrenam B^1, terrena qu[ae] B^2 8 cult••ibus *(*or *er.) B* singulares *P* 10 noxius B^{ae}, *corr. m. 1 uel 2* 13 irasci—praeceptis *in inf. marg. add.* B^3 14 di•cere *(*s *er.) B* 16 nec *B* ea] *P*, quia *B* 17 reges *(alt.* e *ex* i*) B* 18 mentis inpos *recepi*, mentis inpossibile *P codd. rec.*, post *(om.* mentis*) B; Ianus Gulelmius (Quaest. in Plauti Menaechm. cap. IV, Gruteri Lampad. uol. III part. II p. 406)* mentis impos a bile *uel* in bile, *quem edd. secuti sunt; an* mentis inpos ille *?* 19 admitteret *statim ex* admittitur *B* et *om. B, recte?* 20 quia] *B*, et quia *P (cf. part. I p. CXIII ad 171, 8)* 21 habent *B* 22 reprehensio *(quamquam antea* ipse *habet) B* 23 quia *auel* qui a*)* in *(leuiter er.)* principio *P*, qui B^1, a principio iram *s. l. (dd.* B^3, *unde* qui a principio iram *Thomasius, fort. recte, cf. frg. V:*

didisset, siquidem creditur causa huius commotionis in umore
5 fellis contineri. non igitur in totum prohibet irasci, quia is
adfectus necessario datus est, sed prohibet in ira permanere.
ira enim mortalium debet esse mortalis: nam si maneat,
6 confirmantur inimicitiae ad perniciem sempiternam. deinde
rursum cum irasci quidem, sed tamen non peccare praecepit,
non utique euellit iram radicitus, sed temperauit, ut in omni
7 castigatione modum ac iustitiam teneremus. qui ergo nos
irasci iubet, ipse utique irascitur, qui placari celerius prae-
cipit, est utique ipse placabilis: ea enim praecipit quae sunt
8 iusta et rebus utilia communibus. sed quia dixeram non
esse iram dei temporalem sicut hominis, qui praesentanea
commotione feruescit nec facile regere se potest propter fra-
gilitatem, intellegere debemus, quia sit aeternus deus, iram
quoque eius in aeternum manere, sed rursum, quia uirtute
sit maxima praeditus, in potestate habere iram suam nec ab
ea regi, sed ipsum illam quemadmodum uelit moderari: quod
9 utique non repugnat superiori. nam si prorsus inmortalis
fuisset ira eius, non esset satisfactioni aut gratiae post de-
lictum locus, cum ipse homines reconciliari iubeat ante solis
occasum, sed ira diuina in aeternum manet aduersus eos qui
10 peccant in aeternum. itaque deus non ture, non hostia, non

11 dixeram] c. 17, 14.

AVCTORES 2 s. 6.] Ps. 4, 5. Ephes. 4, 26. 20] Ephes. 4, 26.

hi . . . adfectus a deo ab initio hominis existunt conditi; *ad* in principio *cf. de opif. 5, 1* iecur *deleui;* iecur *(*iecori *m. 3)* hominis *(sed* s *del. m. 1)* B, iecoris homini *(sic)* P; felli hominis *secutus codicem recentissimum (Emmanuelensem, in edit. Cantabrigiensi a. 1685) Buenemannus conl. etiam Inst. VI 15, 4; de opif. 14, 4 ss.; adde Seru. Aen. VI 596. VIII 219; Schol. Pers. I 12* 1 humore *(*h *del. m. 3)* B 2 tantum B his P 3 sed] B, et P 4 maneant P 6 rursus P cum *in er.* qui ? B^3 praecipet B^{ac}, praecipit *corr. m. 1 uel 2* 8 irasci nos P 10 praecepit P 12 homines B^1. *corr.* B^2 qui⌜a⌝ B^2 praesentan⌜ea *(*a *er.)* B 13 fragilitatem *(*r *in er.* l ? *m. 2 ?)* P 14 ⌜irā⌝ $P^{2?}$ 16 potestatem *(*m *del. m. 3)* B 17 ⌜illā⌝ $P^{2?}$ 18 ⌜re⌝pugnat B^3 nam *(*n *in er.* t ? *m. 3)* B immortali⌜s⌝ B^2 19 esse⌜t⌝ B post delictum locus] P, positus locus B 22 turae B

pretiosis muneribus, quae omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur et qui peccare desinit, iram dei mortalem facit. idcirco enim non ad praesens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi et corrigendi sui facultatem.

5 22. Haec habui quae de ira <dei> dicerem, Donate caris- 1
sime, ut scires quemadmodum refelleres eos qui deum faciunt
inmobilem. restat ut more Ciceronis utamur epilogo ad 2
perorandum. sicut ille in Tusculanis de morte disserens fecit,
ita nos in hoc opere testimonia diuina quibus credi possit
10 adhibere debemus, ut illorum persuasionem reuincamus qui
sine ira deum esse credentes dissoluunt omnem religionem:
sine qua, ut ostendimus, aut inmanitate beluis aut stultitia
pecudibus adaequamur; in sola enim religione id est in dei
summi notione sapientia est. prophetae uniuersi diuino 3
15 spiritu repleti nihil aliud quam de gratia dei erga iustos et ira
eius aduersus inpios locuntur. quorum testimonia nobis quidem
satis sunt, uerum his quoniam non credunt isti qui sapientiam capillis et habitu iactant, ratione quoque et argumentis
a nobis fuerant refellendi. sic enim praepostere agitur, ut 4
20 humana diuinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis
diuina debuerint. quae nunc sane omittamus, ne et nihil apud
istos agamus et in infinitum materia procedat. ea igitur
quaeramus testimonia quibus illi possint aut credere aut
certe non repugnare. Sibyllas fuisse multas plurimi et 5

12 ut ostendimus] c. 12, 2 s.

AVCTORES 8] Tusc. I 47, 112 ss. § 5 s.] cf. Inst. I 6, 7 ss.

BP] 1 corruptilia *B* 3 quemque] *P*, aliquem *B* 4 et corrigendi *om. P* 5 ⌜quę⌝ *P*² dei] *codd. rec.*, *om. BP* dicere⌞m⌟ *P*² carissimi *B*ᵃᶜ, *corr. m. 1 uel 2* 6 refellas *B* eos *om. B* deum] *P*, eam *B* 8 discernens *B* 10 persuasione *B* 11 sine ira] *P*, iram in *B* 12 ⌜ut⌝ *P*² 14 *post* notione *s. l.* ac *add. B*² est] *P*, ″″″ ″″″″ est quam *(puncta add. m. 1 uel 2, postea er.) B* 15 *ante* ira *s. l.* de *add. B*² 17 ipsi *B* 19 fuerant a nobis *P* 21 et *om. P*, *recte?* 22 ⌜in⌝finitum *(in s. l. m. 1 uel 2) B* 24 nos *B* sibylla⌜s⌝ *P*² fuisse multas *om. P*, *sed cf. c. 23, 1* plures ut ostendi—traduntur

maximi auctores tradiderunt, Graecorum Aristonicus et Apollodorus Erythraeus, nostrorum Varro et Fenestella. hi omnes praecipuam et nobilem praeter ceteras Erythraeam fuisse
6 commemorant. Apollodorus quidem ut de ciui ac populari sua gloriatur, Fenestella uero etiam legatos Erythras a senatu esse missos refert, ut huius Sibyllae carmina Romam deportarentur et ea consules Curio et Octauius in Capitolio, quod tunc erat curante Quinto Catulo restitutum, ponenda curarent.
7 apud hanc de summo et conditore rerum deo huiusmodi uersus reperiuntur:

ἄφθαρτος κτίστης αἰώνιος αἰθέρα ναίων,
τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὸν προφέρων πολὺ μείζονα μισθόν,
τοῖς δὲ κακοῖς ἀδίκοις τε χόλον καὶ θυμὸν ἐγείρων.

8 rursus alio loco enumerans quibus maxime facinoribus incitetur deus, haec intulit:

AVCTORES 11—13] Orac. Sibyll. frg. III 17—19 p. 236 Rzach (II 17—19 Friedlieb) ex Theophilo ad Autolyc. II 36 (p. 113 D).

BP] 1 Aristonicus] *P*, aristocus B^1, aristo⌜stoi⌝cus B^3; Aristo Chius *Egnatius* 2 hi] *edd.*, hii *BP* 4 ciue *Sparkius* 5 legatus *(u ex o) B^2* erythrea *sic P* 6 missus B^1, *corr.* B^3 refertur *(ur exp. m. 3) B* romanis *B* 9 ⌜et⌝ *B* 11 *de locorum graecorum in cod. P dispositione cf. Proleg. part. I p. XXXIX; interuallis quae in describendis codicum B et P locis relicta sunt, uersiculi horum codd. significantur* ΑΦΘΑΡΤΟCΚΠCΤΗCΑ⌜Γ⌝Ω ΝΙΟCΑΙΘΕΡΑΝΕΩΝ *B*, ΑΦΘΑΡΤΟC CΤΗCΑΙΩΙΩC ΑΙΘΗΡΑΝΑΙΩΝ *P* κτίστης] *(in B Lactantii leuiter corruptum) codd. Theophili* αἰθέρα] *cum codd. Theoph. Lactantius,* αἰθέρι *Sibyllista scripsisse uidetur, cum Chr. Wolfio recepit Rzachius, cuius cf. adnot.* 12 ΤΟΙCΑΓΑΘΟΝΙΤΡΟΦΕΡΟΝΠΟΑΥ ΜΙΖΟΝΑΜΕCΘΟΝ *B*, ΘΩΙCΑΤΑΘΙC ΑΘΑΘΩΝΠΡΩ ΦΕΡΩΝΠΟΑΥ ΜΕΙΖΩΝΑΜΙ CΘΩΝ *P* τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὸν] *codd. Theoph.* μείζονα] πλείονα *codd. Theoph.* 13 ΤΟΙCΔΕ ΚΑΚΟΙCΑΜΙΚΟΙCΤΕΧΩΛΟΝ ΚΑΙΘΥΜΟΝΕΓΙΡΟΝ *B*, ΘΩΛΕ ICAE *(ΛΕ linea del. et s. l. corr. m. 2)* ΚΑΚΩΙCΑΙ ΚΩΙCΤΕΧΟΑ$\bar{\text{Υ}}$ ΚΑΙ ΘΥΜΩΝ ΗΘΗΙΩΝ *P* ἀδίκοις] *codd. Theoph.* ἐγείρων] *codd. Theoph.,* ἀγείρων 'colligens' *Musurus interpretationem lat. in marg. add.* B^3, *in P est haec* incorruptibilis et conditor aeternus in ⌜a⌝ere habitans bonis bonum proferens et multo maiorem mercedem iniustis autem et malis iram et furorem excitans. *de his uerss. cf. Struuium, Opusc. I 98* 14 rursum *P*

φεῦγε δὲ λατρείας ἀνόμους, τῷ ζῶντι λάτρευε·
μοιχείας τε φυλάξαι καὶ ἄρσενος ἄκριτον εὐνήν·
τὴν δ' ἰδίαν γένναν παίδων τρέφε μηδὲ φόνευε.
ταῦτα γὰρ ἀθάνατος κεχολώσεται ὅς κεν ἁμάρτῃ.

indignatur ergo aduersus peccatores.

23. Verum quia plures, ut ostendi, Sibyllae a doctissimis 1
auctoribus fuisse traduntur, unius testimonium satis non sit
ad confirmandam sicut intendimus ueritatem. Cymaeae qui- 2
dem uolumina quibus Romanorum fata conscripta sunt, in
arcanis habentur. ceterarum tamen fere omnium libelli quo-
minus in usu sint omnibus, non uetantur. ex quibus alia 3
denuntians uniuersis gentibus iram dei ob inpietatem hominum
hoc modo exorsa est:

6 ut ostendi] c. 22, 5
AVCTORES 1—4] III 763—766 Rz. (762—765 Fr.).

BP] 1 ΦΕΥΓΕΔΕΛΑΤΡΙΑCΑΝΟΜΟΥ CΤΟΖΟΝΤΙΛΑΤΡΕΥΕ *B*, ΦΕΥΘΙΙ-ΑΕΛΑΘΡΙΑC ΑΝΩΜΩΥCΘΩ ΖΩΘΩΝΤΙΑΑΘΡΕΥΕ *(*ΘΩ *exp. m. 2) P* φεῦγε δὲ] φεύγετε *codd. Sibyll.*, φεῦγε τε *edd. Lact.* λατρείας] *codd. Sibyll.* ἀνόμους] ἀδίκου *codd. Sibyll.* τῷ] *codd. Sibyll., consentit* ΤΟ *B*, θεῷ *edd. Lact. (cum* ΘΩ *P)* λατρεύετε *codd. Sibyll.* 2 ΜΟΙΧΙ·ΑCΘΕΦΥΛΑΞΕ-ΚΕΑΡCΕΝΟ CΑΚΡΙΤΟΝΕΥΝΗΝ *B*, ΜΩΙΧΙΑCΘΕΦΥ ΛΑΞΑΙΚΕΙΑΡCΕ ΝΑCΑΚΡΙΘΩΝ ΕΥΝΗΝ *P* μοιχείαν *codd. Sibyll.* τε] *edd. ex* ΘΕ *BP; an* δὲ *? Rzachius, Krit. Stud. z. d. Sibyll. Orak., Vindob. 1890, p. 40* τε φύλαξαι *(cf. P)*] πεφύλαξο *codd. Sibyll.* καὶ] ἰδ' *coni. Rzachius ibid.* ἀκρίτου ἄρσενος *codd. Sibyll.* 3 ΤΕΝΑΙ ΑΙΑΝΓΕΝΝΑΝΠΕΔΟΝΤΡΕ ΦΗΜΕΔΕΦΟΝΕΥΕ *B*, ΘΗΝΑΙ ΔΙΑΝΘΗΝΝΑΝ ΠΑΙΔΩΝΘΡΗΦΗ ΜΗΔΗ-ΦΩΝΝΕΥΕ *P* τὴν δ' ἰδίαν *et* τρέφε] *(in BP leuiter corrupta) codd. Sibyll.* ἰδίην *Rzachius* γενεὰν *edd. Lact.*, γενεὴν *coni. Rzachius* φονεύσῃς *codd. Sibyll.* 4 ΤΑΥΤΑΓ ΑΡΑΘΑΝΑΤΟCΚΑΙΧΟΛΟCΕΤ ΔΙΟCΚΑΙΑΜΑΡΤΗ *B*, ΘΑΥΘΑ-ΘΡΑΑΝΑ *(tert.* Α *ex* Λ *m. 2)* ΘΩCΚΕΧΩΛΩCΕ ΘΙΩCΚΗΝΑΜΑΡΘΗ *P* ταῦτα] τοῖσδε *codd. Sibyll.* κεχολώσεται *et* κεν *(uel* κἂν*)* ἁμάρτῃ] *codd. Sibyll. interpretationem lat. in marg. add. B*³, *in P est haec* fuge sceleratas relegiones *(alt.* e *ex* i *m. 2)* et uiuo dō serui ab adulterio te abstine. et masculi permixtione praua. propriam generationem crea. et ne occidas. his enim dš immortalis irascitur qui haec agunt. *cf. Struuium p. 99; Rzachium, Krit. Stud. p. 39 s.* 6 ôšostendi *(*os *exp. m. 3) B* ⌜a⌝ *B*³ 8 quimeae *B*¹, cymeae *B*³, cymeę *(, m. 2) P* 9 facta *B* 10 arcan•is *(*i *er.) B* li|belli *(*li *extra uersum add. m. 2) B* 12 gen-ti⌜b⌝us *B*

ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῆ
ἔσχατον εἰς αἰῶνα θεοῦ μηνίματα φαίνω,
πᾶσι προφητεύσασα κατὰ πτόλιν ἀνθρώποισιν.

4 alia quoque per indignationem dei aduersus iniustos cataclysmum priore saeculo factum esse dixit, ut malitia generis 5 humani extingueretur:

ἐξ οὗ μηνίσαντος ἐπουρανίοιο θεοῖο
αὐταῖσιν πολίεσσι καὶ ἀνθρώποισιν ἅπασιν
γῆν ἐκάλυψε θάλασσα κατακλυσμοῖο ῥαγέντος.

AVCTORES 1—3] VIII 1—3. 7—9] IV 51—53.

BP] 1 ΕΡΧΟΜΕΝΕCΟΡΓΕCΜΕ ΓΑΗCΕΠΙΚΟCΜΟΝΑΠΕΙ Θ *B*, ΕΡΧΩ-ΜΗΝ·Η·C *(*Η *s. l. m. 2)* ΩΡΘΗCΜΗΘΑ ΑΗCΕΠΙΚΩC ΜΩΝΑΠΕΙΘΗ *P* μεγάλης ὀργῆς *codd. Sibyll.* 2 ΕCΚΑΤΟΝΕCΔΙΟΝΑΘΕΟΥ ΜΕΝΤΜΑ-ΤΑΦΑΙΝΩ *B*, ΗCΧΑΝΩΘΗΝΕΙC ΑΙΩΝΑΘῩΜΕ ΝΙΜΑΓΑΦΑΙ ΝΩ *P* ἔσχατον] *Lact. cum codd. quibusd. Sibyll.*, ὕστατον *alii* μηνίματα *quod meliores codd. Sibyll. habent, P secutus recepi, quamquam eius interpretatio lat.* pronuntiationes enarrans *uidetur reddere* μηνύματα, *quod B (nisi quod* με-*) habet cum deterrimis codd. Sibyll.; ad* μηνίματα *cf. etiam* denuntians.. iram dei *p. 125, 12 et* μηνίσαντος *7* 3 ΦΑCΙ ΠΡΟΦΗΤΕΥ-CACΑΚΑΤΑΠΟ ΔΙΝΑΝΘΡΟΠΟΙCΙΝ *B*, ΠΑCΙΠΡΩ ΦΗΘΥCACΑ ΚΑΘΑ-ΠΩΛΕ·ΙCΙΝ *(lineam / in* Λ *add. uel restituit et* Ε *s. l. add. m. 2) P* προφητεύουσα *codd. Sibyll.* πτόλιν] *plerique codd. Sibyll.*, πόλιν *fort. Lact. scripserat interpretationem lat. in marg. add. B*^{3}, *in P est haec* uenientis irae magnae super mundum dI *(*dI *add. m. 2)* pronuntiationes enarrans omnibus hominibus *(*hominibus *add. m. 2)* in urbibus profetans *cf. Struuium p. 101* 4 dei aduersus] *P*, dumaduersos *m. 1*, dI *(add. m. 3)* dumaduersus *(*us *ex* os *m. 2) B* 5 priore· *(*m *er.) B* facta *B* 7 *in B omnia recte nisi quod* ΕΤΙΟΥΡΑΝΙΟΙΟ ΘΕΟΙ *habet*, ΕΞΩΥΜΕΝΙCΑΝ ΘΩCΕ̣ΪΥΡΑΝΙΩΙΩ *(*C *exp. et linea del. et* Τ *add. m. 2)* ΘΕΩΙΩC *P* θεοῖο] *codd. Sibyll.* 8 ΑΥΤΑΙCΙΝΠΟΛ ΕΙΕCCΕΙΚΑΙΑΝΘΡΟΠΟΙCΙΝ ΑΙΤΑCΙΝ *B*, ΑΙΤΑΙCΙΝ ΠΩΛ *(*Λ *ras. ex* Α*)* ΙΕCΙΚΑΙΑΝ ΘΡΩΠΩΙCΙΝΑΠΑ CΙΝ *P* αὐταῖσιν] *Lact. cum codd. quibusd. Sibyll., ceteri* αὐτῇσιν *uel* αὐταῖς σὺν πόλεσι *uel* πόλεσίν τε *codd. Sibyll. ad* πολίεσσι καὶ *cf. Rzachium, Metr. Stud. z. d. Sibyll. Or. (1892) p. 32* 9 ΓΕΝΑΙΚΑΛΥΨΕ, *cetera recte, B*, ΘΗΝΗΚΑΤΑΥΨΕ ΘΑΛΑCCΑΚΑ,Τ,Α-ΚΤC *(*Τ *in ras. m. 2, supra* ΚΤ *er.* Λ, *quod add. m. 1 uel 2)* ΜΩΙΩ-ΡΑΘΩC *P* γῆν ἐκάλυψε] *codd. Sibyll. interpretationem lat. in marg. add. B*^{3}, *in P est haec* ex quo irascente caelesti deo ipsas ciuitates cum omnibus hominibus terram mare cooperuit diluuio ruptio *(legendum* rupto*) cf. Struuium p. 102*

simili modo deflagrationem postea futuram uaticinata est, 5
qua rursus inpietas hominum deleatur:

καὶ τότε γινώσκειν θεὸν οὐκέτι πραῦν ἐόντα,
ἀλλὰ χόλῳ βρίθοντα καὶ ἐξολέκοντά τε γένναν
ἀνθρώπων ἅμα πᾶσαν ὑπ' ἐμπρησμοῦ μεγάλοιο.

unde apud Nasonem de Ioue ita dicitur: 6

esse quoque in fatis reminiscitur adfore tempus
quo mare, quo tellus correptaque regia caeli
ardeat et mundi moles operosa laboret.

quod tum fiat necesse est, cum honor et cultus dei summi 7
apud homines interierit. eadem tamen placari eum paenitentia factorum et sui emendatione contestans haec addidit:

ἃ μέλεοι, μετάθεσθε, βροτοί, τότε μηδὲ πρὸς ὀργὴν
παντοίην ἀγάγητε θεὸν μέγαν.

AVCTORES 3—5] IV 159—161 Rz. (158—160 Fr.) 7—9] Ouid. Metam. I 256—258. 13 s.] IV 162 s. Rz. (161 s. Fr.)

BP] 1 defraglationem *B* 3 KETOTET *(tert.* T *statim* ex C *corr.)* INΩPEIN-ΘEO NOΥKITITIPAΥNONTA *B*, KAΠΩ T H T HINΩ *(utrumque* T *in* T *ras. m. 2, prius ex* Θ *?)* CKINΘENOΥKEΘI *(*E *exp. m. 1,* Θ *linea del. et* T *add. m. 2)* ΠPAΥNΘHNIA *P* καὶ τότε γινώσκειν] *codd. Sibyll.* πραῦν *(uel* πρηῦν *uel* αἰὲν*)* ἐόντα] *codd. Sibyll.* 4 ΑΛ ΛΑΞΑΩΒΡΙΘΩΝΘΑ-ΚΑΙΕ ΞΟΑΟΝΤΑΤΕΤΕΝΝΑΝ *B*, Μ ΑΑΧΩΛΩΒΡΙΘΩΝ ΘΑΚΑΙΕΞΟΛΕ-ΚΩΝ *P* ἀλλὰ χόλῳ] *(uel* χρόνῳ*) codd. Sibyll.* βρίθοντα] βρύχοντα *uel* κραίνοντα *codd. Sibyll.* τε γένναν] γενέθλην *uel* γενεάν *codd. Sibyll.* 5 ΟΡΟΠΟΝΑΜΑΙΓΑCΑΝΤΠΕΜ ΠPECMOΥ *sic B*, ΘΩΠΩΝΝΑΜΑ ΠΑCΑΝΤ-ΠΕΜΘΡΗC ΜΟΥΜΘΑΛΩΙC *P* ἀνθρώπων] *codd. Sibyll.* ἅμα] *(uel* μάλα*) codd. Sibyll.* μεγάλοιο] *codd. Sibyll. interpretationem lat. in marg. add.* B^3 *hanc* et tunc gnoscere deum iam non placatum sed irascentem nimis et perdentem generationem hominum totam simul incendustione *ut uid. i. e.* incendii ustione*; deest interpretatio in P cf. Struuium p. 102* 7 *post* fatis *add.* ita B^3 8 *alt.* quo] *P*, quoque B^1, quoquo B^3 corruptaque *P* 9 operosa B^3 11 tamen] *P*, tautem B^2 13 *in B prior pars uersus recte, pro* τότε—ὀργὴν *haec* TEMEΔEΠ *(*Π *statim ex* P *corr.)* POCOP THN, *in P haec* AMEΛΩIMHΘA ΘHCΘBPΘEI ΘΩΘHMΔHPIPΩC ΩPΓHN τότε *scripturae codicis P (et B* TE*) subesse uideri monuit Rzachius,* τάδε *codd. Sibyll.* 14 ΠANΤOIENAΓAΓH ΘEONMEΓAN *B*, ΠANΘΩI HNAΘATHΘH MHΘAN *P* ἀγάγητε] *codd. Sibyll. interpretationem lat. in marg. add.* B^3, *in P haec* omnes ergo homines transferte uos neque ad iram ducite dñm magnum *cf. Struuium p. 140*

item paulo post:

οὐδ' ὀλέσει, παύσει δὲ πάλιν χόλον, ἣν ἄρα πάντες
εὐσεβίην περίτιμον ἐνὶ φρεσὶν ἀσκήσητε.

8 deinde alia Sibylla caelestium terrenorumque genitorem diligi oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio eius insurgat:

μήποτε θυμωθεὶς θεὸς ἄφθιτος ἐξαπολέσσῃ
πᾶν γένος ἀνθρώπων βιότου καὶ φῦλον ἀναιδές,
δεῖ στέργειν γενετῆρα θεὸν σοφὸν ἀέναόν τε.

9 ex his apparet uanas esse rationes philosophorum, qui deum putant à-

AVCTORES 2 s.] IV 169 s. Rz. (168 s. Fr.) 7—9] V 358—360. *BP]* 2 ΟΥΔΟΛΕCΙΠΑΥCΙΔΕΠΑ ΛΙΝΧΟΛΟΝΕΝΑΡΑΠΟΝ ΤΕC *B*, ΟΥΔΩΛΕCΕΙ ΠΑΥCΗΙΑΕ ΠΜΙΝΧΩΛΩΝ ΗΝΑΡΑΠΑΝ ΘΗC *P* χόλον πάλιν *codd. Sibyll.* ἣν περ ἅπαντες *codd. Sibyll.* 3 ΕΥCΕΒΙΕΝΠΕΡΙΤΩ ΟΝΕΝΙΦΡΕCΙΝΑCΧΕCΑΙ ΙΤΔΙ *B*, ΗΥCΕΒΗΙ ΗΝΡ̈ΗΡΙΘΙΜΩ *(corr. m. 1)* ΗΝΗΦΡΗCΙΝ ΑCΚΗCΗΘΗ *P* περίτιμον] *(uel* ἐρίτιμον *[sic etiam edd. Lact.] uel alia) codd. Sibyll.* ἀσκήσητε] *(uel* ἀσκήσαντες*) codd. Sibyll. interpretationem lat. in marg. add. B*³, *in P est haec* neque perdet irae autem parcet cum omnes pietatem insignem ex mente percipiatis *cf. Struuium p. 105; Rzachium, Krit. Stud. p. 44* 4 alia *om. B* terrenorum *P* 7 ΚΑΙΠΟΤΕΘΥΜΟΘΕΙCΘΕΟ CΑΦΘΙΤΟCΕΞΕΟΛΕCΑΙ *B*, ΜΗΠΩΘΗΤΥΜΩ ΘΗΙCΘCΑΦΘΙ ΘΩCΗΖΑΠΩΛΕC *P* μήποτε] *(cf. P) codd. Sibyll.* ἐξαπολέσσῃ] *edd. Lact. et Sibyll.*, ἐξαπολέσῃ *uel* ἐξαπολέσει *uel* ἐξαπολέσῃς *codd. Sibyll., uix* ἐξαπολέσσαι *scripsit Lact. (cf. B)' in codd. Sibyll. hic et proximus uersus ordine inuerso* 8 ΠΑΝΤΕΝΟCΑΝΘΡΟΠΟΝ ΒΙΟΤΟΝΚΑΙΦΥΛΟCΑΝΑΙ ΔΕC *B*, ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΒΙΩΤΩΝΚΑΙΦΥ ΛΩΝΑΝΑΙΔΕC. *P* πᾶν] μὴ *codd. Sibyll.* γένος] *codd. Sibyll.* βιότου] *Alexander et Rzachius, recepi, cf. interpret. lat. in P* uita, βίοτον *(cf. BP) codd. Sibyll.* φῦλον ἀναιδές] πάντας ὀλέσσῃ *codd. Sibyll.* 9 ΔΕΙCΤΕΡΓΕΙΝΤΕΝ ΕΤΕΡΑΘΕΟΝCΟΦΟΝΕΝΕ ΑΝΤΕ *B*, ΔΕΙCΘΗΡΘΕΙΝ ΘΕΝΗΘΗΡΘΝ CΟΦΩΝΑΕΝΑΩΝΕΕ *P* γενετῆρα] *codd. Sibyll.* ἀέναόν τε *in P (et B) potius quam* αἰὲν ἐόντα, *quod est in codd. Sibyll., subesse uidit Rzachius interpretationem lat. in marg. add. B*³, *in P est haec* ne forte iratus incorruptibilis deus omne genus hominum perdat uita tribum improbam oportet enim genitorem deum amare *(corr. m. 2)* qui plenus est et sapiens *cf. Struuium p. 105; Rzachium, Krit. Stud. p. 61* 10 quia *(a exp. m. 3) B* dominum *B* ἀόργητον] *Halmius,* ΑΡΤΗΟΜ *B*¹, *in marg.* sine iracundia *B*³, sine ira *P (*sine ira esse *Heumannus), haud scio an recte (cf. c. 22, 2* sine ira deum esse credentes*), etiam part. I p. 296, 6 in B graecum ab interpolatore additum est*

ὀργητον et inter ceteras laudes eius id ponunt quod est inutilissimum, detrahentes ei quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa maiestas. regnum hoc imperiumque terrenum nisi metus custodiat, soluitur. aufer iram regi, non modo nemo parebit, sed etiam de fastigio praecipitabitur. immo uero cuilibet humili eripe hunc adfectum, quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non adficiet iniuria? ita nec indumenta nec sedem nec uictum poterit habere aliis quidquid habuerit diripientibus, nedum putemus caelestis imperii maiestatem sine ira et metu posse consistere. Apollo Milesius de Iudaeorum religione consultus responso haec introducit: 10 11 12

ἐς δὲ θεὸν βασιλῆα καὶ ἐς γενετῆρα πρὸ πάντων,
ὃν τρομέει καὶ γαῖα καὶ οὐρανὸς ἠδὲ θάλασσα
ταρτάρεοί τε μυχοί, καὶ δαίμονες ἐρρίγασιν.

AVCTORES 13—15] cf. Porphyrii De philosophia ex oraculis haurienda librorum reliquiae ed. Wolff (1856) p. 142.

BP] 2 inutilissimum—per quod *om. P* 4 costodiat B^1, *corr.* B^2 5 regni *P* 6 praecip*itabitur *(a er.) B* 7 spoliauit, B^1, *corr.* B^2 quis] *P*, quis eum *B* 10 necdum *B* caelestis imperii] *P*, caelestē *(ē in er. i ? m. 2)* timeri *B* maiestatis *m. 1*, maiestatesī, *m. 2* es *ex* is, *m. 3* i *s. l.*, *B* 11 possetī B^2 12 indidit *P; an* intulit *? cf c. 22, 8; Inst. VII 13, 3* 13 ΕΤΑΕΘΕΟΝΒΑCΙΛΕΑ ΚΑΙCΕΤΕΝΤΕΡΑ ΠΡΟΠΑΝ ΤΟΝ *B*, ΕCΔΕΘΝΒΑCΙΛΗΑ ΚΑΙΕCΤΕΝΕΤΡΑ ΠΡΟΙΤΑΝΤΩΝ *P cum* ἐς δὲ *(P) consentit interpretatio Augustini* in deum; ἠδὲ *edd.*, οἰδὲ *Struuius alt.* ἐς *defenditur interpretatione Augustini* in regem, *om. edd.* γενετῆρα *scripsi*, γεννητῆρα *edd.*; βασιλῆ καὶ γεννητῆρα *coni. A. Nauckius, Diurn. antiqu Marburg. 1855 p. 120* 14 ΟΝΡΕΜΙΚΑΙΤΑΙΑΚΑΙ ΟΥΡΑΝΟCΗΙΑΕΘΑΛΑCCΑ *B*, ΟΝΤΡΕΜΕΙΚΑΙΤΑΤΑ ΚΑΙΟΥΡΑΝΩCΙΙ ΔΕΘΑΛΑCCΑ *P* τρομέει] *Nauckius p. 119*, τρέμει *uix Lactantius scripserat*, τρέμεται *edd.* γαῖα] *edd.* ἠδὲ] *edd. ap. Ge. Cedrenum, Histor. compend. p. 41 C (I p. 74, 4 Bekker) ex eodem oracluo haec* ὃν τρέμει πᾶν, οὐρανὸς γαῖά τε καὶ θάλασσα 15 ΤΑΡΤΑΡΕΟΙΤΕΜΟΙΧΟΙΚΕ Δ *(minus certum, fort.* Α *est)* ΕΜΟΙΟΝΕCΕΡΡΙΤΑCΙΝ *B*, ΤΑΡΘΑΡΕΟΙΤΕΜΥΧΟΙ ΚΑΙ ΑΑΙΜΟΝΕC ΕΡΡΙΤΑCΙΝ *P* ἐρρίγασιν] *Halmius ex BP*, ἐκφρίττουσιν *edd.* ταρτάριοι βύθιοί τε *(τε* βυθοὶ καὶ *coni. Wolffius)* δαίμονες ἐρρίγησαν *Cedrenus interpretationem lat. in marg. add.* B^3, *in P est haec* regem autem et genitorem ante omnia quem terra contremescit caelumque et mare et latebrae tartareae et demones abhorrescunt; *ap. Augustin. De ciu.*

13 si tam lenis est quam philosophi uolunt, quomodo ad nutum eius non modo daemones et ministri tantae potestatis, sed etiam caelum et terra et rerum natura omnis contremescit? si enim nullus alteri seruit nisi coactus, omne igitur imperium metu constat, metus autem per iram. nam si non moueatur quis aduersus parere nolentem, nec cogi poterit ad
14 obsequium. consulat unus quisque adfectus suos, iam intelleget neminem posse sine ira et castigatione imperio subiugari. ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque non erit. deus autem habet imperium, ergo et iram, qua constat imperium, habeat necesse est.

1 (15) 24. Quapropter nemo uaniloquentia philosophorum inductus ad contemptum se dei erudiat, quod est maximum nefas.
2 (16) debemus hunc omnes et amare, quod pater est, et uereri, quod dominus, et honorificare, quod beneficus, et metuere,
3 (17) quod seuerus: utraque in eo persona uenerabilis. quis salua pietate non diligat animae suae parentem? aut quis inpune contemnat eum qui rerum dominator habeat in omnes ueram
4 (18) et aeternam potestatem? si patrem consideres, ortum nobis ad lucem qua fruimur subministrat, per illum uiuimus, per
5 (19) illum in hospitium mundi huius intrauimus. si dominum cogites, ille nos innumerabilibus copiis alit, ille sustentat, in huius domo habitamus, huius familia sumus et si minus obsequens quam decebat, minusque officiosa quam domini et

dei XIX 23 (II 394, 12 Dombart²) haec in deum uero, inquit, generatorem et in regem ante omnia, quem tremit et caelum et terra atque mare et infernorum abdita et ipsa numina perhorrescunt *praeter Nauckium et Wolffium cf. Struuium p. 106; Diltheyum, Mus. rhen. XXVII (1872) p. 417; Dieterichium. Ann. philol. supplem. XVI (1888) p. 776 BP]* 1 philosi *P* 6 pareʳreˀ B^2P^2 nŏllentem B^1P^1, *pr.* 1 *del.* B^3, *exp.* P^2 cogere *Gemollius p. 19,* cogi ⟨is⟩ *malim* 8 ʳsˀine ira *(m er.) B* 10 ʳetˀ B^2 irā *(¯ m. 2) B* que B^1, *corr.* B^2, quam *P* 12 uaniloquentia *(m er.) B* inductum B^1, *corr.* B^2 13 se *(d er.) B* 16 uenerabiles B^{ae}, *corr. m. 1 uel 2* qui *B* saluat *(t exp. m. 2) P* 19 ortum] *P*, ostium *ras. ex* ostuum *B* 20 quam *(m exp. m. 3) B* 21 dm̃ *P* 22 innumerabiles P^1 alit *(t in er. s ? m. 2) B* 23 habitauimus B^1, habitabimus B^2 cuius B^1, *corr.* B^3 24 docebat P^1 quam officiosa *P*

parentis inmortalia merita poscebant, tamen plurimum proficit ad ueniam consequendam, si cultum eius notionemque teneamus, si abiectis humilibus terrenisque tam rebus quam bonis caelestia et diuina et sempiterna meditemur. quod ut facere (20) 6 possimus, deus nobis sequendus est, deus adorandus et diligendus, quoniam in eo est materia rerum et ratio uirtutum et fons bonorum. quid enim deo aut potentia maius est aut ratione perfectius aut claritate luculentius? qui quoniam (21) 7 nos ad sapientiam genuit, ad iustitiam procreauit, non est fas hominem relicto deo sensus ac uitae datore terrenis fragilibusque famulari aut quaerendis temporalibus bonis inhaerentem ab innocentia et pietate desciscere. non faciunt (22) 8 beatum uitiosae ac mortiferae uoluptates, non opulentia libidinum inritatrix, non inanis ambitio, non caduci honores quibus inlaqueatus animus humanus et corpori mancipatus aeterna morte damnatur, sed sola innocentia, sola iustitia: cuius legitima et digna merces est inmortalitas, quam statuit (23) 9 a principio deus sanctis et incorruptis mentibus quae se a uitiis et ab omni labe terrena integras inuiolatasque conseruant. cuius praemii caelestis ac sempiterni participes esse (24) 10 non possunt qui fraudibus rapinis circumscriptionibus conscientiam suam polluerunt quique iniuriis abominandis nefariisque commissis ineluibiles sibi maculas inusserunt

BP] 1 parentes B^{pc}, *corr. m. 1 uel 2* 3 terrenisque *m. 3 in 9—11 litt. er., quarum 3 primae* qua, *extremae* is, *fort.* quam bonis *fuerat*, *B* tam—bonis *s. l. add.* B^3 tam rebus *bis, pr. er.*, *P* 4 caelestiæt *(alt.* t *add. m. 2, fort. etiam* æ *ex* a *m. 2) B* diuinae B^1, diuinaet B^2 diuina *(om.* et*) P* 5 et] *codd. rec.*, est B^1, ds B^2, et diligendus *om. P* 7 potentiam ius P^1 aut *ex* ait B^2 9 ad iustitiam] *P*, et iustitia *B* 10 sensum B^2 dator et B^1, datorem B^2 12 innocentiæ *(m er.) B* et inpietate *B* discere B^1, discisscere B^2, discedere *P* 13 beatae P^1 uoluptates] P^2, uoluntates *B*, uoluptatis P^1 pollentia B^1, *corr.* B^3 libidinum *(u ex alia litt.) B* 14 incitatrix *P* 16 etterra B^1, aeternæ B^2 iustitia sola *P* 17 mercis P^1 inmortalitas B^2 19 inuiolatusque *(alt.* u *in er.* e *uel eodem* u *m. 1) B* 20 huius *P, fort. recte* 21 faucibus *m. 1,* facinoribus *ead. m. ?*, *B* 22 abominandis *scripsi (cf. Inst. VI 23, 11)*, hominum *BP edd.* 23 nefariis *P* commissisi ineluiuiles *m. 1, alt.* u *in* b *corr. m. 2,* i *post* commissis *del. m. 3, B*

11 (25) proinde uniuersos oportet qui sapientes, qui homines merito dici uolunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despicere, ut possint cum deo beatissima necessitudine copulari.
12 (26) auferatur inpietas, discordiae dissensionesque turbulentae atque pestiferae sopiantur, quibus humanae societatis et publici foederis diuina coniunctio inrumpitur dirimitur dissipatur; quantum possumus, boni ac benefici esse meditemur; si quid nobis opum, si quid suppetit copiarum, non uoluptati unius,
13 (27) sed multorum saluti inpertiatur. uoluptas enim tam mortalis est quam corpus cui exhibet ministerium, iustitia uero et beneficentia tam inmortales quam mens et anima, quae bonis
14 (28) operibus similitudinem dei adsequitur. sit nobis deus non in templis, sed in corde nostro consecratus: destructilia sunt omnia quae manu fiunt. mundemus hoc templum, quod non fumo, non puluere, sed malis cogitationibus sordidatur, quod non ceris ardentibus, sed dei claritate ac luce sapientiae in-
15 (29) luminatur. in quo si semper deum crediderimus esse praesentem, cuius diuinitati secreta mentis patent, ita uiuemus. ut et propitium semper habeamus et numquam uereamur ratum.

AVCTORES 13] cf. Minuc. Fel. 32, 2.

BP] 1 proideo *m. 1*, proi⸢n⸣de• *eadem m. ?*, *B* 2 dispicere *P* 3 dō *(˜ m. 2) P* 4 ac *P* 5 societates *P* publici• *(s er.) B* 6 foederes B^1, *corr.* B^2 coniu⸢n⸣ctio P^2 8 uolumptati *B* 10 ex⸢h⸣ibet B^2 11 inmortalis *B* 13 *pr.* ⸢in⸣ *P* dest⸢r⸣uctilia *P* 15 se⸢d⸣ B^2 males B^1. *corr.* B^2 16 ceris *(˛ m. 2) P;* cereis *edd., sed cf. Inst. VI 2, 5* cerarum lumen dei *om. P, fort. recte* 17 domini B^1, domiñ• B^2 18 diuinitati—ita] *B*, diuinitatis patentia P^1, *s. l.* ita *add.* P^2 19 ⸢uer⸣eamu⸢r⸣ *(ex* habeamus *?)* B^3 DE IRA DIVINA EXP. LIB. VIII. INC. DE OPI.FICIO DIVINO LIB. VIII. *B;* CAECILI FIRMIANI DE IRA DIVINA LĪB VIII EXPLIC INCIPIT DE OPIFICIO DĪ LIBER NONVS *P*

LACTANTI
QVAE FERVNTVR
CARMINA.

LACTANTI
CARMEN
DE AVE PHOENICE.

Est locus in primo felix oriente remotus,
  Qua patet aeterni maxima porta poli,
Nec tamen aestiuos hiemisue propinquus ad ortus,
  Sed qua sol uerno fundit ab axe diem.
Illic planities tractus diffundit apertos,
  Nec tumulus crescit nec caua uallis hiat,
Sed nostros montes, quorum iuga celsa putantur,
  Per bis sex ulnas eminet ille locus.

A: codex Parisinus 13048 saec. VIII—IX, continet u. 1—110.
B: codex Veronensis 163 saec. IX.
C: codex Leidensis Vossianus Q. 33 saec. X.
codd. rec.: codices quidam recentes.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES Gregor. Tur. De cursu stellarum c. 12 (Gregor. Tur. ed. Arndt et Krusch II p. 861): Tertium (miraculum) est quod de Phinice Lactantius refert. 'magna est' ait ‚corpore' *eqs.;* cf. Birtius, Mus. rhen. XXXIV 9; Baehrensius, Poet. lat. min. III 250 ss.; Fr. Schoellius, *Vom Vogel Phoenix* (1890) p. 45 s. — Alcuin. De sanct. Euboric. eccl. 1552: 'Quid Fortunatus uel quid Lactantius edunt' ad Phoenicem recte referre uidetur Manitius, *Gesch. der chr.-lat. Poesie* (1891) p. 45. 1 s.] cf. Theodulf. carm. L 1 s. (Poet. lat. aeui Carol. rec. Duemmler I p. 550) 2] Ennius ap. Lactant. Inst. I 18, 11; Obitus Baebiani 124 s. (ed. Guil. Brandes, Stud. Vindobon. XII, 1890, p. 280 ss.): patet ecce sereni Porta poli merito; ibid. 72: aetherii secreta poli; Venant. Fortun. carm. III 9, 2: et maiore poli lumine porta patet (cf. II 7, 1). 7] gramm. d. dub. nom., Gr. Lat. V 581, 12 Keil. 7 s.] Gregor. Tur. p. 861, 4 s.

ABC] Lactancius de phoenice *m. rec. in A,* IT. LACTATII *(sic)* DE EADEM AVE *(antecedit post alia Claudiani carmina Phoenix eius inscriptus* EIUSDEM. DE FOENICE AVE*) B,* VERSVS LACTANTII DE AVE FOENICE *C* 2 patit *A* poli] *AB,* caeli *C* 3 hiemesue *B,* hiemisue *(a er.) C* hortus *A;* aestiuas .. oras *Leyserus* 4 uerbo *A* axe *(e ex o) C* 5 defundit *B* 6 *pr.* Nec *A* 7 sed trimontes *codd. gramm. d. dub. nom. p. 581, 12* 8 sex] mille *(M. scriptum pro* VI. *lectum) Machlyus, Satura, Basil. 1886. p. 26* imminet *AB* ille *A*

Hic Solis nemus est et consitus arbore multa
Lucus, perpetuae frondis honore uirens.
Cum Phaethonteis flagrasset ab ignibus axis,
Ille locus flammis inuiolatus erat,
Et cum diluuium mersisset fluctibus orbem,
Deucalioneas exsuperauit aquas.
Non huc exsangues morbi, non aegra senectus,
Nec mors crudelis nec metus asper adest,
Nec scelus infandum nec opum uesana cupido
Aut ira aut ardens caedis amore furor:
Luctus acerbus abest et egestas obsita pannis
Et curae insomnes et uiolenta fames.
Non ibi tempestas nec uis furit horrida uenti
Nec gelido terram rore pruina tegit,
Nulla super campos tendit sua uellera nubes,
Nec cadit ex alto turbidus umor aquae.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 10] Ouid. Met. I 565; Gregor. Tur. p. 861, 5 s. 15 ss.] cf. Verg. Aen. VI 273 ss.; Ps.-Cyprian. De resurrect. mort. 246 s.: Iraeque insidiaeque absunt et dira cupido, Exclususque metus pulsaeque a limine curae; de Phoenice cf. ibid. 133 s. 16] gramm. d. dub. nom. p. 583, 32. 23] idem p. 593, 26. 24] idem p. 580, 23.

ABC] 9 solus nemos *A* 11 faetontaeis *A*, phaetonteis *B*, foetonteis *(sic) C* 14 Deocalioneas *A*, diocallioneas *B*, Deucaloneas *C* exuperauit *A*, ex•uperauit *(s er.) B* 15 ex•angues *(s er.) B*, exsanguis *AC* morbus *C* egra *C* senetus *C* 16 a^{r}s^{r}per *C* adit *C*, adhesit *gramm. d. dub. nom. p. 583, 32* 17 uaesana *AB*, 18 ira *Baehrensius, quod recepi conl. Ps.-Cyprian. De resurrect. mort. 246 (cf. supra)*, mętus *A*, metus *BC*, Mars *edd.*, Venus *Oudendorpius (ap. Burmannum)*, Pauor *Goetzius, Act. soc. philol. Lips. V p. 327*, Letum *Riesius*, uitium *Schoellius;* Huc meat aut ardens *Birtius, Ad histor. hexam. lat. p. 12 adn. 2;* Ambitus aut ardens *Klappius, Quaest. de Anthol. lat. carmin. nonnull., Vandsbeck. 1875, p. XV* cedis *A*, cedit *B*, adit *C* amorę *A* 19 aceruus *AB* abĕ•• *(in ? er.) C* aegestas *A*, •egestas *(a er.) B*, ^{r}e^{r}gestas *C* 20 insomnis *A* et] *BC*, nec *A* 21 tempes *(om. tas) A* furet *C* 22 gelida *A* proina *B* 23 tend$_{i}$i$_{t}$ *A*, tendet *codd. gramm. d. dub. nom. p. 593, 26* uellerė *A* 24 Nec cadit] necauit *codd. gramm. d. dub. nom. p. 580, 23* umur B^{1}, *corr.* B^{2}, humor *AC* aq̃; *C*

Sed fons in medio <est>, quem uiuum nomine dicunt,
Perspicuus, lenis, dulcibus uber aquis,
Qui semel erumpens per singula tempora mensum
Duodecies undis inrigat omne nemus.
Hic genus arboreum procero stipite surgens
Non lapsura solo mitia poma gerit.
Hoc nemus, hos lucos auis incolit unica Phoenix,
Unica, sed uiuit morte refecta sua.
Paret et obsequitur Phoebo memoranda satelles:
Hoc natura parens munus habere dedit.
Lutea cum primum surgens. Aurora rubescit,
Cum primum rosea sidera luce fugat,
Ter quater illa pias inmergit corpus in undas,
Ter quater e uiuo gurgite libat aquam.
Tollitur ac summo considit in arboris altae
Vertice, quae totum despicit una nemus,
Et conuersa nouos Phoebi nascentis ad ortus
Expectat radios et iubar exoriens.
Atque ubi Sol pepulit fulgentis limina portae
Et primi emicuit luminis aura leuis,

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 25] Gregor. Tur. p. 861, 6 s. 26] cf. Ps.-Cyprian. De pascha 27 s. 31] cf. Ouid. Amor. II 6, 54. 34] cf. Lact. Inst. II 8, 21 ss. (cf. § 57): natura—quam deum. 37 s.] Gregor. Tur. p. 861, 11 s. 39] cf. ibid. p. 861, 12. 39 s.] ibid. p. 861, 7 s. 41 s.] ibid. p. 861, 13.

ABC] 25 Sed] Est *Baehrensius* <est> *codd. rec. edd., om. ABC* uinũ C^{ac}, *s. l. corr. m. 1* 27 per—mensum] *BC*, per singulis nubes *A* 28 inrigat (r *s. l. m. 2) B*, irrigat *C* 29 arborem *A*, arbor̄e *ex* arbor̄ *(sic) C* ⌜de⌝ stipite B^2 31 locus B^1, *s. l. corr.* B^2 fenix *AC*, foenix *B* 32 Unica sed *(distinctione omissa) Riesius* sed] si *('i. e.* siquidem'*) Baehrensius, Annal. phil. CV 51 et in edit.*, quae *Francius (ap. Burmannum)* 33 Paret] *sic B*, Parit *AC* foebo *AC* ueneranda *Baehrensius ibid.*, miranda *dubitanter Riesius* satellis B^1, *corr.* B^2 *(sic)* 34 mu**nus *C* 35 ⌞surge⌟ns *A* 36 s⌞i⌟dera B^2 37 pia *A* inundaṅs *C* 38 surgite *(sic)* B^1, *corr.* B^2 39 considit] *codd. rec.*, consedit *ABC* arborę *A* 40 dispicit *A* 41 foebi *C* 42 Ex pectus *A* 43 At quae *A* ibi P^{ac}, *pr.* i *in* u *corr. m. 1* pepullit *A* 44 laeuis *A*

Incipit illa sacri modulamina fundere cantus
Et mira lucem uoce ciere nouam,
Quam nec aedoniae uoces nec tibia possit
Musica Cirrhaeis adsimulare modis,
Sed neque olor moriens imitari posse putetur
Nec Cylleneae fila canora lyrae.
Postquam Phoebus equos in aperta effudit Olympi
Atque orbem totum protulit usque means,
Illa ter alarum repetito uerbere plaudit
Igniferumque caput ter uenerata silet.
Atque eadem celeres etiam discriminat horas
Innarrabilibus nocte dieque sonis,
Antistes luci nemorumque uerenda sacerdos
Et sola arcanis conscia, Phoebe, tuis.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 45] Gregor. Tur. p. 861, 10 s. 46] cf. Euphorb. de Siren. (Anthol. lat. 637 R.) 2. 50] gramm. d. dub. nom. p. 578, 26.

ABC] 45 sagri *B* modolamina *AB* 46 luce *C* ciere] *A*, uerere *B*, referre *C* noua *C* 47 nęc *A* ędoneae *A*, iduoneae *B*, aidoneae *C* uocis *A*, fauces *Baehrensius* 48 cerreis *A*, cirrheis *B*, cirreis *C* adsimolarę *A*, assimilare *BC* 49 Et *Baehrensius* holor *A* *moriens *(o er.) C* imitare *A* posse] se *post lacunam fere 3 litterarum A* putatur *B* 50 cillineę *A*, cilleneae *B*, cyllineae *C* luere *A*, lirae *C* 51 phoeuus *A*, foebus *C* diffudit *B*, diffundit *C* 52 At quę *A* orbem] ortum *uel* aurum *coni. Baehrensius, Annal. phil. CVII 63*, orbem *'sc. solis, caput dei quasi cingentem' Riesius* pertulit *codd. rec.* usquę *A* medos *B* protulit Oceano *Heinsius* Atque axem totum protulit osque micans *Goetzius, Mus. rh. XXXI 477*, Atque orbem in totum propulit usque means *Maehlyus p. 26; quamquam Baehrensius l. c. inprobat, haud scio an poeta locum sic* postquam totum terrae orbem ostendit *intellegi uoluerit* 53 alarum *B* 54 Igniferum quae *A*, Igneferumque *(sic) B* *55. 56 eicit Leyserus* 55 At quae *A* celeris *A* 56 Inennarrabilibus *B* noctae dię quae *A* 57 Antistis *A*, Antistites *(pr. i ex e) C* nemor *C* ueneranda *BC* 58 archanis *C* phoebae *A*, foebe *C* *post hunc u. Baehrensius (Ann. phil. CVII p. 64) uu. 123—150 ponendos esse putat*

Quae postquam uitae iam mille peregerit annos
Ac se reddiderint tempora longa grauem,
Ut reparet lapsum spatiis uergentibus aeuum,
Adsuetum nemoris dulce cubile fugit.
Cumque renascendi studio loca sancta reliquit,
Tunc petit hunc orbem, mors ubi regna tenet.
Dirigit in Syriam celeres longaeua uolatus,
Phoenices nomen cui dedit ipsa uetus,
Secretosque petit deserta per auia lucos,
Sicubi per saltus silua remota latet.
Tum legit aerio sublimem uertice palmam,
Quae Graium phoenix ex aue nomen habet,
In quam nulla nocens animans prorepere possit,
Lubricus aut serpens aut auis ulla rapax.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 59] cf. Auson. Epist. 20, 9; Gregor. Tur. p. 861, 4. 63 s.] cf. Lact. Epit. 22 [27], 4 s.: eiecit—hominem mors. 69] Gregor. Tur. p. 861, 7 s.

ABC] 59 mile *A*, millae *C* pergerit *B* 60 se] *BC*, si *A*, sibi *cum Hoeufftio (Peric. crit. p. 160) Baehrensius ('ipsa sibi auis propter senium molesta fit');* Et sic *Barthius;* Hanc *(sc.* uitam*)* et reddiderint *Maehlyus p. 26* reddideri⁊nt *C*, reddiderent *A*, reddiderunt *B; cf. Claudian. Phoen. 27:* Namque ubi mille uias longinqua retorserit aestas*; Gregor. Tur. p. 861, 4:* Haec postquam mille transierit annos 61 repararet *B* fatis *C* 62 Assuetum *C* cubicule *C* 63 Cum quę *A* reliquid *AB*, relinquit *C* 64 Tum *C* mors] *cod. Vindob. 717. edd.*, mox *ABC codd. rec.* 65 Derigit *Baehrensius* ceⁱleres *B* longeua *AC* 66 Phoenices] *edd.*, Phoenicis *A*, fenicis *C*, foenice *(sic) B*, Phoenicem *codd. rec.*, Phoenicen *Baehrensius* uetus] *codd. rec.*, uaetus *A*, uetustas *BC*, Venus *Heinsius* 67 securosque *Baehrensius, Annal. phil. CVII 63 et in edit.* lucus *B* 68 Hic ubi *codd. rec. (Vitebergens. Leyseri, Vindobon. 717) edd.* sastus *(uel* sartus*) B*ac, *s. l. corr. m. 1* silua] illa *Heinsius*, sola *Oudendorpius* 69 Cum *A* aereo *(sic) B* uerticae *A*, uerticē *B* 70 graium *A*, *coniecerat etiam Heinsius*, gratum *BC* foenix *B*, fenix *C* auae *A* habuit *A* 71 In quam] *C*, Id quam *A*, It qua *B*, Et qua *Goetzius, Act. soc. philol. Lips. V 329* noceⁿnˢ animaⁿnˢ *C* proripere *B*, prorumpere *C*

Tum uentos claudit pendentibus Aeolus antris,
Ne uiolent flabris aera purpureum
Neu concreta noto nubes per inania caeli
Submoueat radios solis et obsit aui.
Construit inde sibi seu nidum siue sepulchrum:
Nam perit, ut uiuat, se tamen ipsa creat.
Colligit hinc sucos et odores diuite silua,
Quos legit Assyrius, quos opulentus Arabs,
Quos aut Pygmeae gentes aut India carpit
Aut molli generat terra Sabaea sinu.
Cinnamon hinc auramque procul spirantis amomi
Congerit et mixto balsama cum folio:
Non casiae mitis nec olentis uimen acanthi
Nec turis lacrimae guttaque pinguis abest.
His addit teneras nardi pubentis aristas
Et sociam myrrae uim, panacea, tuam.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 73] cf. Ouid. Met. XIII 810 s. 77] cf. Ouid. Met. XV 397; Claudian. Phoen. 44. 77. 79—92] Gregor. Tur. p. 861, 8—10. 78] cf. Anthol. lat. 389, 32 R. 83] cento anonymi u. 55 (Cod. Sangall. 870 [olim D. n. 476] saec. IX; cf. Iuuenalis commentarii uetusti ed. Cramer, 1823, p. 17). 83 s.] cf. Ps.-Cyprian. De resurrect. mortuor. 216 s. 85] Verg. Georg. IV 123. 86] Ouid. Met. XV 394. 87] cf. Ouid. Met. XV 398.

ABC] 73 uentus *A* claudent pandentib; *B* eulos *A*, eolus *C* 74 fabris *B* pûporeum *A*, purpereum *B* 75 congreta *B* notus *B*, nothus *C*, notis *Heinsius* 76 redios *A*, radius *C* obsit aui] *codd. rec.*, bosi taui *A*, ussit aui *BC* 77 sepulchum *A* 78 sed *BC* 79 huic *Baehrensius*, huc *dubitanter Riesius* odoris *A*, odore⌜s⌝ *C* 80 opolentus *B* araps *ABC* 81 pigmeę *A*, pigmaee *(sic) B*, pigm⌜e⌝ae *C*, Panchaeae *Heinsius cum codd. rec.* 82 mollit *A* terras ab ea *A* sabea *C* 83 Cinnamomum *B*, Cynnamoum *C* hinc] *codd. rec.*, *(cf. u. 79)*, hic *ABC cento Sangall.*, huc *dubitanter Riesius* auram quae *A*, auraque *cento Sangall.* spumantis *C* 85 caseae *A* mites *A*, mitţis *C* acha⌜ti⌝ *(sic) B*, ⌜a⌝chanti *C* 86 lagrimae *B* gutta quae *A* 88 sociam] *B*, sociat *A*, socia *C* uini *C* panacea] *codd. rec.*, panacheę *A*, panachea *BC*, Panachaea *('pro* Panchaea'*) cum codd. rec. Baehrensius*, Nabathaea *Leyserus* tuam] *codd. rec.*, tuę *A*, turis *B*, ture *C*

Protinus instructo corpus mutabile nido
Vitalique toro membra uieta locat.
Ore dehinc sucos membris circumque supraque
Inicit exsequiis inmoritura suis.
Tunc inter uarios animam commendat odores,
Depositi tanti nec timet illa fidem.
Interea corpus genitali morte peremptum
Aestuat et flammam parturit ipse calor,
Aetherioque procul de lumine concipit ignem:
Flagrat et ambustum soluitur in cineres.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 93 s.] Luc. 23, 46 ap. Ambros. De spir. sancto II, VII, 56; De incarn. V 42 (II 645 A; 713 B Maur.) et Hilar. Pict. In Ps. 53. 141 (I 138. 802 Zingerle) et in Vulg.: in manus tuas commendo spiritum meum; ap. Tertull. Adu. Prax. 25: in tuis manibus depono spiritum meum; Lact. Inst. IV 19, 2 (Epit. 41 [45], 10): (Iesus) spiritum posuit; Claudian. Phoen. 94: iam flammae commendat opus. 96] gramm. d. dub. nom. p. 577, 14. 97] Gregor. Tur. p. 861, 13. 98] cf. Ps.-Cyprian. De Sodoma 138: soluitur in cinerem, ubi Peiperus (Cyprian. Gall.) adfert Arator. II 1176: soluitur in cinerem (*cineres* edd. Aratoris).

ABC] 89 Protinus] *AC*, His protinus *B* instructo] ***Heinsius et Francius (cf. Baehrensium, Mus. rh. XXX 309); an*** in structo *?* instructos *A*, structis *B*, instractis *C;* Protinus huic tradit ***Klappius p. XVI***, Protinus in stragis ***Birtius***, ***Mus. rh. XXXIV 9*** mobile *C* 90 Vitali quae *A*, Nidaliq; *C* uieta] ***Heinsius***, quiete *AB*, quieta *C edd.* 91 sucus *A* circum quae supra quae *A*, circū quaq; supʳaʳa *C* 92 exequiis *AC* ***post hunc u. conplura disticha intercidisse existimat Birtius p. 8 locum Gregorii Tur. p. 861, 10 adhibens, consentit Riesius, sed Gregorius argumentum carminis liberius reddidisse uidetur; cf. etiam Schoellium l. c.*** 93 Tunc] Huic ***Klappius p. XVI, uersib. 93. 94 post 90 positis*** inter] *BC*, in *A* odoris] *A*, -es ***in B minute scriptum euanidumque, fort.*** -is ***est*** inter . . . odores ***pro datiuo positum interpretatur Birtius p. 9*** 94 ***uersum in marg. add. m. 1 C*** Depositam *A*. Depositā *C* tibet *A* ***95 et 96 eicit Leyserus*** 95 Interimit *A* mortae *A* 96 protulit ***codd. rec.*** 97 concepit *A* 98 soluitus ***(sic)*** *A* cineres ***Ritschelius, Opusc. III 808***, cinerem *ABC (cf. supra Ps.-Cyprian. Sodom. 138 et Arator. II 1176)*

Quos uelut in massam cineres natura coactos
Conflat, et effectum seminis instar habet.
Hinc animal primum sine membris fertur oriri,
Sed fertur uermi lacteus esse color.
Crescit, at emenso sopitur tempore certo
Seque oui teretis colligit in speciem.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 99 s.] Gregor. Tur. p. 861, 14 s. 103] non conferendum esse Ouid. Fast. V 537 'creuerat immensum' recte monet Riesius; cf. etiam Ps.-Cyprian. De pascha 16 'creuit in immensum', fort. ex corrupta scriptura Phoenicis per imitationem factum 104] Gregor. Tur. p. 861, 15.

ABC] 99 cinéris *B*, natura *Ritschelius;* tenues *coniciebam (cf. Venant. Fortun. I 15, 51 s.:* Post cineres consumpta suôs tenuesque fauillas Sic solet et Phoenix se renouare senex*)* natura[1] *Bue helerus ap. Riesium, Anthol. lat. 731 (adde Claudian. Phoen. 62 s.:* Parturiente rogo curis natura laborat Aeternam ne perdat auem), *ad* conflat *suppleuerat* natura *iam Gryphiander*, in more *ABC*, in morte *codd. rec.*, sine more *Heinsius*, umore *Ritschelius;* Quos deus *(pro* uelut, *quod cum AC etiam B habet)* in massam cineres umore coactos *Klappius p. XVII.* Quos lux in massam nocturno umore coactos *Baehrensius, Annal. Bursiani I 222,* Quos uelut in massam cineres anima orbe coactos *Birtius p. 9,* Quos uelut in massam Cinyras umore coactos *Froehnerus, Mus. rh. XXXXVII 303* coactus *AC* 100 affectu *(sic) A;* effictum *Froehnerus ibid.* habent *cum codd. rec. Ritschelius* 102 Sed] Sic *Leyserus*, Et *Maehlyus p. 26* uerni *A*, uermis *C* lactibus *A* 103 Crescit, at emenso sopitur *scripsi,* Creuerit in mensum subitus *(sic Laubmannus Baehrensius ego legimus,* subitur *in appar. Riesii) A.* Creuerit inmensum subitur *(sic Riesius et Haberda,* subitus *Ieepius et Baehrensius) B,* Creuerit inmensum subito *C;* Creuerit *(uel* Creuit *uel* Crescit*)* in *(uel om. uel* et*)* immensum subito *codd. rec.*, Creuerit *(uel* Crescit in *uel* Creuit in*)* immensum subito cum *edd.*, Creuit ubi, mensum sopitur *Klappius p. XVI, at uermi XL dies dari solent, cf. Schoellium p. 9. 43;* Creuerit in mensum *('i. e. in iustam mensuram'):* sopitur *Riesius*, Crescit in immensum, sopitus *Maehly s p. 26,* It tener in densum duratus *Baehrensius (f. Annal. phil CV 361),* Corruit is mensum sopitus *Ribbeckius, Mus. rh. XLV 315;* crescit et immensum subito cum corpore curto *Fritzschius* *ad* Crescit *cf. Artemidor. IV 47 (p. 229, 14 Hercher)* καυθείσης δὲ τῆς πυρᾶς μετὰ χρόνον ἐκ τῆς σποδοῦ σκώληκα λέγουσι γεννᾶσθαι, ὄντινα μεταβάλλειν αὐξανόμενον καὶ γίνεσθαι πάλιν φοίνικα; *imitator Anglosaxo 234 (Grein)* crescit in umbra *(sc.* uermis*; cf. de hoc loco Prolegom.)* 104 teritis *C* collegit *B* *107. 108 post 104 posuerunt Leyserus et Klappius, post 102 Baehrensius*

Ac uelut agrestes, cum filo ad saxa tenentur,
  Mutari tineae papilione solent,
Inde reformatur qualis fuit ante figura,
  Et Phoenix ruptis pullulat exuuiis.
Non illi cibus est nostro concessus in orbe
  Nec cuiquam inplumem pascere cura subest.
Ambrosios libat caelesti nectare rores,
  Stellifero tenues qui cecidere polo.
Hos legit, his alitur mediis in odoribus ales,
  Donec maturam proferat effigiem.
Ast ubi primaeua coepit florere iuuenta,
  Euolat ad patrias iam reditura domus.
Ante tamen proprio quidquid de corpore restat
  Ossaque uel cineres exuuiasque suas
Unguine balsameo myrraque et ture soluto
  Condit et in formam conglobat ore pio.
Quam pedibus gestans contendit Solis ad urbem
  Inque ara residens promit in aede sacra.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 107 s.] Ouid. Met. XV 372—374. 110 s.] Gregor. Tur. p. 861, 16 s.

A—110, BC] 107 uelud *C* solo *C* taxa *Thomasius (edit. Lact. adn. 242)* 108 Mutare *A*, Motare *C* tineae] *Didacus Couaruuias episcopus Segobiensis ap. Thomasium conl. Ouid. Met. XV 372 ss.*, pinnae *AB*, pennae *C* papilione] *codd. rec.*, papiliones *AB*, papilionis *C* 105 quali *Heinsius* 106 foenix *B*, fenix *C* ruptis *C* pululat *B* exubiis *AC*, exuuis *B* 107 tenentur *B* 109 illic ibus *A* est *om. C* consuetus *Bachrensius, Annal. phil. CV 361 et in edit.* orbę *A* 110 Nęc *A* cuique *B* implumem *B* *in* cura subest *desinit A sine subscriptione* 111 Ambrosius B^1, *s. l. corr.* B^2 112 teneri *codd. rec.* 113 dolorib; *B* 115 Has ubi *C* coeperit *C* iuuentus *C* 116 domos *C* 117 patrio *uel* prisco *Wernsdorfius* quidquid *B*, quicquid *C* 118 Ossa quae *C* 119 murraq; *C* solo B^1, sabeo B^2, sabaeo *cum codd. rec. Goetsius p. 330* 121 genstans *C* urbem] *Gryphiander*, ortus *BC codd. rec.*, arces *Leyserus* 122 arma *C* ponit *edd., recte ?* aędе *C* sagra B^1, *s. l. corr.* B^2 *(sic)*

Mirandam sese praestat praebetque uerendam:
Tantus aui decor est, tantus abundat honor.
Principio color est, quali est sub sidere Cancri
Mitia quod corium punica grana tegit,
Qualis inest foliis quae fert agreste papauer,
Cum pandit uestes Flora rubente solo.
Hoc humeri pectusque decens uelamine fulget,
Hoc caput, hoc ceruix summaque terga nitent.
Caudaque porrigitur fuluo distincta metallo,
In cuius maculis purpura mixta rubet.
Alarum pennas insignit desuper iris,
Pingere ceu nubem desuper acta solet.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 125] cf. Vergil. Ecl. X 68. 125 s.] cf. Ouid. Met. X 736 s.; Fast. IV 607 s. 127] gramm. d. dub. nom. p. 586, 23. 133 s.] cf. Auson. Mos. 110 s. 134] cf. Verg. Aen. X 38.

BC] 123 Mirandum *C* prestat *C* prelctque *B* uerendam] *Baehrensius ibid.*, uehentes *B*, uehementes *C*, uidenti *edd.* *de 123—150 cf. ad 58* 124 aui] *Heinsius*, ubi *B*, ibi *C* habundat *BC* 125 Principio] *BC*, *'i. e.* primum' *Schoellius*, Puniceus *Heinsius*, Purpureus *Burmannus* Praecipuus *Baehrensius Annal. phil. CV 361 et in edit.* quali est *scripsi*, qualis *BC* quali sunt *Baehrensius* siderę *C* Cancri] *Baehrensius ibid. (conl. Verg. Ecl. X 68). Klappius p. XVII (conl. Colum. X 413)*, caeli *BC edd.* sub cortice *(uel* uellere*)* laeui *Heinsius* 126 Mittia *C* quod *scripsi*, quae *B*, qui *C*, quem *Heinsius* corium *scripsi Goetzium* (corio*) secutus*, cruceo B^1, croceo B^2C *edd.*, croceum *Heinsius* pumica *C* tegit] *Leyserus*, legunt *BC*, tegunt *Heinsius* qualis sub sidere caeli Mitia qui croceo punica grana tegit *Leyserus;* qualis sub sidere Cancri Cortice cum croceo Punica grana tegit *Riesius;* quali sub sidere caeli Mitia quae corio Punica grana tegunt *Goetzius; alia M. Schmidtius, Mus. rh. VI 319, Maehlyus p. 27* 128 Flora] *Heinsius*, flore *BC (sic)* solo] *Heinsius*, caelo B^1C, polo B^2 *edd.;* rubente peplo *uel* tepente solo *Riesius*, tepente polo *Maehlyus p. 27*, ruente gelo *Baehrensius, Mus. rh. XXIX 201, idem in edit.:* uestes *('puto* uestem*; intellege calathum')* flore *(ipsius scil. papaueris')* nouo 129 humeros *Oudendorpius* pectusq; (q; *postea inseruit m. 1) C* 131 porregitur B^1, *corr.* B^2 distincta] *codd. rec.*, distenta *BC (cf. 141)* 133 Alarum] *Ritschelius p. 810*, Harum *BC* insignit desuper iris] *Schoellius*, insigne desuper iris alis *B*, insigne superaris *C;* insigne desuper *ex 134 s. inlata esse existimat Ritschelius (poetam fort.* fulgor conluminat *uel sim. scripsisse), rectius fort. de* d

Albicat insignis mixto uiridante zmaragdo
Et puro cornu gemmea cuspis hiat.
Ingentes oculi, credas geminos hyacinthos,
Quorum de medio lucida flamma micat.
Aptata est rutilo capiti radiata corona
Phoebei referens uerticis alta decus.
Crura tegunt squamae fuluo distincta metallo,
Ast ungues roseo tinguit honore color.
Effigies inter pauonis mixta figuram
Cernitur et pictam Phasidis inter auem.
Magnitiem terris Arabum quae gignitur ales
Vix aequare potest, seu fera seu sit auis.
Non tamen est tarda ut uolucres quae corpore magno
Incessus pigros per graue pondus habent,
Sed leuis ac uelox, regali plena decore:
Talis in aspectu se tenet usque hominum.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 135—147] Gregor. Tur. p. 861, 1 s. 137] gramm. d. dub. nom. p. 580, 29.

super *quam de* insign. *(de uerbis a poeta repetitis cf. Riesium ad hunc u.), unde* insignit lux nitida, iris *coniciebam;* Alarum pennas lux pingit discolor, Iris *Baehrensius,* Alarum pennas tingit nitor, Iridis atram *Maehlyus p. 27* 134 Pinguere *B* acta] *Heinsius, Baehrensius (Mus. rh. XXIX 201) contulit Verg. Aen. X 38,* aura *BC Maehlyus,* alta *codd. rec., edd.* 135 insigne *B* mixtis *C* smaragdo *B* 137 oculos *gramm. d. dub. nom. p. 580, 29, codd. rec.;* oculos credas *Baehrensius* iyachintos *(sic) B,* hiacincthos *C* 138 lucidā *C* migat *(sic) B* 139 Aptata est] *Ritschelius p. 811,* Aequataque *B,* Aequat aq; *C,* Aptatur *Oudendorpius, coni. etiam Ritschelius,* Arquata est *Baehrensius, Annal. phil. CV 361 et in edit.,* Arquatur *Klappius p. XVII* rutilo] *Baehrensius ibid. conl. Claudian. Phoen. 18,* noto *B,* notho *C,* toto *edd.,* croceo *Klappius,* summo *uel* nitido *Ritschelius* 140 Foebei *B,* Foeboę *(inter* o *et* ę *punctum) C* 141 Grura *B* squame *C* flauo *B* distinctā *C* fuluo distincta metallo *Ritschelio (p. 810) ex u. 131 inlata uidentur* 142 roseus *(sic) B* 143 pauones *B* mixtaque *B* figuram] *codd. rec.,* figura *BC* 144 fasidis *BC* 145 Magna etiam *Heinsius* arabum que *B,* arabumq: *C* alis *B* 146 potes *C* auis sit *B* 147 tarda] *uel* pigra *codd. rec.,* parua *BC* uolocres *B* 149 decora *C* 150 aspectus se *C*

Huc uenit Aegyptus tanti ad miracula uisus
Et raram uolucrem turba salutat ouans.
Protinus exculpunt sacrato in marmore formam
Et titulo signant remque diemque nouo.
Contrahit in coetum sese genus omne uolantum
Nec praedae memor est ulla nec ulla metus.
Alituum stipata choro uolat illa per altum
Turbaque prosequitur munere laeta pio.
Sed postquam puri peruenit ad aetheris auras,
Mox redit: illa suis conditur inde locis.
At fortunatae sortis finisque uolucrem,
Cui de se nasci praestitit ipse deus!
Femina ‹seu sexu› seu mas est siue neŭtrum,
Felix, quae Veneris foedera nulla colit.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 163] Gregor. Tur. p. 861, 3 s. 163 s.] cf. Ouid. Met. IV 378 s. 163—169] cf. Zeno Veronensis, Tractat. lib. I, XVI, IX (p. 125 ed. Giuliari): ipsa (sc. Phoenix) est sibi uterque sexus, ipsa omnis affectus, ipsa genus, ipsa finis, ipsa principium. non ex coitu nascitur nec officio alieno nutritur ..., sepulcrum nidus est illi, fauillae nutrices ..., mors natalicius dies. denique post momentum festo exsultat in tumulo, ... non imago, sed Phoenix, non alia, sed quamuis melior alia, tamen prior ipsa. 164 s.] Gregor. Tur. p. 861, 2 s. 164—167] cf. Ambrosius, Exposit. in Ps. 118, Cap. 19, 13 (I 1212 F Maur.): Phoenix coitus corporeos ignorat, libidinis nescit illecebras, sed de suo resurgit rogo sibi auis superstes, ipsa et sui heres corporis et cineris sui factus; Obitus Baebiani 57 ss.: O felix, cui adhuc corporeo datum Aeterni speciem cernere saeculi, In quo conubiis nulla necessitas, Sexus perpetuis corporibus perit.

BC] 151 Huc] *codd. rec.*, Hic *BC*, hinc *Baehrensius;* Conuenit *codd. rec.* *ante* aegyptus *er.* in *C* 152 uolocrem B^1, *s. l. corr.* B^2 resultat *C* 153 sculpunt sagrato B^1, *corr.* B^2 *ante* marmore *er.* cor *(uix* cori*) C* 155 coetus *C* omnẽ *C* 156 predę *(, m. 2) B*, predae *C* ullus metus *C* 157 Alitũ *C* 158 murere B^{ac}, *corr. m. 1*, murmure *Heinsius* 160 *post* redit *distinxit Riesius, post* illa *priores* unde *B* 161 At] *C*, Ad *B*, A *Is. Vossius*, Ah *Leyserus*, O *Gallaeus, quod malim conl. Verg. Georg. II 458*, Sat *Baehrensius* fortunate *C* finisque uolucrem] *Is. Vossius (recte?)*, filisque uolucrum *BC*, felixque uolucrum *codd. rec.*, fatique uolucrem *edd. uet. Leyserus (conl. Verg.*

Mors illi Venus est, sola est in morte uoluptas:
Ut possit nasci, appetit ante mori.
Ipsa sibi proles, suus est pater et suus heres,
Nutrix ipsa sui, semper alumna sibi.
Ipsa quidem, sed non ⟨eadem est,⟩ eademque nec ipsa est,
Aeternam uitam mortis adepta bono.

LOCI AVCTORVM EXPILATORVM SIMILES 167] cf. Claudian. Phoen. 24. 101. 169] cf. Ouid. Met. XV 170 s.; Tertull. De resurr. carn. 13: semet ipsum ... reuocat .., iterum Phoenix ubi iam nemo, iterum ipse qui non iam, alius idem; Auson. Mos. 169.

Aen. X 501 fati sortisque*)*; filique uolucrem *Heinsius*, prolisque uolucrem *Schoellius* 162 dš *ex* deus B^2 163 Femina—neütrum *scripsi*, Femina seu masculus est seu neutrum felix *B*, Femina// *(punctum, ut uid., er.)* seu masculus . ē . seu neutrum *C*, Femina uel mas haec seu neutrum seu sit utrumque *Heinsius*, Femina seu, seu masculus est, seu denique neutrum *Riesius Anthol. lat. 731*, Femina seu mas est seu neutrum: belua felix *Bachrensius, Annal. phil. CVII 64 et in edit.*, Masculus incertum seu femina siue neütrum *Birtius p. 8; cf. Gregor. Tur. p. 861, 3 s.* nam et nescire homines manifestum est cuius sit generis, masculus an femina siue neutrum*; in archetypo codicum* masculus *ex* mas *fort. effectum est interueniente memoria locutionis* masculus et femina *Gen. 1, 27. 7, 2. Marc. 10, 6 (Vulg.), eadem de causa ordo uerborum ap. Gregor. Tur. inuersus* 164 coit *Bachrensius ibid.* 167 prolis *C* heres *(, m. 2) B* 169 qdē *(*qde *partim in ras.) C* sed non—eademque] *Bachrensius, Mus. rh. XXIX 201 et in edit.*, sed non eadem *(*eaedă *B)* que *BC*, sed non eadem, quia et ipsa nec ipsa est *codd. rec., edd.* 170 aeter^{nă} *C* ade^{r}m$^{}$pta *C* *subscriptiones non sunt in BC*

[LACTANTI]

CARMEN

DE PASSIONE DOMINI.

Quisquis ades mediique subis in limina templi,
Siste parum insontemque tuo pro crimine passum
Respice me, me conde animo, me pectore serua.
Ille ego qui casus hominum miseratus acerbos,
Huc ueni pacis promissae interpres et ampla
Communis culpae uenia: hic clarissima ab alto
Reddita lux terris, hic alma salutis imago,
Hic tibi sum requies, uia recta, redemptio uera,
Vexillumque dei signum et memorabile fati.
Te propter uitamque tuam sum uirginis aluum
Ingressus, sum factus homo atque horrentia passus
Funera, nec requiem terrarum in finibus usquam

X: editio s. l. et a.
Ald.: Poetae christiani ueteres, uol. II, Venet. ap. Aldum 1502.
P^1*P*^{2}*:* editiones Ascensii Parisinae aa. 1505. 1509.
B^1*B*^{2}*B*^{3}*:* editiones Basileenses aa. 1509. 1513. 1515.
V: editio Vindobonensis a. 1511.
L: editio Lipsiensis a. 1511.
Egn.: Egnatius in Lactantii editione Aldina a. 1515.

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 1] Venant. Fortunat. carm. I 2, 1; X 5, 1. 1 s.] Philomusus, Epitaph. Christi 1 s. (cf. Prolegom.) 4] Philomusus 27 s. — qui ... acerbos] Prudent. Psychom. 1. 9 uexillum] Prudent. Apoth. 448; Paulin. Petricord. Vit. Mart. II 238. 248. IV 599. V 154.

Lactantij Firmiani carmina de Passione Domini *X;* Lactantii firmiani carmina de passione domini *Ald.;* Lactãtii Firmiani de passiõe domini carmẽ heroicũ *V;* LACTANTII FIRMIANI CARMEN De passione Domini *Egn.;* L. Celii Lactãtii Firmiani pia Nenia vbis crucifixi *P*^{1}*;* L. Celij *(*Coelij *L)* Lactantij Firmiani pia Nenia uerbis Christi domini crucifixi beneficia sua' in nos commemorantis *P*^{2}, *eadem inscriptio in B*^{1} *(quae tamen* Lanctantij *habet) B*^{2}*B*^{3}*L, nisi quod* beneficia *post* commemorantis *ponunt; de inscriptionibus carminis quales sunt in titulis editionum X Ald. V P*^{1} *cf. Prolegom.* 2 parum] gradum *conl. Verg. Aen. VI 465 Heumannus. Poecile III 228, sed cf. locum Philomusi (in Prolegom.)* 3 pectore] *X,* in pectore *Ald. et cett.* 6 culpa *P*^{1} 7 rerris *(sic) Ald.* 9 fari *Egn., probat Barthius, Aduers. p. 1466, qui etiam* Phari *conicit*

Inueni, sed ubique minas et ubique labores.
Horrida prima mihi in terris magalia Iudae
Hospitia in partu sociaeque fuere parenti:
Hic mihi fusa dedit bruta inter inertia primum
Arida in angustis praesepibus herba cubile.
In Phariis primos uixi regionibus annos
Herodis regno profugus reliquosque reuersus
Iudaeam, semper ieiunia, semper et ipsam
Pauperiem extremam et rerum inferiora secutus,
Semper agens monitis humana salubribus almae
Ingenia ad studium probitatis, aperta salubri
Plurima doctrinae iniungens miracula. quare
Impia Hierusalem, rabidis exercita curis
Inuidiae saeuisque odiis et caeca furore
Insonti est poenis letalibus ausa cruentam
In cruce terribili mortem mihi quaerere. quae si
Latius ipse uelim distinguere sique per omnes
Ire iuuet gemitus mecum et sentire dolores,
Collige consilia insidiasue meique nefandum
Sanguinis innocui pretium et simulata clientis
Oscula et insultus et saeuae iurgia turbae.
Verbera praeterea et promptas ad crimina linguas
Fige animo et testes et caeci infanda Pilati
Iudicia ingentemque humeros et fessa prementem
Terga crucem atque graues horrenda ad funera gressus.
Nunc me, nunc uero desertum extrema secutum
Supplicia et dulci procul a genetrice leuatum

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 25 Impia Hierusalem] Elegia in Hierusalem (cf. Prolegom.) 9. 13. 17. 21. 47. 53. 55. 61. 62. — exercita curis] Verg. Aen. V 779. 26 et caeca furore] Verg. Aen. II 244; Philomusus 33.

13 et *add. Ascensius* ($P^1P^2B^1B^2B^3L$), sed *Egn., om. X Ald. V* 17 augustis *V* 21 sequutus *Ald. V* 22 agens] *Ascensius* ($P^2B^1B^2B^3L$), egens *X Ald. Ascensius* (P^1) *V Egn.* 24 doctrinae iniungens] *X Ald. V Egn.*, doctrina iniungens *Ascensius* (P^1), doctrinae iungens *Ascensius* ($P^2B^1B^2B^3L$) 25 rabulis *V* 27 letabilibus P^2, loetabilibus B^1L 29 uelis *Fabricius* distinguete *(sic) Ald.* sicque B^3 31 insidiasue] *X Ald. V Egn.*, insidisue *(sic)* P^1, insidijsue $P^2B^1B^2B^3L$, insidiasque *Fabricius* 34 et promptas] & promptas & *Ald. (alt. & fort. ex 36)* lingua *Ald. exempl. Monacense*, s *casu non est expressum, est in exemplari Gottingensi* 35 Fige] *X Ald. V Egn.*, Finge *Ascensius* ($P^1P^2B^1B^2B^3L$), *fort. recte* 36 et *om. Ald.* primentem *V* 37 gres *Ald. exempl. Monacense*, sus *casu non est expressum, est in exemplari Gottingensi* 38 *an* uere *?* sequutum *X Ald.*, sequuntū *(sic) V* 39 leuatam *V*

Vertice ad usque pedes me lustra: en aspice crines
Sanguine concretos et sanguinolenta sub ipsis
Colla comis spinisque caput crudelibus haustum,
Undique diua pluens uiuum super ora cruorem.
Compressos speculare oculos et luce carentes
Afflictasque genas, arentem suspice linguam
Fello uenenatam et pallentes funere uultus.
Cerne manus clauis fixas tractosque lacertos
Atque ingens lateris uulnus, cerne inde fluorem
Sanguineum fossosque pedes artusque cruentos.
Flecte genu lignumque crucis uenerabile adora
Flebilis, innocuo terramque cruore madentem
Ore petens humili lacrimis suffunde subortis
Et me nonnumquam deuoto in corde meosque
Fer monitus. sectare meae uestigia uitae
Ipsaque supplicia inspiciens mortemque seueram,
Corporis innumeros memorans animique dolores.
Disce aduersa pati et propriae inuigilare saluti.
Haec monumenta tibi si quando in mente iuuabit
Voluere, si qua fides animo tibi forte meorum,
Debita si pietas et gratia digna laborum
Surget, erunt uerae stimuli uirtutis eruntque
Hostis in insidias clipei, quibus acer in omni
Tutus eris uictorque feres certamine palmam.
Haec monumenta tuos si labilis orbis amicos
Auertent sensus fugiente decoris ab umbra
Mundani, efficient ne spe captatus inani
Mobilis occiduis fortunae fidere rebus
Auseris aut uitae sperare fugacibus annis.

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 40 s. crines s. concretos] Verg. Aen. II 277. 40. 42 s.] Cantalicius, Contemplat. (I) ad crucifixum 7 s. (cf. Prolegom.) 44] Zavenzonius, De passione Christi 33 s. (cf. Prolegom.) — luce carentes] Philomusus 17. 50] Cantalicius, Excusat. ad uirg. Mariam in die passionis Christi 7 (cf. Prolegom.). — lignum ... uenerabile] 'Orientius' De trinit. 49. 59 si qua fides animo] Verg. Aen. III 434. 66 spe .. inani] Verg. Aen. XI 49.

40 en] an P^2 accipe *V* 45 suscipe *L* 46 funere] *X Ald.* P^1 *V Egn.*, funera $P^2B^1B^2B^3L$ 48 lateris] *L et e coniect. ut uid. Fabricius*, lateri *cett. ante Fabricium* 50 s. lignumque—Flebilis *eicit Fabricius* 52 perfunde *Fabricius* 53 numquam non *Barthius. Aduers. p. 1467* 57 inuigilate P^2 58 monimenta *Egn.* lubebit *Riuinus* 59 forte] *Riuinus*, ferre *priores* 64 monimenta *Egn.* amicus *V* 66 Nundani P^2B^1L captatas *X*, capratus P^2 67 sidere *X* 68 Ausis *Betuleius* fugacius *V*

Sed te nimirum sic ista caduca uidentem
Saecula et exutum patriae melioris amore
Orbis opes rerumque usus et uota priorum
Moribus extollent sacris uitaeque beatae
Spe duras inter poenas te rore fouebunt
Caelesti pactique boni dulcedine pascent,
Purpuream donec post ultima fata relicto
Corpore sublimes animam reuocabit ad auras
Gratia magna dei. tunc omnem exuta laborem,
Angelicos tunc laeta choros aciesque beatas
Sanctorum inspiciens aeternae pacis amoena
Perpetuo felix mecum regnabit in aula.

LOCI AVCTORVM SIMILESVE 74 dulcedine pascent] Sedul. carm. pasch. I 150. 75 s. Purpuream ... animam] Verg. Aen. IX 349 78—80] Philomusus 49 s. 80 regnabit in aula] Verg. Georg. IV 90.

70 e·utam *V* 71 uisus *X* 72 extollent] *Barthius*, extollens *priores*, expolien· *Heumannus p. 234* 74 pratique *Barthius conl. Ps. XXIII (XXII) 2 et Prudent. Cathem. VIII 41* 77 dei] *Riuinus*, tibi *priores (puncto post* auras *76 posito)* nunc $B^1B^2B^3L$

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI

LIBRORVM PERDITORVM FRAGMENTA

ET

VETERA DE EO TESTIMONIA.

L. CAELI FIRMIANI LACTANTI
LIBRORVM PERDITORVM FRAGMENTA.
EX EPISTVLIS AD PROBVM.

I.

Hieronymus, Comment. in epist. ad Galat. l. II praefat. (VII 425 Vall.): Quod in primo Commentariorum ad Galatas libro cum de gentium proprietatibus disputarem, intactum reliqueram, nunc in secundo reddendum uidetur, qui sint Galatae uel quo et unde transierint ... Lactantii nostri quae in tertio ad Probum uolumine de hac gente opinatus sit uerba ponemus. Galli inquit antiquitus a candore corporis Galatae nuncupabantur et Sibylla sic eos appellat. quod significare uoluit poeta, cum ait: 'tum lactea colla Auro innectuntur', cum posset dicere 'candida'. hinc utique Galatia prouincia, in quam Galli aliquando uenientes cum Graecis se miscuerunt. unde primum ea regio Gallograecia, post Galatia nominata est. nec mirum si hoc ille de Galatis dixerit et occidentales populos tantis in medio terrarum spatiis praetermissis in Orientis plaga consedisse memorarit, cum constet Orientis contra et Graeciae examina ad Occidentis ultima peruenisse.

de epistulis ad Probum cf. Ueber die Entstehungsverhältnisse der Prosaschriften des Lact... p. 125 s. 8 Sibylla] *cf. Orac. Sibyll. III 485. 509. 599. V 340* 9 poeta] *Verg. Aen. VIII 660 s. loco Lactantii (uel potius Hieronymi) usus est Isidorus, Orig. IX 2, 68:* Galatae... Graecis admixti primum Gallograeci, nunc ex antiquo Gallorum nomine Galatae nuncupantur *(idem XIV 3, 40); § 104:* Galli a candore corporis nuncupati sunt: γάλα enim graece lac dicitur. unde et Vergilius (Sibylla *codd. quidam)* sic eos appellat, cum ait de iis: 'tum lactea colla Auro innectuntur'.

II.

Rufinus, Comment. in metra Terent., GL. VI 564, 7—565, 2 K.: Firmianus ad Probum de metris comoediarum sic dicit: nam quod de metris comoediarum requisisti, et ego scio plurimos existimare Terentianas uel maxime fabulas metrum non habere comoediae Graecae, id est Menandri Philemonos Diphili et ceterorum, quae trimetris uersibus constat. nostri enim ueteris comoediae scriptores in modulandis fabulis sequi maluerunt, Eupolin Cratinum Aristophanem. prologos igitur et primarum scaenarum actiones trimetris conprehenderunt, deinde longissimos id est tetrametros subdiderunt, qui appellantur quadrati. in consequentibus deinceps uariauerunt: modo enim trimetros, modo addito quadrante uel semisse posuerunt, id est uel semipede adiecto uel integro pede iambo uel sesquipede. haec per medios actus uarie, rursus in exitu fabularum quadratos, quales diximus in secunda scaena. sed idem quadrati cum sedecim syllabis constare debeant, tamen plerumque fiunt uiginti aut amplius syllabarum. hinc putantur metro carere nec lege ulla contineri. — Mensuram esse in fabulis Terentii et Plauti et ceterorum comicorum et tragicorum dicunt Cicero Scaurus Firmianus *eqs.*

*de hoc Lactantii loco, quo etiam Marius Victorinus, Art. gramm. II 3 (cf. Gr. Lat. VI 78, 19. 556, 22 K.; Keilius p. XXVI) usus est cf. Osannus, Beitr. z. griech. u. röm. Litteraturgesch. II (1839) p. 366 s.; Hensius, Act. societ. phil. Lips. IV (1875) p. 139 adn. **; Leo, Hermes XXIV (1889) p. 293 adn. 1; dedi ex recensione Keilii, cuius cf. appar. crit.*

EX EPISTVLIS AD DEMETRIANVM.

III.

Hieronymus, Comment. in epist. ad Galat. l. II c. IV (VII 450 D): ... multi per inperitiam Scripturarum, quod

et Firmianus in octauo ad Demetrianum epistularum libro facit, adserunt spiritum sanctum saepe patrem, saepe filium nominari.

1 octauo] altero *coni. Vallarsius conl. Hieron. de uir. inl. LXXX, cf. tamen Ueb. d. Entstehungsverh. p. 123*

IV.

Hieronymus, Epist. LXXXIV 7 (I 524 E): Et apostolus praecipit: omnia legentes, quae bona sunt retinentes. Lactantius in libris suis et maxime in epistulis ad Demetrianum spiritus sancti omnino (omnino *om. Martianaeus*) negat substantiam et errore Iudaico dicit eum uel ad patrem referri uel filium et sanctificationem utriusque personae sub eius nomine demonstrari. quis mihi interdicere potest ne legam Institutionum eius libros, quibus contra gentes scripsit fortissime, quia superior sententia detestanda est?

INCERTAE SEDIS FRAGMENTA.

V.

Fragmentum codicis excerptorum ecclesiasticorum Ambrosiani (olim Bobiensis) F. 60 Sup. (saec. VIII—IX), fol. 26ª, in marg. lactantius de motibus animi *inscriptum:* <Spes> timor, amor odium, laetitia tristitia, libido cupiditas, ira miseratio, zelus admiratio, hi motus <animi> uel adfectus a deo ab initio hominis existunt conditi et naturae humanae utiliter et salubriter sunt insiti, ut per eos ordinate et rationabiliter

fragmentum (aut epistularum aut librorum ad Asclepiadem) primus edidit Muratorius, Antiquitat. Ital. III (1740) p. 849, accuratius Reifferscheidius, Biblioth. Patr. Lat. Ital. II p. 36; cf. eid. ris disputationes Ueber das in dem patristischen Excerptencodex F. 60. Sup. der Ambrosiana enthaltene Fragment des Lactantius De motibus animi, Heidelb. 1891, et Ueb. d. Entstehungsverh. p. 126 s. 19 Spes *addidi* 20 hodiū *cod.* letitia *cod.* cupiditas *scripsi*, concupiscentia *cod.* misseratio *cod.* 21 zelus admiratio *in marg. cod.* hii *cod.* animi *add. Muratorius* affectus *cod.* ad *cod.* deo *scripsi*, domino *cod.* 23 insiti *scripsi*, inserti *cod.*

ὅπερ εἴρηκεν ἢ καθὸ συνερχόμενοι εἰς σάρκα μίαν προσγίνονται ἢ καθὸ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων ἐναντίων ὄντων ἀλλήλοις καὶ τὸν ὑπουράνιον κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον ἐδημιούργησεν.

in Lactantio, γενεῖς *codd. Lact. et Sibyll.* 1—3] *dubium utrum ut sua an ut Lactantiana anonymus dederit* προσγίνονται] *Alexander,* πῆς *(i. e.* πατρὸς*)* γίνονται *codd.,* προγίνονται *Reachius,* πατρὸς ⟨ἑνὸς⟩ γίνονται *Hartelius*

VETERA DE LACTANTIO TESTIMONIA

(exceptis locis qui in apparatu commemorantur)[1].

I.

Hieronymus, De uir. inl. LXXX: Firmianus qui et Lactantius Arnobii discipulus sub Diocletiano principe accitus cum Flauio grammatico, cuius De medicinalibus uersu compositi extant libri, Nicomediae rhetoricam docuit ac penuria discipulorum ob Graecam uidelicet ciuitatem ad scribendum se contulit. habemus eius Symposium, quod adulescentulus scripsit Africae et hodoeporicum Africa usque Nicomediam hexametris scriptum uersibus et alium librum qui inscribitur Grammaticus et pulcherrimum De ira dei et Institutionum Diuinarum aduersus gentes libros septem et ἐπιτομήν eiusdem operis, librum unum ἀκέφαλον, et Ad Asclepiadem libros duos, De persecutione librum unum, Ad Probum epistularum libros

de hoc cap. cf. Ueb. das Leben des Lact. passim et Ueb. d. Entstehungsverh. p. 123 ss. 1 Firmianus rethor qui *cod. Paris. Nouv. acquis. lat. 1460 saec. IX* 3 flauio *cod. Casinensis 294 (saec. X)*, fauio *Reginensis 2077 (saec. VIII—IX)*, fabio *Vercellensis 183 (saec. VIII) Veronensis XXII 20 (saec. VIII)* 6 habemus *quid significet demonstratum est Ueb. d. Entstehungsverh. p. 90* 7 odaepori. cum *Reg.*, odyporicum *in ras. m. 1 Verc.*, odyporicum de *Cas.*, hodoeporicū de *Par.*' et — Africa *om. Veron.* 10 ΕΠΙΤΟΜΙΝ *Cas.*, ΕΠΙΤΟΜΥΝ *Par.*' ΕΝΙΑΑΓΙ *Verc.*, ΕΝΙΜΓΝ *Veron.* librum unum] in libro uno *Par.* ΑΝΑΚΕΦΧΩ *Cas.*, ΑΠΟΚΕΦΑΛΩ *Par.*, acefalum *Reg.*, ΜΕΦΑΤΩ *Verc. Veron.* 12 *ad epistulas Lactantii cf. Hadrianus Iunius, Batavia (1588) p. 311:* (Egmondano coenobio longe uetustissimo, Benedictin generis monachis) ubi bibliotheca celebris omnis generis scriptis codicibus et praesertim membranaceis, quos diligenter magna cura cum Priores alii, tum Gerardus ex Poelgeestana stirpe Abbas undecunque conquisiuerant, raros auctores ostendit, e quibus dolet mihi interiisse intra quindecim proximos annos, magno literariae Reipub. detrimento, Lactantii Firmiani epistolarum libros duos, quorum meminit nominatim D. Hieronymus: quos dum ad me cogitat editioni destinandos mittere

[1] De his cf. Indicem Expilatorum et Testium.

quattuor, Ad Seuerum epistularum libros duos, Ad Demetrianum auditorem suum epistularum libros duos, ad eundem De opificio dei uel formatione hominis librum unum. hic extrema senectute magister Caesaris Crispi filii Constantini in Gallia fuit, qui postea a patre interfectus est.

Antonius Houaeus illic religioni operatus, uir doctus, qui postea Abbam Absternacensem prospera fama egit, repperit a bibliotapho quopiam librorum plagiario sublatos: atque ita disperiit ille thesaurus, ab haeredibus sacrifici, in quem cadebat suspicio, in cucullos et piperis inuolucra concisus. 1 s. Ad Seuerum—suum epistularum libros duos *cum codd. deterior. om. Herdingius, sed cf. Ueb. d. Entstehungsverh. p. 123 adn. 1; de Seuero cf. testim. VIII*

II.

Hieronymus, Chronic. ad a. Abr. 2333: Crispus et Constantinus filii Constantini et Licinius adulescens Licini Augusti filius Constantini ex sorore nepos Caesares appellantur. quorum Crispum Lactantius Latinis litteris erudiuit uir omnium suo tempore eloquentissimus, sed adeo in hac uita pauper, ut plerumque etiam necessariis indiguerit.

Prosper Tiro (Aquitanus), Epitoma Chronicon c. 1001 (ad a. post pass. Domini CCLXXXIX, Sabino et Rufino coss.), Chron. min. saec. IV. V. VI. VII. ed. Mommsen, uol. I fasc. 2 (1892) p. 449: Crispus et Constantinus filii Constantini et Licinius adulescens Licinii Augusti filius ex sorore Constantini Caesares appellantur. quorum Crispum Lactantius erudiuit uir omnium suo tempore eloquentissimus, sed adeo in hac uita pauper, ut plerumque etiam necessariis indiguerit.

18 quorum—indiguerit *(20) om. cod. Vaticanus saec VI*

III.

Hieronymus, Epist. LXX 5 (I 427 D): Septem libros Aduersus gentes Arnobius edidit totidemque discipulus eius Lactantius, qui De ira quoque et opificio dei duo uolumina condidit: quos si legere uolueris, dialogorum Ciceronis in eis ἐπιτομήν reperies.

IV.

Hieronymus, Comment. in Ezech. XI, XXXVI (V 422 D): Neque enim iuxta Iudaicas fabulas, quas illi δευτερώσεις appellant, gemmatam et auream de caelo expectamus Ierusalem... quod et multi nostrorum et praecipue Tertulliani liber qui inscribitur De spe fidelium et Lactantii Institutionum uolumen septimum pollicetur.

ad. Inst. VII 24, 6 addendum

V.

Hieronymus, Comment. in Isaiam XVIII praef. (IV 767): Non dico de mysterio trinitatis, cuius recta confessio est ignoratio scientiae, sed de aliis ecclesiasticis dogmatibus de resurrectione scilicet et de animarum et humanae carnis statu, de repromissionibus futurorum, quomodo debeant accip et qua ratione intellegenda sit Apocalypsis Ioannis: quam s iuxta litteram accipimus, iudaizandum est, si spiritualiter ut scripta est disserimus, multorum ueterum uidebimur opinionibus contraire, Latinorum Tertulliani Victorini Lactantii

ad Inst. VII 24, 6 addendum

VI.

Hieronymus, Comment. in epist. ad Ephes. l. II c. IV (VII 628 E): Firmianus noster librum De ira dei docto pariter et eloquenti sermone conscripsit, quem qui legerit. puto ei ad irae intellectum satis abundeque posse sufficere.

VII.

Damasus, Epist. ad Hieronymum, Hieronymi Epist. XXXV 1 (I 157 B): Fateor quippe tibi, eos quos mihi iam pridem Lactantii dederas libros ideo non libenter lego, quia et plurimae epistulae eius usque ad mille spatia uersuum tenduntur et raro de nostro dogmate disputant, quo fit ut et legenti fastidium generet longitudo et si qua breuia sunt,

scholasticis magis sint apta quam nobis, de metris et regionum situ et philosophis disputantia.

epistulas ad Probum Damasus spectare uid., cf. Ueb. d. Entstehungsverh. p. 125 s. 2 *'non pauci codd.* disputandis, *alii* disputantibus' *Vallarsius*

VIII.

Hieronymus, De uir. inl. CXI: Acilius Seuerus in Hispania, de genere illius Seueri ad quem Lactantii duo epistularum scribuntur libri, conposuit uolumen . . .

de his Seueris cf. de Rossi, Bullettino di archeologia cristiana, ser. IV, Rom. 1888—89, p. 47 s. 16 in Hispania *om. antiquissimus Hieronymi codex Parisinus 12161 saec. VII; cf. edit. Herdingii p. XL*

IX.

Hieronymus, Epist. LVIII 10 (I 324 B): Lactantius. quasi quidam fluuius eloquentiae Tullianae, utinam tam nostra adfirmare potuisset quam facile aliena destruxit!

X.

Hieronymus, Comment. in Isaiam l. VIII praefat. (IV 28 s.): Certe nos studiosis scribimus et sanctam scripturam scire cupientibus, non fastidiosis et ad singula nauseantibus. qui si flumen eloquentiae et concinnas declamationes desiderant, legant Tullium Quintilianum Gallionem Gabinianum, et ut ad nostros ueniam, Tertullianum Cyprianum Minucium Arnobium Lactantium Hilarium.

XI.

Hieronymus, Epist. XLVIII 13 (I 220 B; in defensione librorum contra Iouinianum suorum): . . . didicimus plura esse uidelicet genera dicendi et inter cetera aliud esse γυμναστικῶς scribere, aliud δογματικῶς: in priori uagam esse disputationem et aduersario respondentem nunc haec nunc illa proponere, argumentari ut libet, aliud loqui, aliud agere . . . in sequenti autem aperta frons et ut ita dicam ingenuitas necessaria est . . .

(*p. 221 A*) taceo de Latinis scriptoribus Tertulliano Cypriano Minucio Victorino Lactantio Hilario, ne non tam me defendisse quam alios uidear accusare.

XII.

Hieronymus, Comment. in epist. ad Ephes. praefat. (VII 538 s.): Numquid aut Tertullianus beatum martyrem Cyprianum aut Cyprianus Lactantium aut Lactantius Hilarium deterruit a scribendo?

XIII.

*Hieronymus, De uir. inl. LVIII (*Minucius Felix*):* Meminit huius Minucii et Lactantius in libris suis.

cf. Inst. I 11, 55. V 1 22

XIV.

Hieronymus, Epist. LX 10 (I 336 E): ... eruditionis gloriam declinando eruditissimus habebatur *(sc.* Nepotianus*).* illud, aiebat, Tertulliani, istud Cypriani, hoc Lactantii, illud Hilarii est.

XV.

Augustinus, De doctr. christ. II 61 (III 1 p. 42 F Maur.): Nam quid aliud fecerunt multi boni fideles nostri? nonne aspicimus quanto auro et argento et ueste suffarcinatus exierit de Aegypto *(cf. Exod. 11, 2. 12, 35)* Cyprianus doctor suauissimus et martyr beatissimus, quanto Lactantius, quanto Victorinus Optatus Hilarius, ut de uiuis taceam, quanto innumerabiles Graeci?

cf. de hoc loco Ueb. d. Leb. d. Lact. p. 15

Cassiodorius, Instit. diuin. litt. c. 28 (II 554 Garet): Multi iterum patres nostri talibus litteris eruditi et in lege domini permanentes ad ueram sapientiam peruenerunt, sicut beatus Augustinus in libro De doctrina christiana meminit dicens: non aspicimus quanto auro et argento et ueste

suffarcinatus exierit de Aegypto Cyprianus et doctor suauissimus et martyr beatissimus, quanto Lactantius, quanto Victorinus Optatus Hilarius? nos addimus Ambrosium ipsumque Augustinum atque Hieronymum multosque alios innumerabiles Graecos.

XVI.

Eucherius, Epist. ad Valerian. p. 300 s. Brassican.: Possem etiam, nisi longum esset, multos ex innumeris nominatim retexere, quanti in saeculo inlustrium uirorum hanc artiorem diuini cultus obseruantiam uitamque sectati sunt: quorum tamen exempla ne cuncta penitus omittam, cursim pauca subnectam ... *(p. 301)* ... Hilarius nuper et in Italia nunc antistes Petronius, ambo ex illa plenissima ut aiunt mundanae potestatis sede, unus in religionis, alius in sacerdotii nomen ascendit. et quando clarissimos facundia Firmianum Minucium Cyprianum Hilarium Ioannem Ambrosium ex illo uolumine numerositatis euoluam? dixerant credo et hi sibi quod quidam nostrorum ait, cum se a saeculo in hanc beatiorem uitam hoc uelut stimulo concitaret, dixerant credo: quid hoc est? surgunt indocti et caelum rapiunt, et nos cum doctrinis nostris ecce ubi in carne uolutamur et sanguine! dixerant istud et idcirco ipsi postea uim intulerunt regno *(cf. Luc. 16, 16)*.

XVII.

Apollinaris Sidonius, Epist. IV 3, 7 (p. 55, 25 Luet johann): Iam si ad sacrosanctos patres pro comparatione ueniatur, instruit *(sc.* Mamerti Claudiani De statu animae liber*)* ut Hieronymus, destruit ut Lactantius, adstruit ut Augustinus.

cf. testim. IX (destruxit)

XVIII.

Gennadius, De uir. inl. XV: Tertullianum et Lactantium et Papiam auctores secutus *(sc.* Commodianus*)* moralem

sane doctrinam et maxime uoluntariae paupertatis amorem prosecutus studentibus inculcauit.

cf. de hoc loco Dombartium, edit. Commod. praef. p. II; Ebertium, Geschichte der Liter. des Abendlandes, I² p. 90 adn. 3

XIX.

Gelasius papa, Epist. 42 seu Decretalis de recipiendis et non recipiendis libris, qui scriptus est a Gelasio papa cum LXX uiris eruditissimis episcopis in sede apostolica urbis Romae, cap. IV. Notitia librorum apocryphorum, qui non recipiuntur, § 8 (Epistolae Romanorum pontificum genuinae ed. Thiel, I p. 467; Credner, Zur Geschichte des Kanons p. 221):

Opuscula Lactantii apocrypha.
Opuscula Africani apocrypha.

lactantii siue *(siue om. codex quidam)* africani firmiani apocrypha, *omisso proximo de Africano uersu, codd. deteriores, unde quidam* Lactantii siue Africani siue Firmiani *fecerunt; cf. Ueber das Leben des Lact. p. 10 s.*

Hormisdas papa, Epist. 125 seu Decretale in urbe Roma ab Hormisda papa editum de scripturis diuinis, quid uniuersaliter catholica recipiat Ecclesia uel quid post haec uitare debeat, cap. V 11 (Thiel p. 937):

Opuscula Lactantii apocrypha.
Opuscula Africani apocrypha.

de origine decretalium Gelasii et Hormisdae cf. praeter alios Friedrichium, Ueber die Unechtheit der Decretale de recipiendis et non recipiendis libris des P. Gelasius I., in Relationibus Acad. Monac., classis philos.-philol., 1888 p. 54 ss.

94ST2 53 005 BR 2 3V 6515

DATE DUE
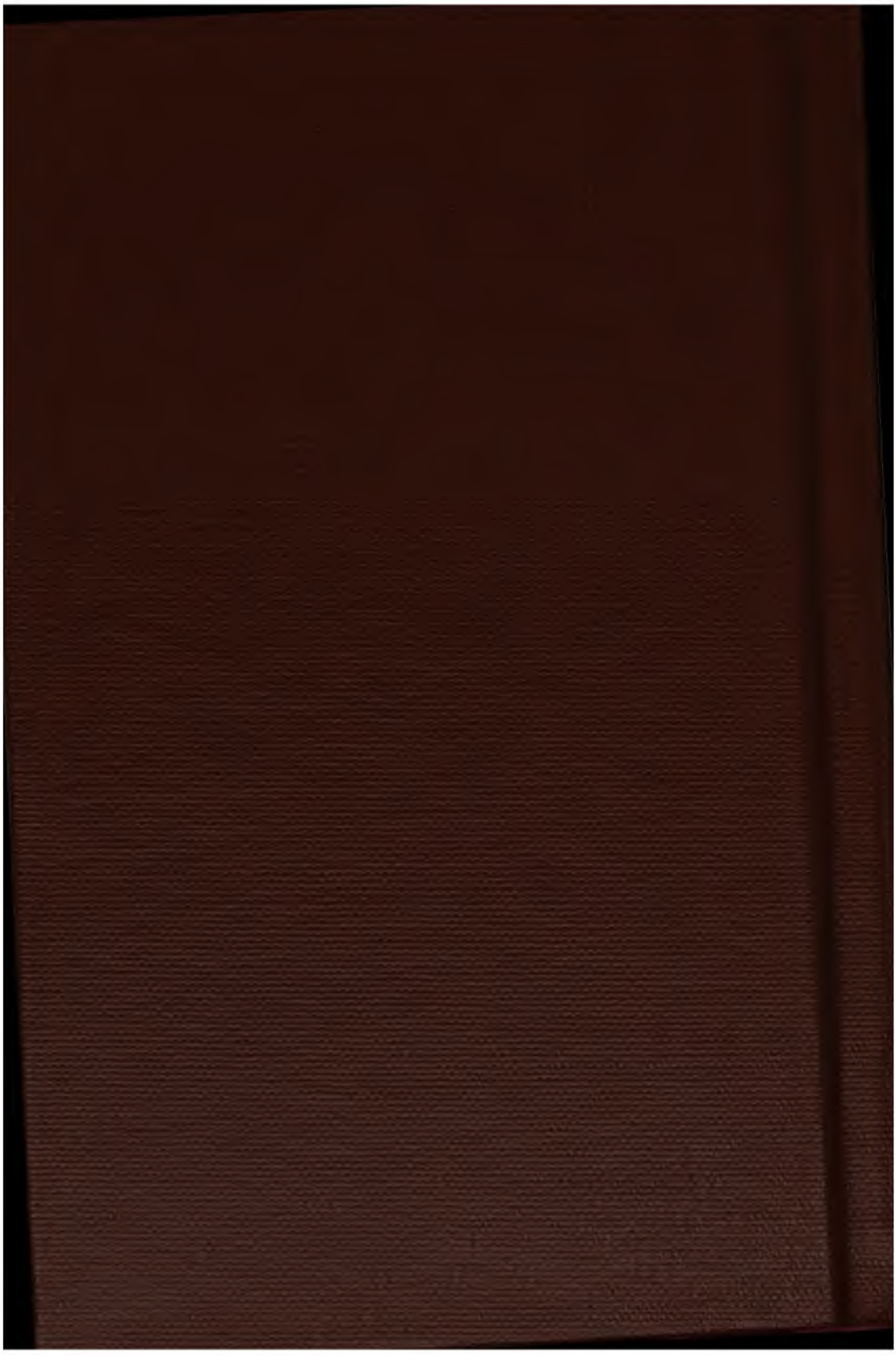
STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
STANFORD, CALIFORNIA 94305-6004